

Csizmadia Ervin
**Miért „alaptalan”
a magyar demokrácia?**

Csizmadia Ervin

Miért „alaptalan” a magyar demokrácia?

Pártok, konfliktusok, társadalmi kohézió
és állampolgári nevelés

Gondolat Kiadó
Budapest, 2014

© Csizmadia Ervin, 2014

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Gál Mihály
A borítót Novák Zoltán terve alapján Pintér László készítette
Tördelő Lipót Éva
Nyomta és kötötte Rolling-Site Nyomda

ISBN 978 963 693 527 6

Tartalom

Előszó	7
I. SZÉLESEBB TÁVLATOK: PÁRTOK, DEMOKRÁCIA, ALKALMAZKODÁS ITTHON ÉS KÜLFÖLDÖN	13
A magyar pártfejlődés történelmi perspektívában: új hipotézisek	15
Kihívás és megoldás	
<i>A pártstruktúra átalakulásának változatai Magyarországon</i>	56
Kihívás és megoldás	56
Demokratizálódási hullámok és politikai programok	
<i>Az 1989 utáni magyar és az 1945 utáni német átmenet összehasonlító perspektívában</i>	81
A magyar jobboldal természetrajza	
<i>Miért olyan a Fidesz, amilyen, és lehetne-e más?</i>	107
II. KÖZELEBBI PERSPEKTÍVÁK: RENDSZERVÁLTÁS, ERKÖLCSI DEFICIT, MEGOSZTOTTSÁG ÉS TÁRSADALMI KOHÉZIÓ	157
Reform és/vagy erkölcs	
<i>A „jelen helyzetéről” 2007 kora nyarán</i>	159

A rendszerváltás fogalmáról	188
Lehet-e a lomhából fürge? <i>A magyar politikai hagyomány az alkalmazkodás korában</i>	197
A „mindenkori” harmincas évek <i>Miért ismétli önmagát a magyar politika?</i>	205
Az inkompatibilitás politikája <i>Miért hiányzik az együttműködés a magyar politikai kultúrából?</i>	213
Demokráciában nevelni? <i>A liberális demokrácia és a politikai nevelés</i>	222
Tovazötyögés vagy felforgatás <i>Mi a jobb: ha minden változik, vagy ha semmi?</i>	237
A politikai program fogalmáról és értelmezéséről <i>Bevetés az október 23-a utáni vitákhoz</i>	247
Átok vagy adottság? <i>A politikai megosztottság káráról és hasznáról</i>	256
Miért „alaptalan” a magyar demokrácia?	266
Tanulható-e az együttműködés?	275
Politikai botrányok a poszt-posztkommunizmusban	285
Az erkölcsi faktor, Gyurcsány és a demokrácia közeljövője	295
Donáth Ferenc és a demokratikus ellenzék	304
A kötetben megjelent írások eredeti megjelenési helye	319

Előszó

2008 elején jelent meg az utolsó könyvem (*Politikatudomány és politikai elemzés*), s már csak ezért is épp itt az ideje előállnom egy új kötettel. Tessék; nagy örömmel és várákozással nyújtom át. Ráadásul a 2013-as év – reményeim szerint – nem is egy, hanem három új könyvet terem majd, amelyek összefüggő füzért alkotnak. Műfajilag nagyon eltérőek lesznek; ez a mostani tanulmány- és esszékötet; a második szöveggyűjtemény; a harmadik – nos, a harmadik: nagymonográfia. Egy trilógia állhat tehát össze a szívemnek mostanság legkedvesebb témában, a magyar politika történeti és összehasonlító vizsgálatában.

A trilógiás megjelenés persze nem teljesen új számomra. Olvasóim közül talán kevesen gondolnák, de az én fejemben az 1995-ös, háromkötetes *A magyar demokratikus ellenzék*; a 2001-es *Ösztön és politika*; és a 2004-es *Medgyessy-talány* is egy trilógia három darabja; az első az 1970-es évek *demokratikus ellenzéki mozgalmát*; a második az 1930-as évek *radikális jobboldalát*; a harmadik a rendszerváltás utáni korszak *magyar baloldalát* igyekezett felfedezni. Három – egyaránt feltáratlan – ideológiai/ politikai és szubkulturális mozgalom foglalkoztatott akkoriban, s ennek köszönhető, hogy ezek az egymástól nagyon távol eső témák papírra kerültek.

A „*Miért „alaptalan” a magyar demokrácia?*” folytatja, és még inkább elmélyíti azt az utat, amelyen az utóbbi bő fél évtizedben járok: megpróbálom értelmezni a magyar politika örökösen előálló visszaeséseit. Véletlenekről, bizonyos politikai erők vagy személyek „rosszaságáról”, vagy valami másról van itt szó? Sokak szerint egyszerűen csak arról, hogy „rossz” emberek, „rossz” pártok kezében van a hatalom. Szerintem ez fölöttébb kényelmes és kevésbé elgondolkodtató magyarázat. Engem másvalami motivál: üdvösnek tartanám végre komolyabban értelmezni s megérteni azt a helyzetet, amelybe – úgy tetszik – időről időre belekerülünk. Aktuálisan megérteni annak a mélyebb okát, aminek a mai Fidesz-kormányzás például csak a *tünete*. E könyvben e megértéshez szeretnék merőben újszerű gondolkodási kereteket kínálni.

A kötet két mezsgyén halad.

Az első nagyobb egységben a hazai pártverseny régi és új mintázatai, egészen pontosan a közöttük lévő *folytonosságok* izgatnak. Minél inkább elmélyülök a történelmet komolyan vevő nemzetközi irodalomban, annál határozottabban érzem: a hazai politológia nagy adóssága a *történelmi múlt pártelméleti átvilágítás*ra. Erre teszek kísérletet az első tematikus részben, ahol egy nagyobb – és az akadémiai normáknak leginkább megfelelő – tanulmánnyal nyitok. Itt egy úgynevezett „poszt-tranzitológiai” elméletet adok elő a történelem „visszatéréséről”, hogy tehát miképpen értelmezhető a pártpolitikai múlt az 1990 utáni magyar demokrácia jelenében. A fejezetben még további tanulmányok járnak körül ugyanezt a témát; közülük az egyik még Németország 1945 utáni demokratizálódásával is összeveti mindazt, ami Magyarországon 1989-ben és utána történt.

A fejezetbe bekerült egy olyan dolgozat is, amely kifejezetten az 1990 utáni pártviszonyokkal, azon belül is kifejezetten a mostani kormánypárttal, a Fidesszel foglalkozik. A dolgozat szűk egy éve jelent meg, s meglehetősen ellentétes reakciókat váltott ki. Sokan a Fidesz „apológiájának” vélték, ami vicces, de

persze számítottunk erre a címkére. Voltak azonban, akik – főképpen magáncsatornákon – elismerésüket fejezték ki. Ráadásul éppenséggel arról az oldalról, amely nem éppen nevezhető a Fidesz barátjának. A „szélesebb távlatokat” felölelő fejezetben való közlést az indokolja, hogy noha az írás a mai jobboldal természetrajzát járja körül, teszi ezt meglehetősen nagy történelmi perspektívából, azaz nem elégszik meg a hazai publicisztikában és politikai elemzésben megszokott elemzési sémákkal. A szöveget a Méltányosság Politikaelemző Központ jegyzi, de a megírásban meglehetősen nagy részt vállaltam – ez indokolja, hogy saját könyvemben adjam közre.

A könyv második nagyobb egységében valamelyest szűkíttem a perspektívát és döntően a rendszerváltást követő 25 évre koncentrálok. Természetesen itt sem hagyom el a történelmi nézőpontot, de az itt egymást követő írások valamelyest rövidebbek s esszéyszerűbbek. Kivételt talán mindjárt az első írás képez, amely terjedelmileg tanulmányyszerű, viszont nyelvezetében oldottabb. A *Reform és/vagy erkölcs* 2007 nyarán íródott, s egy máig feldolgozatlan témát, az *Őszöd-szindrómát* taglalja. Teszi ezt specifikusan az Őszöd után megnyilvánuló bal- és jobboldali erkölcsi álláspontokra koncentrálnak. Nagyon érdekelt akkoriban, mennyire van erkölcsi tartalma az Őszödi beszéd megítélése körüli publikus vitáknak, s ezek elemzéséhez kiváló premisszákat találtam a néhai politikai filozófus, Kolnai Aurél egy tanulmányában. Hogy a téma mennyire fontos számomra, mi sem jelzi jobban, mint az, hogy egy 2014 januárjában írott cikkem is bekerül e fejezet végére, s pontosan azért, mert megítélésem szerint az elmúlt nyolc évben az Őszöd által kínált erkölcsi tanulságok ugyanúgy feldolgozatlanok, mint korábban.

A fejezetben szinte külön falanxként állnak a demokráciára neveléssel és a társadalmi kohézió növelésének esélyeivel foglalkozó írások. Ahol csak lehet, ezekben a főleg az *Élet és Irodalomban* megjelent írásokban is igyekszem történelmi s olykor nemzetközi összehasonlításokat tenni, és felhívni a figyelmet

arra, hogy a magyar rendszerváltásból jószerivel teljesen kimaradt az állampolgári nevelés, minek következtében súlyos deficiitek vannak a társadalmi kohézió terén is.

Az állampolgári nevelés egyébként megint csak forró és itthon szinte totális értetlenséggel övezett téma. Merthogy kit és miért is akarunk mi nevelni? Meg akarjuk mondani, ki és milyen legyen? Valamiféle „unortodox egyenembert” vagy falansztert akarunk? Ugyan kérem. A demokráciára nevelésnek a falanszterhez semmi köze. Nem véletlen, hogy őshazája Amerika, ahol hatalmas hagyománya van az ilyesminek. Erre a hagyományra és a probléma hazai átgondolására próbálják ezek a cikkek felhívni a figyelmet. Nem kétséges ugyanis: az intézményesen viszonylag következetesen végiggondolt magyar liberális demokráciának kezdettől hiányzik ez a „nevelési”, tehát társadalmi lába. E nélkül a láb nélkül tartósan bajosan képzelhető el szabadság, mi több, gazdasági hatékonyság.

A fejezetet és könyvet egy Donáth Ferencről szó előadásom szerkesztett változata zárja. A konferenciát 2013 őszén tartották a Politikatörténeti Intézetben, ahol volt módon összefoglalni Donáthról és tágabban a magyar demokratikus ellenzék szerepéről vallott nézeteimet. Aki ismeri munkásságomat, az tudja, mennyire fontos volt mindig számomra a demokratikus ellenzék, s ebben az előszóban korábban magam is megemlítettem már, hogy 1995-ben három kötetes könyvet is publikáltam az egész rendszerváltás szempontjából meghatározó társadalmi-politikai csoportosulásról.

A Miért „alaptalan” a magyar demokrácia? természetesen nem panaszkodós könyv. Nem sirat semmit. Nem torzulásnak, deformáltságnak, nem történelmi átoknak tartja mindazt, amiben élünk. Azt sem gondolja, hogy Magyarország a világ legrosszabb helye. Ellenben azt nagyon is gondolom, hogy a rendszerváltás idején kialakult gondolkodási kereteink mára némileg megcsontosodtak, s jó részt alkalmatlanok arra, hogy azonosítsuk azokat a problémákat, amelyeket melleleg meg akarunk oldani. Termé-

szetesen ez nem egy „tanácsadó” könyv, viszont olyan ambíciója nagyon is van, hogy új gondolkodási paradigmát nyisson.

Az írások – egy kivétellel – korábban már megjelentek, illetve a Donáth-tanulmány most van megjelenés alatt. A korábban megjelent írások eredeti megjelenési helyét a kötet végén találja az olvasó.

Köszönettel tartozom a Gondolat Kiadónak, s mindenekelőtt a társadalomtudományi főszerkesztőnek, Berényi Gábornak, amiért felvállalta e kötetet, és látatlanban rábólintott a készülőkét másikra is.

A magyar demokrácia természetesen nem alaptalan, még, ha „alaptalan” is. Az idézőjel nagyon fontos. Ha másért nem, ezért az idézőjelért olvassák el a könyvet

Budapest, 2014. február 2.

I. SZÉLESEBB TÁVLATOK:
PÁRTOK, DEMOKRÁCIA,
ALKALMAZKODÁS ITTHON
ÉS KÜLFÖLDÖN

A magyar pártfejlődés történelmi perspektívában: új hipotézisek

Bevezetés

A nyugat-európai politikatudományban régóta jelen van a pártok változásainak történeti perspektívájú elemzése, a magyar politikatudomány azonban eddig viszonylag kevésbé kutatta a távolabbi múltat, nem vizsgálta behatóan az 1867 utáni modern magyar pártfejlődés különféle aspektusait, holott a jelenlegi magyar pártok versenyének megértéséhez jó támpont lehet a múlt, azaz valamiféle nézőpontváltás, a jelen- és közelmúltcentrikus megközelítés helyett egy távolabbi történelmi dimenzióra is fókuszáló szemléletmód. Az alábbi dolgozatban egy ilyen *nézőpontváltást* szorgalmazok, miközben természetesen igyekszem majd pontosabban is specifikálni a távolabbi múlt hasznosíthatóságának programját a hazai pártok és a pártrendszer kutatásában, ami a legkevésbé sem felszínes történeti analógiák keresését és erőltetett aktualizálását jelenti, hanem olyan politikai-pártszerkezeti strukturális és intézményes tényezők, valamint magatartás- és cselekvési módok azonosítását és leírását, amelyek haszonnal segíthetnek hozzá a mai pártverseny jobb megértéséhez is.

A dolgozatban amellet érvelek majd, hogy a pártfejlődés klasszikus nyugat-európai modellje épp itt, az állandóság-változás (hagyomány-adaptáció) dimenziójában tér el (többek között) a kelet-közép-európai s ezen belül a magyar variánstól. Először maga a pártfejlődés mutat különböző mintázatokat ott és itt.

Nyugat-Európában a pártfejlődésnek két egymást kiegészítő mozzanata a pártszerkezeti és fejlődési hagyományok állandósága, illetve azok folyamatos korrigálása különféle pártadaptációs stratégiák révén. Másodsor a pártfejlődésről szóló tudományos diskurzus természete is nagyon különböző: ott a politikatudomány folyamatosan reflektál e kettős pártfejlődési hagyományra, itt kevésbé fogékony erre, sokszor pedig nem is ismeri.

A magyarországi helyzet persze nem rövid idő alatt és korántsem véletlenül alakult ki, szorosan kapcsolódik az 1945 után az egymást követő új rendszerek természetéhez, a „múlt-tagadás”, a diszkontinuitás paradigmájához. Nem véletlen, hogy a politikatudományt „jelentudományként” alapították újjá a 80-as évek első felében, s ez a determináció alapvetően nem változott napjainkig. Legalább még két tényező erősítette a jelencentrikus hazai politikatudományi önmeghatározás „kiteljesedését” (s a múlt felőli önmeghatározás háttérbe szorulását): az 1989–90-es demokratizálódás tranzitológiai szemléletmódja (amely leegyszerűsítve a „honnan hová?” kérdésre kereste a választ); illetve a legfőképp Francis Fukuyama által képviselt nézet a „történelem végéről”.

Húsz évvel az átmenet lezajlása, a tranzitológiai szemléletmód és a történelem vége típusú érvelések visszaszorulása után kijelenthetjük: a korabeli várakozások nem igazolódtak, s a kelet-közép-európai régió országaiban a saját párttörténelmi hagyománynak jóval nagyobb a szerepe, mint azt korábban bármikor feltételeztük volna. Csakhogy arra is vigyáznunk kell, nehogy a „történelem vége” szemlélet trónfosztása egy nem kevésbé nagyvonalú, „a történelem visszatért” szemlélet abszolutizálásával járjon együtt. E fatális hibát elkerülendő ebben az írásban nem valamiféle általános történelmimúlt-reaktíválódási szemléletmódot képviselek, hanem a távolabbi múltat kizárólag a pártok, a pártverseny és a pártrendszer kontextusában vizsgálom. Azt a hipotézist szeretném igazolni, hogy Magyarországon *létezik egy masszív pártpolitikai-pártfejlődési hagyomány*, amely ko-

rántsem tekinthető egyedinek, érdektelennek és meghaladottnak, ellenkezőleg: a mai demokratikus pártversenynek is fontos konstituáló tényezője. Az I. fejezetben rövid utalásokat teszek a téma irodalmára, majd felvázolom azt az öt előzetes hipotézist, amelyek segítenek majd nekem a munka strukturálásában. A II. fejezetben a távolabbi múlt (1867–1945) pártpolitikai viszonyairól adok – a kutatás mai szintjén óhatatlanul vázlatos – képet, meghatározva azt a négy komponenst, amelyek máig hatóan kijelölik a pártok egymáshoz való viszonyának intézményes és mentális kereteit. A III. részben megvizsgálom, hogy az 1990 utáni magyar pártfejlődésben hogyan tudjuk azonosítani a távolabbi múlt által meghatározott komponenseket, s rávilágítok arra, hogy a demokratikus pártversenyben nem véletlenül – és nem pusztán csak a jelen logikája, hanem a történelmi mintázat mentén – formálódtak ki a mai pártverseny konfliktusos mintái. Végül egy rövid konklúzióban táblázatba is foglalom a vizsgálat legfőbb eredményeit, és reményemet fejezem ki a hazai politikatudomány történeti komparatiztikai fordulatát illetően.

I. A távolabbi múlt mint időperspektíva: szemléleti keretek és hipotézisek

A dolgozatban bizonyítani igyekszem majd, hogy a távolabbi múltnak az eddig gondoltnál jóval nagyobb szerepe van a mai magyar pártfejlődésben és pártversenyben. Ez a tétel azonban önmagában nem sokat ér, hiszen ez a megállapítás minden országra igaz. Nyilvánvaló, hogy a fejlett, a kevésbé fejlett és a fejletlen demokráciák is nagymértékben támaszkodnak saját párt-hagyományaikra, az állandóságnak és a változásnak valamiféle egységére. Jó okunk van viszont feltételezni, hogy a történelmi hagyományok „felhasználásában” mégis kimutatható valamilyen különbség az egyes országtípusok között. Talán éppen az, hogy a legfejlettebb országok építenek legtöbbet a saját múlt-

jukra, illesztik be a legtöbb hagyományt jelenük viszonyai közé, azaz ezek az országok adaptálódnak a legsokoldalúbban.

Magyarország (Kelet-Közép-Európa más országaival együtt) a múlt szelektív „felhasználásának” útját járta eddig, ami azt jelenti, hogy még a politikatudósok nagy része számára is elegendőnek tűnt és tűnik a pártpolitikai hagyományoknak a közelmúltra (államszocializmus) szűkülő vizsgálata, a távolabbi, távlatosabb múlt vizsgálata helyett. Csak röviden utalok arra, Magyarországon a rendszerváltás időszakában a nyugati irodalomból szinte kizárólag a *közelmúltra és az átmenetre* (Lásd O’Donell–Schmitter–Whitehead eds., 1986.; Linz–Stephan, 1996, Huntington, 1991.; Holmes, 1993.; Moller, 2009., stb.) vonatkozó művek keltettek nagyobb figyelmet, amit jól tükröz, hogy a 90-es évektől a hazai tudósok is megírták a maguk átmenetről, illetve a korai demokratizálódás szakaszairól szóló műveit. (A sok példa közül lásd Bozóki, 1996; Ágh, 2001.)

Később az érdeklődés bővült, és a hazai politikatudományt is érdekelni kezdték a nyugati politikatudománynak a változásnak mint folyamatnak a tudományos értelmezésére (Bates–Smith, 2008.; Mahoney–Kimball–Koivu, 2009), a nyugat-európai politika folytonosságának és megszakítottságának a leírására (Schofield, 2006; Rotberg, 2001; Boas, 2007), illetve specifikusan a pártok és pártrendszerek változásaira fókuszáló (Mair, 1997.; Mair, 2006.; Bardi–Mair, 2008.) elméletei. A pártok és a pártrendszerek változásának vizsgálatából aztán itthon is számos jelentős munka származott (Enyedi–Körösi, 2001; Tóth, 2001; Enyedi, 1998), ám a nyugat-európai szerzők saját pártjaikról és pártrendszereikről szóló munkái, még kevésbé a Kelet-Közép-Európáról szóló átmenet- és demokratizálódás irodalma (beleértve a volt kommunista pártok túléléséről szóló munkákat is – lásd például: Grzymala–Busse, 2006) nem old meg (olykor nem is vet fel) olyan fontos alapkérdéseket, mint például: a mai magyar pártok közötti viszonyok értelmezésében, a mai verseny jellemzőinek

jobb megértésében segítségünkre lehet-e a távolabbi múlt, a hazai párttörténelem elméleti szintű feldolgozása.

Ilyen típusú alapkérdések megválaszolásában (de egyáltalán: feltételében) egy másik fajta irodalom lehet igazán a segítségünkre, az, amely Kelet-Közép-Európa országai tekintetében komoly érdeklődést mutat a távolabbi időperspektíva felvételére, és a mai pártpolitikai viszonyok történelmi fundamentumainak vizsgálatára. Ebben az irodalomban külön hely illeti James Toole-t vagy Jason Wittenberget (Toole, 2007; Wittenberg, 1997 és 2003), de természetesen egyre bővülő kutatási diszciplínáról van szó (Stokes, 1996; Rivera, 1996; Kopstein, 2003). Természetesen ezek a munkák izgalmasak, újszerűek, de két szempontból sem tudom az általuk ajánlott utat követni. Hogy miért nem, azt James Toole alapmunkáján keresztül érzékeltetem. Egyrészt Toole a kelet-közép-európai rendszerváltások időszakában rendkívül elterjedt Lipset–Rokkan-modell újbóli alkalmazásával próbálkozik több országra kiterjedő vizsgálatában. Arra a következtetésre jut, hogy a nyugati demokráciák vizsgálatára kidolgozott klasszikus törésvonalak érvényesek Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia (Csehország) 1990 utáni fejlődésében (Toole, 2007: 542). Ezzel kapcsolódnak a hazai politikatudományok azon ágához, amely szintén próbálkozott és próbálkozik ezzel az elmélettel (lásd például Körösi, 1996; G. Márkus, 1996). Nem belemenve most abba a vitába, hogy a magyar (kelet-közép-európai) rendszerváltások fölülről vagy alulról történtek-e, továbbá, hogy mennyiben játszott bennük szerepet a társadalmi tagoltság, magam a dolgozat további részében nem a törésvonal-elmélet alkalmazásában látok lehetőséget a távolabbi párttörténelmi múlt magyarázó erejének keresésekor. Éppen ezért a Lipset–Rokkan-elmélet nem része az általam előadottnak. Problémát jelent számomra Toole-nak az az időbeli határkijelölése is, amely szerint a máig nyúló történelmi hatások kezdőpontja az 1920-as évek elejére, azaz a két háború közötti időszakra tehető. (Uo.: 545–548.) Nem vitatva, hogy szá-

mos mai párt esetében kimutathatók szociológiai-társadalomtörténeti kapcsolódások ehhez az időszakhoz, mégsem gondolom, hogy a távolabbi múlt vizsgálatát sikerrel végezhetjük el, ha idekötjük magunkat. Sokkal inkább gondolom úgy, hogy a helyes kezdőidőpont 1867.

Ami Nyugat-Európában természetesnek tekinthető (a távolabbi múlt vizsgálatába ágyazódó pártelmélet), az Magyarországon még korántsem az. Sok ok miatt – amit itt nem áll módomban részletezni – Magyarországon a pártelméletnek nem alakult ki eddig egy a történeti anyagot is mozgató standard mainstreamje, s még kevésbé bontakozik ki az egyébként már örvendően szaporodó munkákból valamiféle paradigmátikus ajánlat. A teljesség igénye nélkül megemlítem, hogy az elmúlt években fontos munkák jelentek meg a dualizmus *hatalompolitikai* szisztémájáról (lásd Czieger, 1998; Czieger, 2001; Kozári, 2005), a magyar történelem *pártpolitikai* viszonyairól (Szabó–Boros szerk., 1999; Földes–Hubai szerk., 1999, Vonyó, 2002), a *parlament és a parlamentaritizmus* kérdéseiről (Pesti, 2002; Ilonszky–Kurtán, 1999), illetve a pártmozgások hátterét is képező *eszme- és gondolkodástörténeti* hagyományokról (Schlett, 2006; Szűcs, 2009; Kecskeméti, 2008; Takáts, 2007; Dobszay, 2008). Ezek a munkák reményekre jogosítanak, ugyanakkor egyelőre még nem beszélhetünk markáns pártfejlődés-elméletről, illetve a pártok és pártrendszerek együttes változásait, adaptációját elemző új történetelméleti diszciplína megjelenéséről. (Összefoglalóan lásd az 1. táblázatot.)

1. táblázat. A pártkutatás irányultsága és vizsgálati időhorizontja (1986–2009)

<i>Pártirodalmi kínálat</i>	<i>Szemléleti perspektíva</i>	<i>Vizsgálati témák</i>
Az államszocializmus és öröksége irodalom	Közelmúlt, rövid történeti összehasonlítás	A volt állampárti örökség továbbélése (Gryzmala–Busse, 2006) Egyes diktatúrátípusok elkülönítése, és a típusok hatása az átmenet jellegére, minőségére. (Bozóki, 1996)
A diktatúrából a demokráciába való átmenet irodalom	Közelmúlt, jelen. A honnan hová kérdése	Kelet-közép-európai összehasonlító elemzések (Linz–Stephan, 1986), O’Donell–Schmitter–Whitehead, 1996)
A demokrácia működését vizsgáló irodalom	Jelen, közeljövő, rendszerkérdések, kimutatható és várható tendenciák	A demokrácia szakaszolásának (korai, érett stb.) problematikája (Ágh, 2001) A pártrendszer konszolidációjának kérdése (Tóth, 2001)
A pártfejlődés történeti determinánsaira fókuszáló irodalom	Távolabbi múlt. A prekommunizmus hagyatékának feltérképezése, a pártok, a pártrendszerek és a pártok társadalmi beágyazódása tekintetében	A prekommunista múlt törésvonalainak feléledése (Toole, 2007, Wittenberg, 1997, 2003) A magyar történelem parlamentarizmusának és pártviszonyainak elemzése (Pesti, 2002)

A továbbiakban egy új történetelméleti megalapozásra teszek kísérletet. (A táblázatban ez a 4. rovatot jelenti). Céлом az, hogy felvázoljak egy modellt annak vizsgálatára, hogy hogyan és mi él tovább napjainkban is az 1867 utáni hazai pártfejlődésből. Mielőtt azonban bemutatnám a magyar pártfejlődés „induló”

(1867–1944) és részben „adaptált” korszakát, illetve a közöttük lévő komoly hasonlóságokat, szeretnék megfogalmazni öt – a módszertant és a szemléletmódot egyaránt érintő – hipotézist munkám irányát, jellegét és fő célját illetően.

1. hipotézis: A magyar pártfejlődés vizsgálatában nem feltétlen csak a jelenkor-történeti (tranzitológia, konszolidáció, koncentráció) és nem is csak a strukturális-történeti (lásd Lipset-Rokkan) modell alkalmazható, hanem mellettük létjogosultsága van egy történeti viselkedési elméletnek is, amely annak vizsgálatára koncentrál, hogy miért cselekszenek különböző korokban nagyjából ugyanúgy a pártok. A hipotézis mögött az a megfontolás húzódik meg, hogy bizonyos történelmi és társadalmi fejlődést maguknak tudó országokban a pártpolitikában – ideológiáktól és koroktól függetlenül – a pártok szervezeti, szerkezeti és viselkedési értelemben egyaránt zárt pályán mozognak, és a zártság hagyományként rögzülve korokon átívelve államforma- és rendszerváltások után is újraelveledhet. Hipotézisem az, hogy 1990 után a történelmi múltban hagyományként legerősebben kondicionálódott szerkezeti és mentális elemek jelentek meg, egyúttal új pályára terelve át a hazai pártpolitika szereplőit.

2. hipotézis: A magyar pártfejlődést megalapozó folyamatosan jelen lévő állandó hagyományréteg a közjogiság, amely standard intézményes pozíciókat alakít ki. A közjogiság azonban nem csak meghatározott pártpolitikai szerepekbe kényszeríti a kormány- és az ellenzéki pártokat, de a szerep-elkülönülés meg is akadályozza őket abban, hogy valamennyien egyaránt elsajátíthassák a pártpolitikai pluralizmushoz nélkülözhetetlen sokoldalú szerepskálát. A közjogiság „válságmenedzsereket” és „a válságmenedzserek elleni védekezőket” teremt, és a két halmaz között alig lesz átjárás. Az egyes rendszerváltások ezt a hagyományt nem írják felül, ily módon különféle „közjogi” rendszerek mindig ugyanazt a kormány–ellenzék elrendeződést produkálják, s ez alól nem kivétel a rendszerváltást követő korszak sem.

3. *hipotézis: A szerep-elkülönülések korlátozott intézményesedést produkálnak, s a legnagyobb veszteség a pártrendszer kialakulásában mutatható ki. A parlamentáris keretek között folyó pártverseny még nem az intézményesülés teljessége, ha azt nem övezi a pártrendszer világos kereteinek kijelölése.* Feltételezésem szerint a pártok versenye csak akkor hoz létre stabil viszonyokat és az innováció minimumát, amennyiben a pártrendszer keretei kialakulnak, és a felek együttesen működtetik a pártrendszert. A pártrendszer fogalmát legújabban Bardi és Mair írta le, akik természetes módon különbséget tesznek egy bizonyos mennyiségű, egymás mellett létező párt és ezek gazdag interakciójára épülő pártrendszer között. (Bardi–Mair, 2009: 151.) Ha a pártok lényegében külön politikai térben mozognak, s kizárólag csak saját tüzeneteik célba juttatásával vannak elfoglalva, akkor fenntartják és stabilizálják ugyan a pártok külön világát, de nem tudják stabilizálni (mert hiszen ehhez nincs megfelelő kommunikáció és egyetértés közöttük) a pártrendszer egészét. Bardi és Mair nyomán ezt a hiányosságot az 1990 utáni Kelet-Közép-Európa pártszférája egyik legnagyobb hiányosságaként említhetjük.

4. *hipotézis: A közjogi szisztémából fakadó intézményes szerep-elkülönülés, illetve az ehhez kapcsolódó magatartásformabeli hagyomány rendkívüli módon megnehezíti a pártpolitikai szféra innovációját. Ilyen innováció sem 1867 és 1918, sem 1919 és 1944, sem pedig 1990 és 2009 között nem következett be.* A nyugat-európai klasszikus hagyományban – két kiragadott példát említve – az innováció fontos paramétere a pártok számbéli kínálatának bővülése, például a nagy pártok mellett kisebbek megjelenése, az olykori szerepcseré és a nagy párttá válás (a pártkínálat-bővülésről lásd Blue, 1973; Gillespie, 1993; Lisa Andersen, 2005), illetve a pártkormányzás jellegében bekövetkező változás, azaz a legkülönbözőbb kormányzási képletek megjelenése a többségi–klaszszikus mellett (Kristi Andrsen, 1979; Müller-Strom eds., 2000; Timmermans, 2003; Laver–Schofield, 1998). Ilyen innovációt sem a távoli történelmi múltban, sem napjainkban nem tapasztal-

talhatunk: a pártarénába szinte lehetetlen betörni új pártnak, s a kormányzási alternatívák száma is nagyon korlátozott.

5. hipotézis: 1990-et követően a pártverseny jellemző képlete fokozatosan alakult ki. Az első parlamenti ciklusra inkább a diszkontinuitás volt a jellemző (ami természetesen a Kádár-rendszerből való elhatárolódást jelentette), a második ciklustól kezdve azonban megjelentek a magyar történelmi múltban kialakított történelmi struktúrákkal és magatartásmódokkal való kompatibilitás elemei. Mindez távolról sem azt jelenti, hogy az egyik vagy a másik szereplő önmagában testesítette volna meg a történelmi mintázatokat, hanem a szereplők *közösen*. Nem tartom tehát igazolhatónak azokat a még tudósok szájából is elhangzó kijelentéseket, miszerint például a Fidesz az 1930-as éveknek megfelelő szervezettel és ideológiával rendelkezik, míg fő riválisa az MSZP – úgymond – progresszív párt, amely a modernizációt és a haladást képviseli. Elméletem és modellem lényege éppen az, hogy ez a két párt történetileg, a hagyomány által meghatározott politikai kultúra terméke, ezért nem helyes ilyen szempontból külön-külön vennünk őket.

A hipotézisekkel igyekeztem előkészíteni a történeti-elméleti elemzést, amely tehát – ismétlem – nem a Lipset–Rokkan-elméletre, hanem (némielg ennek ellentmondva) a társadalmi szerkezet „elmosódottságára” építve a közjogi szerkezetet, a kormánypárti menedzserizmust (és annak társlemeit), az ellenzéki mikropolitikai fixáltságot (és társlemeit), valamint az innovációs és adaptációs elemek hiányát tekinti meghatározónak.

II. A magyar pártfejlődés standard determinánsai 1867 után

Történeti-elméleti magyarázó modellem lényege, hogy 1867-től kezdődően a magyar pártpolitikai aréna fő konstituáló tényezői: a szereplők magatartását determináló közjogi szerkezet, a kormánypárt magatartását uraló kormányzati egypártrendszer,

az ellenzék magatartását meghatározó „nemzetvédelem” és az egész politikai mezőnyre egyaránt jellemző korlátozott adaptivitás és innovációhiány. Nézzük az egyes tényezőket sorjában.

1. A rendszervédő közjogi szerkezet problémája

A közjogi magyar pártok kialakulása az 1867 utáni periódusban kezdődik, és – mint majd bizonyítani próbálok – hagyományként rögzül a pártfejlődés során. A pártrendszert körülfontó közjogi szerkezet természetesen a Horthy-, vagy a Rákosi- és a Kádár-érában is létezik, s ez meghatározza a pártok (illetve a Kádár-rendszerben a párt) elrendeződését és önfelfogását. Az 1990-nel kezdődő demokratizálódás és demokrácia is létrehoz egy sajátos – a történelmi trendbe lényegében beilleszkedő – közjogi struktúrát (itt természetesen az Európai Unió intézményrendszerébe való beilleszkedésre gondolok).

Az archetípus azonban kétségkívül az 1867-ben létrehozott kiegyezései közjogi konstrukció, amely évtizedekre meghatározza a pártfejlődést, amikor is egy állami aktust, egy szerződést tesz meg a pártelrendeződés kiindulópontjául. Az „alapszerződés” értelmezése körül azonban kezdettől fogva vita van, ami különválasztja egymástól az *állami* és a *nemzeti* érdekek képviselőit, és létrehoz közöttük egy statikus törésvonalat, ami aztán leblokkolja a pártok és a pártrendszer dinamikus fejlődését, illetve az alapvető törésvonal kiegészülését vagy átfarmálódását. Jellemző módon sikertelen maradt a dualizmus „továbbfejlesztésére”, egy „új dualizmus” létrehozására tett kísérlet (lásd erről: Kalmár, 1909) éppen úgy, mint a közjogi pártokkal szemben „gazdaságpolitikai” pártok megteremtésének szándéka (lásd Szirtes, 1917). Ilyenformán a kormánypártok (az állami érdekre hivatkozva) a kiegyezést fogják majd védeni, az ellenzék pedig (a nemzeti érdekek nevében) azt fogja támadni, ami azt mutatja, hogy a kiegyezései pártpolitikai rendszer nem reformálható.

A közjogi rendszer pártpolitikai értelemben vett legfontosabb korlátozó tényezője, hogy eleve beépített *féket* tartalmaz, törvényileg nem lehet *plurális*, hiszen a verseny nem lehet teljes. Ennek az a magyarázata, hogy a legfontosabb törésvonalon nem a kormánypárt áll szemben a kormányellenzéki, hanem a kormánypárt az alkotmányosan működő, de részben mégiscsak *rendszerellenzéki* párttal. Természetesen demokratikus rendszerekben is vannak (akár a parlamentekben is) rendszerellenzéki pártok, de szerepük nem elsődleges, hanem a legtöbbször marginális. A dualizmus sajátos jellegénél fogva a kezdettől fogva jelenlévő rendszerellenzék nem *másodlagos* szereplő, hanem a politika meghatározó tényezője, amelyet csak a közjogi szisztéma változtatlan módon való fenntartásának igénye és a szűk választójogi rendszer sajátosságai miatt lehet távol tartani a hatalomtól. Mivel azonban az állami keretek védelme korántsem egyszerű, a kormánypárt energiáinak java része ebben az állagvédelemben merül ki, és a kormánypártból, mint ahogy a rendszer egészéből is hiányozni fog a nyugat-európaihoz hasonló – változásokat gerjesztő – innovativitás. A közjogi rendszer védelme így viselkedési archetípusokat hoz létre: egyfelől harminc éven (1875–1905) át az állami érdek primátusára épülő *hatalmi* politikát, másfelől a vele szemben álló (részben) rendszerellenzéki *nemzetpolitikát*. Ezt a mai szemmel hiábavalónak tűnő dichotómiát azonban már csak azért is nagyon komolyan kell vennünk, s nem torzulásnak tartanunk, mint ahogy nagy munkájában Bibó István teszi (lásd Bibó, 1984, II.: 569–620), mert ez a struktúra olyan erős hagyományként rögzül, hogy képes az 1994 utáni pártpolitikába is beszivárogni, sőt annak meghatározó mintázatává válni.

2. A kormánypárti menedzserizmus mint archetípus

A dualizmus korszakában a kormánypárt *állandó*, igaz belső viszonyait tekintve sohasem kellőképpen stabil tényező. Ahogyan a Horthy-rendszerben sem. Mind a két korszak kormánypártjai nagyok, töredezettek és belső platformokból állnak. De ezzel együtt is szervezetileg legyőzhetetlenek. Végigtekintve a két korszak választási eredményein, nem a kormánypártok győzelme, csak annak mértéke lehetett kérdéses. Egyelőre idézzük fel a két háború közötti hazai pártszociológia egyik ismert alakjának, Rudai Rezsőnek a megállapítását, aki a hazai parlamenti „egypártrendszer” kialakulásának logikáját indokolva írja: „a parlamentarizmus egypártrendszerének jelentőségét a parlamenti pártok számának folyamatos növekedése, és a politikai ideológiáknak egyre inkább szétágazó sokfélesége tette szükségessé” (Rudai, 1936: 22). Kétségtelen, hogy (választási küszöb híján) az 1945 előtti magyar parlamentekben olykor 8–10 párt is helyet foglal, ám a parlamenti *sokpártrendszer* önmagában nem indokolja a kormányzati *egypártrendszert*. Hiszen a kormánypárt éppenséggel választhatta volna a koalíciós kormányzási metódust is – ahogyan például Nyugat-Európa számos országában efelé az opció felé mozdultak el a szétaprózódás csökkentésére. A magyar kormánypártok azonban nem lépnek ennek a kormányzási innovációnak az útjára, s ha a két háború között kísérletet is tesznek koalíciós kormányzásra, a szélesebb közvélemény előtt a „kiskoalíciós” kormányzás valójában egypárti kormányzásnak minősül. Másutt, mégpedig három körülményben kell keresnünk tehát az egypártrendszer indokát.

A/ Rendszermenedzseri pártattitűd. Ez kijelöli a kormánypárt számára a legoptimálisabb és leghatékonyabb működésmódot. Az optimum keresése hozza létre a kormányzó mamutpártot, amely kifelé hermetikusan egységes, befelé sokféleképpen tagolt. Mivel az optimális kormányzáshoz a parlamenti váltógazdaság *hiánya* is hozzátartozik, a fejlődési dinamikát a kormányzópárt belső konglomerátum jellegéből fakadó időnkénti erőátrendeződésként (minisz-

terelnök-váltás) és a belső alkumechanizmusok rendje biztosítja. Előfordul, hogy ez a belső önmegújítási mechanizmus felmondja a szolgálatot, ilyenkor két út áll a kormánypárt rendelkezésére: az ellenzék *személyi* illetve *intézményes* (pártkénti) beolvasztása. Az előbbire példák sorát lehet mondani az 1870–80-as évekből (számos neves ellenzéki politikus lépett be ekkor a kormánypártba), az utóbbira az Apponyi Albert vezette Nemzeti Párt 1899-es beolvasztását említhetjük a kormányzó Szabadelvű Pártba (a beolvasztás történetéről lásd Apponyi, 1922: 248–252).

B/ Makrogazdaság- és pénzpolitikafixált kormányzásfelfogás. Közismert, hogy Magyarországra a dualizmus első éveitől kezdve súlyos pénzügyi terhek hárultak, többek között a korábbi korszakból megörökölt államadósság okán. Az 1867 utáni első egypárti kormányok bele is buktak ebbe az örökségbe; ez adja a magyarázatát a kormánypárt és a vezető ellenzéki párt között 1872-ben meginduló tárgyalásoknak (lásd erről Oláh, 1908). A tárgyalások végeredménye azután 1875-től nem egy kétpárti koalíció, hanem a kormánypárt és az ellenzék *összeolvadása* lesz, azzal az ideológiával, hogy a jövőben a makrogazdasági-pénzügyi egyensúlyteremtésnek és deficitcsökkentésnek csak egy „koncentrált” kormánypárt adhatja a bázisát.

C/ Egyedülvalóság-percepció. Az „örök” kormányzati egypártrendszer kiépítését és fennmaradását biztosító harmadik tényező a kormányoldal *egyedülvalóság-percepciója*, amit az uralkodóval való együttműködése alapoz meg. Bár tény, hogy az időben előrehaladva a Habsburg császár és magyar király számára a kormánypárt egyre terhesebb, annak még sincs kormányzati alternatívája. A kormánypárti érvelésben ebből a monopolhelyzetből kiindulva előkelő helyet foglal el az ellenzék kormányképtelenség nyilvánítása, amit a kormányoldal szemében az bizonyít, hogy bár nemzeti retorikát alkalmaz, de az állami érdekeket nem ismeri fel. S mivel az ellenzéknek legfeljebb jelszavai vannak, de nincs kormányképes programja, a kormánypárt valójában „örök” mandátummal rendelkezik.

3. Az ellenzéki „nemzetvédelem”, mint kvázi-rendszerellenzékiiség

A dualizmus közjogi szisztémájában nem jön létre a demokratikus pluralizmus alapfeltételét jelentő kormányellenzék. Ez az állítás kiegészítendő azzal, hogy bár hosszú időn át van *mérsékelt* (a dualizmus korszakában Habsburg-barátnak számító) ellenzék is, a nemzeti érzelmű közhangulat miatt a választásokon nincs esélye kormányellenzékként győzelmet aratni. Ezért a dualizmus második felére a mérsékelt ellenzék is radikalizálódik, s Nemzeti Párttá alakulva a már addig is radikálisan rendszerellenzéki Függetlenségi Párt társpártjává válik. Ám még így együtt is csak egyszer, 1906-ban tudnak kormányra kerülni, s „nemzeti koalíció” néven megalakítani a modern magyar párt-történelem egyetlen tényleges koalíciós kormányát.

Az ellenzéki frakciók mindhárom fent leírt kormánypárti identitáselemet elutasítják: a közjogi szisztéma védelme nevében történő „menedzseri” gyakorlatot, a makrogazdasági-pénzügyi logikát és a kormánypárti egyedülvalóság-önképet, miközben ezek helyébe a nemzeti érdekképviselőt; a mikrotársadalom védelmét; és a morális alapokon nyugvó politikát állítják.

A/ *Nemzeti érdekképviselő.* A dualizmus korszakának elejétől kelteződik az „állampárti menedzserizmus” ellenzéki bírálata (maga az állampárt kifejezés is ekkor bukkan fel, de igazán a Horthy-korszakban válik közkeletűvé). A kormányképtelen ellenzéki pártok a közjogi állagvédelmet, az állami centralizációt, a bürokratikus kinevezési elvet, az állam- és a közigazgatás államosítását bírálják a nemzeti függetlenség és a szabadság nevében. Mivel az ellenzék szerint a kormánypárt nem *szabadalkvú* politikát folytat (például azzal, hogy államosítja a közigazgatást), az ellenzék a kormányzati hatalomkoncentrációnak ezt a formáját a nemzeti érdekekkel és értékekkel ellentétesnek festi le. Némi leg hasonló lesz a helyzet a két háború között, amikor ugyan a keresztény-nemzeti eszme és érdekképviselő kormányzati rangra emelkedik, de a kormánypárt fő feladata az 1919-ben lét-

rejött szerkezet fenntartása, és az ellenzék hatalomtól való távol tartása lesz. Láttuk, hogy a korszak szociológusa – a sokpártiság féken tartására – szükségszerűségnek látja a parlamenti egypárt-rendszert.

B/ Mikropolitikára fixáltság. A dualizmus ellenzéke bírálja a kormánypárt (általa egyoldalúnak tartott) makrogazdasági irányultságát és pénzpolitikai politikafelfogását. 1875-ben, a pártfúzió idején ugyan sikerül az addigi kormány- és ellenzéki párt egységét megeremteni, s a pénzügyi helyzet súlyosságára hivatkozva alakul újjá a pártrendszer. Ám ezt követően a már korábban említett állami-nemzeti törésvonal ismét megerősödik, s a fúzióból kimaradó ellenzék ellenzi a pragmatikus válságkezelést, és a „nemzet” érdekeire tekintettel lévő gazdaságpolitikát szorgalmaz. Hasonlóan kiéleződik kormány- s ellenzéki pártok viszonya az 1920-as évek második felében, amikor is Bethlen István kölcsönszerzései után az ellenzéki pártok és a korszak fiatal értelmisége a pénzügyi szanálás árnyoldalaira, a társadalom dezintegrációjára hívják fel a figyelmet. A helyzet a 20–30-as évek fordulójában sok tekintetben emlékeztet az 1880-as évekre, s a két korszak közös eleme a *nyertes-vesztes* törésvonal megerősödése. Ezt a törésvonalat mindkét időszakban a nemzetközi válságok mélyítik el (különösen az 1929–33-as), ám a társadalom jelentős csoportjai a regnáló kormányokat, nem pedig a válságot teszik ezért felelőssé.

C/ Erkölcsi túlfeszítettség. Az ellenzéki pártpolitizálásban a dualizmus idején jelentős szerepet kap a „pragmatikus” kormánypolitika *elvi és erkölcsi alapú* bírálata. Az 1875. évi pártfúzió után az ellenzék folyamatosan a „megállapíthatatlan” kormányzati elveket és az intézkedések erkölcsi fedezetét kéri számon. A pragmatikus, a társadalmi érdekekre tekintettel nem lévő kormánypárttal szemben az ellenzék pedig erkölcsileg kifogásolja a – mai szóval – megszorításokat. A helyzet hosszú évekig erre a szerepsémára épül, azonban van egy pont, amikor az ellenzéki erkölcsi érvelés közvetetten hozzájárul a kormánybuk-

tatáshoz: 1889-ben, az ún. véderő-vitában Apponyi Albert az ellenzéki padosorokból nagy beszédet mond, amelyben bejelenti, hogy Tisza Kálmán miniszterelnököt az ország *népessége* a továbbiakban nem ismeri el tekintélynek, s bár parlamenti *többsége* révén továbbra is hivatalban maradhat, már nem rendelkezik a kormányfői szerep gyakorlásához szükséges erkölcsi autoritással (Apponyi, 1896 I.: 640–641). Tisza Kálmán egy évvel később – természetesen nem közvetlenül az ellenzéki vezér bírálata miatt – megváltik kormányfői posztjától.

4. A pártaréna korlátozott adaptivitása: sok párt, gyenge pártrendszer

Eddig a pártversenynek a távoli múltban kialakult kereteiről és szerkezeti determinánsairól beszéltünk, amelyek azonban nem predetermináló tényezők. Tévedés volna azt hinni, hogy a hagyományok nem változhatnak meg, s a pártok nem adaptálódhatnak a folyamatosan őket érő kihívásokhoz. De adaptálódás csak akkor következik be, ha az új kihívások elég erősek ahhoz, hogy felülírják a korábbi sémákat. Nagy-Britanniában például ilyen kihívás volt a Labour Party (a Labour hagyományáról és változásairól lásd Flett, 2000) megjelenése, amely rövid idő alatt felforgatta a váltógazdaságban részt vevő politikai aktorok körét. A kontinentális Európában pedig ilyen kihívás volt a regnáló koalíciók sorozatos bukása, és ezért szükségszerű volt helyettük másokat is kipróbálni. A magyar pártfejlődés azonban nem követte sem az angolszász típusú kétpárti váltógazdálkodás, sem a kontinentális koalíciós kormányzás változó mintáit, éppen ellenkezőleg: állandó maradt, amelynek domináns elemei továbbra is a kormányzati egypártrendszer, az állam- és állagvédő s pragmatikus kormánypárt, a kormányképtelen ellenzék és a pluralizmushíány. Mindez nem azt jelenti, hogy ne történtek volna kísérletek a magyar pártok és a pártrendszer adaptációs kapacitásának növelésére. Három példát választok az innovációs kor-

látozottság alátámasztására: egy nyugatias ideológia természetes integrálásának ügyét; a kétpárti verseny újabb releváns pártokkal való kibővítésének ügyét; és a kormányzás újfajta kombinációinak létrehozását.

A/ A konzervatív értékrend integrálása. A dualizmus szabadelvű rendszerében a konzervativizmusnak nem volt párt(ok)ban történő megjelenése. Ez nem azt jelenti, hogy számos párt programjában ne találnánk konzervatív elemeket, vagy jó néhány párt vezetői szónoklataikban ne hivatkoztak volna konzervatív értékekre. A korszak kormánypárti és ellenzéki önmeghatározása egyaránt tartózkodik a konzervativizmus címkéjétől. Az 1867 utáni pártok között nem véletlenül nem alakult konzervatív párt. Az „idegenbarát” konzervatív ideológia ugyanis lejáratódott 1848 előtt, s a kiegyezés korának – a liberális kormánypártokkal szemben álló – nemzeti ellenzéke ezt az önmeghatározást nem vállalhatta fel. Apponyi Albert, a korszak vezető konzervatív politikusa emlékirataiban részletesen leírja, politikai ambíciói között miért nem szerepelhetett egy echte konzervatív párt megalakítása, s miért kellett – Habsburg-barát attitűddel mégis Nemzeti Pártot alapítania (Apponyi, 1922: 64). Az 1867 utáni korszak „konzervativizmusellenessége” még nem lenne ok e hagyomány folytatódására, mégis így lesz: a Horthy-korszak is ellenáll a konzervativizmusnak, s helyette *keresztény-nemzeti pártokat* hoznak létre. (Vö. Csizmadia, 2009.)

B/ Tömegpárt-alapítási kísérletek. Nagy-Britanniában a 20. század elején megjelenik a Munkáspárt, és ennek nyomán alapjaiban átalakul a pártszerkezet. Magyarországon is alakulnak új pártok, mégpedig kétféleképp: a parlamenten belül a régiekből való kiválással; illetve a parlamenten kívül, mint például a Szociáldemokrata Párt. Az előbbieket csak akkor juthatnak mérvadó szerephez, ha a kormánypártba integrálódnak; ellenzékben az új pártok elsúlytalanodnak. A Szociáldemokrata Párt hozzájuk képest egy újszerű innovációs forrással bír: van *tömegbázisa*. Nem véletlen, hogy már a dualizmus korszakának végén is a szoci-

áldemokrata tömegpárt lesz az, amely mintát jelent például a nagyobb tömegbefolyásra törő hazai keresztény pártok számára. Prohászka Ottokár híres könyve, a *Kulúra és terror* számba veszi a baloldaltól eltanulható tényezők körét, és – természetesen nem egyetértve a baloldal ideológiájával – egy *jobboldali* tömegpárt létrehozására tesz ajánlatot (Prohászka, 1918). A jobboldali tömegpárt azonban jóval később, Gömbös Gyula kormányfői működése idején teremődik meg. Valójában azonban nem új pártalapításról, hanem a Bethlen Istvántól megörökölt párt megújításáról, a bethleni elitpárt tömegmozgósításra való alkalmassá tételéről van szó. Kérdés persze, hogy létrejöttében mi a fontosabb: a hagyományos jobboldaltól vagy a tömegmozgalomként már létező baloldaltól való elhatárolódás, mindenesetre itt már egy új innovációs elemmel, hivatkozással állunk szemben: a *nép* lesz a fő társadalmi bázis, s a gömbösi tömegpárt már nem is a dualizmusból megörökölt nemzetfogalmat használja, hanem az újonnan egyre elterjedtebb népfogalmat. Gömbös felülről akarja létrehozni azt, ami Nyugat-Európában alulról történik, s ez a szándék korlátját is jelenti. A magyar társadalomból autonóm módon nem érkeztek igénybejelentések a pártrendszer átalakítására, illetve azok az igénybejelentések, amelyekre hivatkozva a kormánypárt átszervezte önmagát, teljesen szembefordította vele a „hagyományos” pártokat. (A korszak pártosodásáról lásd Csizmadia, 2001: 42–48.)

C/ Koalícióképzés. A nyugat-európai hagyomány változása nagyon erőteljes a kormányzás szférájában. Leszámítva a weimari köztársaságban tapasztalható koalíciós dezintegrálódást, más országokban a századelőtől kezdve kormányzás szintjén sikeres adaptáció történik. Így például Hollandiában, ahol a társadalmi szegmentáció kiéleződése miatt 1917 után intézményesítik a kormányzati szintű konszenzus eszközeként a nagykoalíciós kormányzást (Enyedi, 1993; Andeweg, 2000). Magyarországon a két háború között is csak szerény elmozdulás tapasztalható a koalícióképzési variánsok kipróbálása tekintetében: a nagy kor-

mányzó pártok mellett megjelennek a kis *szatellit pártok*, amelyek a konglomerátumpárt lojális kormányzati partnerei. Ilyen párt volt a két háború között például a Keresztény Gazdasági Párt. A koalíciós kormányzás innovációs kapacitásának lényege azonban nem is a kormányzásba bevont pártok növekvő száma, hanem a kormányzás minőségének javulása és a verseny civilizációs szintjének emelkedése. A nagykoalíciók Hollandiában megtanították a korábbi riválisokat, hogyan kell önmérsékletet tanúsítaniuk egymással szemben, és ez a mindennapossá váló tapasztalat fokozatosan intézményesítette a kooperatív pártversenyt. Magyarországon azonban a kormányzati szereplők számának némi bővülése nem hatott a kormányzás és a verseny minőségére, és általában egyáltalán nem volt képes a kormány-ellenzéki konfliktusok civilizálására, egy kooperatív pártpolitikai szféra kialakítására. A minőségjavításnak viszont így is létrejöttek az *informális* kerülőúttjai, amelyeken közlekedve a formálisan verseny- és kormányképtelen pártok és politikusaik mégis befolyást szerezhettek a pártpolitika hátterszágát jelentő *szellemi-közéleti* szférában. (Átfogóbban a politika formális és informális dimenziójáról: Csizmadia, 2003: 261–280.) Mindez természetesen korántsem egyforma mértékben érintette az összes „versenyképtelen” pártot: a szélsőjobboldal például sohasem ért el tekintélyt a szellemi szférában, noha választói közönsége révén 1939-ben nagy számban képviseltethette magát a parlamentben. Tipikusan ilyen „szellemi” pártként működött például a két háború közötti liberális pártmozgalom és annak legjelentősebb személyisége, Rassay Károly. (Lásd L. Nagy, 2007.)

III. A mai magyar pártok fejlődési útja a diszkontinuitástól a folytonosságig

A magyar pártok távoli történeti alaptulajdonságainak számbavétele után elérkeztünk annak az állításnak a bizonyításához, hogy az 1990 utáni periódusban a fent leírt karakterjegyek még a közvetlen múltnál, az államszocializmusnál is erősebb hatást gyakorolva jelennek meg. Állításom nem pusztán annyi lesz, hogy a történelmi múltra való hivatkozás általában megjelenik majd az 1990 utáni pártpolitikában, hanem az, hogy az intézményes elrendeződésben (fő kormány- és ellenzéki párt megjelenése), a pártok karakterében (menedzserizmus és anti-menedzserizmus), illetve a két oldal közötti kapcsolatokban (a pártrendszer korlátozott kialakulása) tükröződnek a történelmi pártfejlődés hagyományai. De nem azonnal, hanem nagyjából a második választási ciklustól kezdődően.

1. A posztkommunista pártverseny korai természete (1990–1994)

Mint már jeleztem: az 1990–94 közötti ciklust a pártok versenyé szemponyjából átmenetinek tekintem, mert korántsem mutatja azokat a karakterisztikus jegyeket, mint a későbbi ciklusok. Három indokot említenék álláspontom védelmében. 1. Az 1990-ben létrejövő pártrendszer pártjai kiforratlanok, programjaik kezdetlegesekek, szituatívák, és túlságosan is magukon viselik az előző rendszer által rájuk kényszerített kompromisszumokat. 2. A pártok programjaiból erősen hiányzik a *gazdasági* dimenzió, praktikusán: a tulajdonosi–munkavállalói törésvonal, s Herbert Kitschelt emiatt mondja azt, hogy Kelet-Közép-Európa újonnan létrejövő pártjai teljesen más alapokon állnak, mint nyugat-európai társaik (Kitschelt, 1991). 3. Az átmenet felértékeli a *kormányzati stabilitást*, s ennek jegyében köttetik meg 1990 tavaszán a vezető kormánypárt és a vezető ellenzéki párt kö-

zött az ún. paktum, amelynek fő célja a konszolidált átmenet feltételeinek biztosítása. 4. Az átmenetet döntően még nem egy professzionális politikusi, hanem egy *értelmiségi* réteg vezérli, amelynek különböző csoportjai között vannak ugyan markáns konfliktusok, ám ezeknek a konfliktusoknak még nem alakul ki az igazi pártpolitikai tartalma. A programatikus kiforratlanság, a gazdasági aspektusok elhanyagolása, a konszenzuseresés és az értelmiség elit felülreprezentáltsága miatt mondhatjuk azt, hogy az 1990-ben létrejövő pártaréna még kezdetleges, és benne még nem folyik – a történelmi mintákat is reaktiváló – pártverseny.

Ehhez képest teljesen másfajta módon vélekedik az első ciklusról Körösényi András, aki már 1993-ban felteszi azt a kérdést, hogy Magyarországon a két klasszikus demokráciatípus (többségi és konszenzusos) közül vajon melyik honosodott meg. A szerző úgy látja, hogy bár az *intézményrendszer* szintjén túlsúlyban vannak a konszenzus elemei, amiatt, hogy az *elitmagatartásban* nem érvényesül a kooperáció, a kialakuló magyar demokratikus modell mégsem nevezhető konszenzuálisnak. „Kompetitív elitviselkedés mellett – mondja a szerző – a hatalommegosztást intézményesítő alkotmányos és politikai szerkezet nem teremt konszenzust, hanem cselekvőképtelen kormányzat és politikai polarizáció kialakulását segíti. Konszenzusorientált politika, megegyezéses demokrácia helyett *megosztott köztársaság* jön létre”. (Körösényi, 1993: 17.) Mindehhez hozzáteszi még, hogy a megosztottságnak gátat szab a „szavazók mérsékeltsége”, az, hogy a kompetitív politikai stratégiákhoz nem társul egy „mobilizációs stratégia” is. S végül kijelenti: „A politikai vezetés gyengesége, a *végrehajtó hatalom ineffektivitása* (kiemelés Körösényinél) megnövelheti a populista, autoriter kormányzás iránti igényt, miként a két világháború között történt Közép- és Kelet-Európában”. (Uo.)

Ezekkel a felvetésekkel azért adódhat két probléma. Egyrészt túlzónak és egyoldalúnak tűnik a viselkedésbeli kompetitivitást a rendszerváltás kezdetéhez kötni. Az ugyan tény, hogy

a vezető ellenzéki párt már 1990 őszén felmondja a paktumot, ám az írott szerződés és a kétharmados törvények a magyar jogrendszerben továbbra is megmaradnak, mint ahogy még számos konszenzuális elem, köztük a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézménye is. Másrészt Körösényi utal ugyan a múlt örökségére, s a hazai hagyományt ebben a vonatkozásban össze is hasonlítja a nyugat-európai konszenzusos demokráciákkal, de nem beszél a *magyar pártok* hagyományáról, nem kérdez rá arra, hogy az 1990-es évek elején lejátszódó folyamatoknak vannak-e előzményei, illetve arra, hogy az általa gyengén szegmentáltak vélt társadalom fölött a magyar történelem korábbi szakaszaiban milyen típusú pártok szerveződtek, s ezek, valamint az 1990-es évekbeli pártosodás között lehetnek-e átfedések. Nyilván azért nem beszél ezekről a tradíciókról, mert szerinte az összehasonlítás bázisa a kortárs demokráciák vizsgálata, ám vele ellentétben én úgy látom: a pártfejlődés történelmi trendjeivel való összehasonlításból olyan belátások is nyerhetőek, amelyek kész demokráciamodellek vizsgálatából nem.

Egy ilyen történelmi összehasonlítás rögvest azt mondathatja velünk, hogy az 1990–94 közötti pártfejlődési szakasz nagyjából megfelel annak, amit a magyar pártok 1867–75, illetve 1919–21 között produkáltak. Mindkét esetben rendszerváltás után vagyunk, de a végleges pártszerkezet korántsem kristályosodott még ki. 1990 után bár valóban kialakult a pártelitek közötti kompetíció, de hiányzott a kompetitivitáshoz nélkülözhetetlen *konglomerátumpárt*. A rendszerváltást követő első parlamenti ciklus vezető kormánypártja, az MDF valójában azért bukott meg, mert nem tudott „beleállni” a magyar történelmi pártfejlődés „konglomerumpárti” hagyományába.

2. Történelmi „utódpartok”: Az MSZP és a Fidesz 1994 után

1994-ben óriási átrendeződés kezdődik, aminek értelmezésére korábban egy ún. *változáselméleti* gondolkodási keretrendszert ajánlottam (lásd Csizmadia, 2007: 164–174). Most – ezt nem revidálva, de más oldalról kiegészítve – egy történelmi perspektívából próbálok ránézni a mai magyar pártokra. Azt fogom állítani, hogy markánsan 1994-től alakul ki két pártpolitikai blokk, amelyek közül az egyik (MSZP–SZDSZ) elsősorban az 1867 és 1919 utáni kormánypártok menedzseri, makroegyensúly-teremtő politikáját fogja folytatni, míg a másik (Fidesz) ugyancsak a történelemből jól ismert „nemzetvédelem–mikropolitika–moralitás” hármasságra építi politikáját. Az 1994 utáni kormánypártiság, illetve ellenzékiesség jellemzése után a fejezet a pártok innovatív kapacitásának elemzésével zárul majd.

A/ MSZP és SZDSZ: menedzserizmus és makrogazdasági válságkezelés. 1994 után az MSZP önmagában is nagy, az SZDSZ-szel együtt pedig 72%-os többséggel került a parlamentbe, és alakíthatott kormányt. Sokak szerint az SZDSZ-re (mint potyautas pártra) a többségi kormányzás szempontjából nem lett volna szükség (Körösényi, 1995), ami elvben teljesen igaz, ha a magyar pártosodásra a nyugat-európai kritériumokat alkalmazzuk. Csakhogy a második ciklustól kezdődően a pártosodásban a távolabbi múlt által generált minták kelnek életre, s ezek közül is az első mindjárt a *nagyméretű* kormánypárt ismerve. Bár az MSZP önmagában is nagy párttá vált, de utódpartí jellege és belső megosztottsága miatt szükség volt egy olyan pártra, amely kiegészíti és az állammenedzselő-válságkezelői pozícióban hitelesíti. Minderre azért is szükség volt, mert az MSZP elődpártja, az MSZMP maga is rendszermenedzser párt volt, amely hasonlóan működött, mint a fentebb bemutatott nagy méretű elődpártok, ám közel volt még az idő, amikor az MSZMP mint a rendszer-váltás idején bukott párt élt a közönség tudatában (lásd Pétervári, 2009). 1990 után a korai demokrácia első kormánya sem szer-

kezeti, sem felfogásbeli okokból nem a közvetlenül megörökölt „menedzselést” választotta, ám alternatív ajánlata igazán nem volt, s ez sietette egy olyan párt megjelenését, amely képesnek látszik az Antall- és Boross-kormányok által elhanyagolt gazdasági válságkezelésre.

Az MDF-kormány tulajdonképp olyan szerepet játszott, mint az 1867 utáni első kormánypárt, amely képtelen volt kezelni a felhalmozódó gazdasági és társadalmi problémákat. Az analógia a következő: 1875-ben a korábbi ellenzék fuzionál a korábbi kormánnyal, létrehozván az új *válságkezelésre* szövetkező konglomerátumpárt prototípusát, a Szabadelvű Pártot. 1994-ben, az MDF bukása idején a helyzet hasonló, s bár az SZDSZ nem fuzionál az MSZP-vel, de belép a kormányba, ugyanazokat a követelményeket (deficitcsökkentés, válságkezelés, reform és rendszermenedzselés) tartván szem előtt, mint amelyeket történelmi elődei is. Nem az a lényeges, hogy erről a történelmi analógiáról 1994-ben tudott-e bárki is (valószínűsíthetően nem), hanem az, hogy a két korszakban nagyon hasonlóan jelentkezett egy szerkezeti kényszer. S mivel a kényszer azonnali és gyors beavatkozást kívánt, létrejött az ezt leghatékonyabban menedzselni tudó pártformáció.

A dualizmus korai kormánypártja, a Deák-párt egyértelműen a rendszer védelmére és a gazdasági menedzselésére szerveződött, de kiterjedt méretei folytán önmagában is kockázati tényező volt a feladatok célirányos végrehajtásában. Szüksége volt tehát egy mérvadó segítő pártra, amely kisebb, viszont az „ország megmentésére” irányuló elszántsága eléggé nagy. A Bal-közép Párt (1872 és 1875 között) ilyen pártként aposztrofálta magát, s szerepe a későbbiekben az lett, hogy jelentős szellemi kapacitása hozzáadott értékével kiteljesítse a kormánypárt gyenge hatásfokú rendszermenedzselő kapacitását. 1994-ben az MSZP önmagában – integráló ideológia híján – nem képes a rendszermenedzselésre, ezért mellélp egy másik párt, amely a reformelkötelezettséget és a szakértelmet vitte a kormányzásba.

A pragmatikus, de nem reformelvű MSZP koalíciós társa tehát az ideológiai elkötelezettségét a reformelkötelezettség mögé soroló SZDSZ lesz, amelynek identitásában azonban a későbbiekben is hadakozik egymással a liberális ideológia és a reformpragmatizmus. 2009-ből visszatekintve ezt az ambivalenciát jelölhetjük meg az SZDSZ népszerűségvesztésének fő okaként.

Akármennyire is történelmi mintázatot rajzol ki az MSZP és az SZDSZ koalíciókötése, a választók kezdettől fogva mérsékelt lelkesedéssel fogadták. Az 1994-ben még 18%-os szavazói támogatással rendelkező párt 1994 és 1998 között szavazói 10%-át veszíti el, amire akkor egy korábbi SZDSZ-tag és ideológus, Tellér Gyula a következő magyarázatot adja: „Nem lehet a saját választói bázist elhagyva erőteljesen balra húzni, ugyanakkor nagy pártnak maradni vagy ilyesmire törekedni. Ha ugyanis feladunk egy pozíciót, a saját választóbázisra azonnal rátelepedik a strukturálisan velünk azonos helyet elfoglaló Fidesz... az erőteljes balra tartás tehát a legbiztosabb módszer, hogy az SZDSZ törpe párttá legyen” (Tellér, 1996: 63). A kérdés azonban vélhetően már 1994-ben is az, hogy ha az SZDSZ nem támogatja meg az MSZP-t, akkor egyáltalán milyen működőképes kormány alakítható. A sikeres rendszermenedzselés és a makrogazdasági válságkezelés mellett tehát a működőképeség fenntartásának igénye a harmadik tényező, ami az SZDSZ kormánykoalícióba lépését motiválja.

B/ Nemzeti és mikroszféra-fixált ellenzékiesség: a Fidesz. Az állammenedzselő-deficitcsökkentő kormánypolitikával szemben a Fidesz 1994 után ellenzékbe vonul, noha a pártnak – hasonlóképpen az SZDSZ-hez – komoly döntési dilemmái vannak. 1988-ban, amikor a Fidesz megalakult, értelemszerűen az állampárttal szemben határozta meg magát, ám identitásának volt még egy másik fontos eleme is: nem csatlakozott egészében egyik vagy másik értelmiségi szubkultúrához (népi és urbánus) sem. A liberális pártként megalakuló SZDSZ-hez ugyan kezdettől szorosabb szálakon kötődött, de a Fidesz korai párt-

programjai jelzik, hogy a párt a *nemzeti* liberalizmus ideológiai talapzatán állva a SZDSZ által képviselt liberális felfogást sem osztja teljes egészében. 1988 és 1994 között a Fidesz még amolyan „szubkulturális protopárt”, amely önmagát megnevezte a „belgák pártjaként”, vagy „harmadikutas” pártként is. Mindenesetre olyan párt, amelynek nincs még kialakult profilja, inkább egyensúlyozni próbál a „két nagy”, az MDF és az SZDSZ között. Ezt az egyensúlyozást sokan elvtelen pragmatizmusnak, sőt a populizmus korai megnyilvánulásának tekintették (lásd Tamás Gáspár Miklós, 1992), nézetem szerint tévesen. Hiszen a szubkulturális jelleg, a „belgaság” legfontosabb hátterét a politikai erőtér *háromosztatúságára* vonatkozó fideszes értelmezés adta, s e szerint a Fidesz nem akart sem az MDF, sem pedig az MSZP–SZDSZ által meghatározott osztathoz sem tartozni (lásd Tellér, i. m.).

1994-től ezen az önmeghatározáson már csak azért is változtatni kellett, mert a szavazatmaximalizálás 1993-as trendje (a párt ekkor közel 40%-os népszerűségi mutatón állt) átmenetinek bizonyult, és 1994-ben jócskán 10% alá esett vissza, ami a Fidesz további létét is kockára tette. A gyenge szereplés okait keresve írja Tellér Gyula, hogy 1990 és 1994 között a Fidesz a politikai erőtér legabsztraktabb pártja, amely egyáltalán nem kötődik társadalmi csoportokhoz (Tellér, i. m. 54).

Az absztraktság, a szubkulturális jelleg és a „belgaság” problémáira 1994 után a Fidesz egy hatékony gyógymódot talál: markáns pólus- és ideológiaváltásba kezd. Szemben korábban követett felfogásával, a továbbiakban már „harcosan” kiáll a pártrendszer polarizálódása és a kétosztatúság mellett, elfoglalva ezzel a kormányzati állagvédelemmel, menedzserizmussal szemben a „nemzeti” ellenzék ugyancsak történetileg kondicionált szerepkörét. A Fidesz 1994-ben betöltött szerepe erősen emlékeztet az 1875 utáni korszak Függetlenségi Pártjának szerepére, amely – a Fideszhez hasonlóan – alkotmányos talajon állva, de rendszerellenzéki ségget is kacérkodó attitűdöt hono-

sított meg. Nem véletlen, hogy ekkor kerül a párt szótárába a „kormányváltásnál több, rendszerváltásnál kevesebb” szlogen, s az sem véletlen, hogy a közjogi struktúrát menedzselő, makrogazdaságra fixált kormánypártokkal szemben a Fidesz ekkortól lesz a mikrotársadalom érdekeinek, „az” embereknek a védelmezője. Ezt a kettősséget – már a Bokros-csomag bevezetésének tanulságait is felhasználva – Csigó Péter máig ható érvényességgel írja le: „Az ellenzéki megnyilatkozások alapvető különbsége a kormányzatiaktól abból fakad, hogy a gazdasági rendszer absztrakt szintje helyett a családok, egyetemisták, oktatási rendszer, önkormányzatok, egészségügy stb. mindennapi életgyakorlatára orientálódnak, s e pozíció racionalitása szerint problematizálják a kormány döntéseit, a társadalom helyzetét”. (Csigó, 1997: 34.)

Ugyancsak 1994 után kezdi a Fidesz – döntően erkölcsi érveket használva – bírálni a kormányzati blokk hatalmi politikájában megtettesülő egyedülvalóság-tudatot. Ebben a pártnak már segítségére van a 80-as és 90-es években kialakuló új „botrány-technológia” (Thompson, 2000), amelyben pontosan rögzítve vannak a politikai rivális diszkreditálásának szempontjai és feltételei. A 90-es évek közepétől kezdi a Fidesz alkalmazni az ún. *hitelességi deficit* fogalmát, ami aztán majd később, Gyurcsány Ferencsel szemben lesz a Fidesz offenzív stratégiájának központi eleme. S érdekes módon a Fidesz nagyon hasonlóan érvel majd Gyurcsány ellenében a 2006-os őszi beszéd után, mint ahogy Apponyi érvel Tisza Kálmánnak szemben 1889-ben.

Ugyanakkor – hasonlóképpen a dualizmus ellenzéki térfeléhez – a Fidesz 1994 és 1998 között nemzeti és polgári fordulatot vesz, amit a 2000-es években kiegészít egy újabb, ezúttal *kereszténydemokrata* jellegű identitásváltás. A mintakövetés azonban ennyiben is teljes: ahogyan a dualizmus idején a Nemzeti és a Függetlenségi Párt, vagy a Horthy-korszak keresztény pártjai, úgy a Fidesz sem lesz per definitionem *konzervatív* párt. Inkább arról beszélhetünk, hogy a magyar történelemben egyéb-

ként sem túlságosan népszerű konzervatívizmust – angolszász termékként aposztrofálva – a fogalmat és az ideológiát a Fidesz meghagyja a kisebb ellenzéki pártnak, az MDF-nek, miközben ő maga az *egész nemzeti közösség* önkifejező pártjának (dualizusból örökölt) szerepébe helyezkedik bele.

3. Az innovációhiány folytonossága 1994 és 2009 között

Az 1994–2009 közötti pártfejlődés egyértelműen új pályát alakít ki 1990–94-hez képest, ám – a sok változás ellenére – kevés innovációt hoz, s pártok versenye néhány év alatt mindazokat a jegyeket magára ölti, amelyek a korábbi fejlődés során jöttek létre. (Ahelyett, hogy elmozdulna például egy korszerű, a pártokat, az intézményeket és az állampolgárok új módon összekapcsoló demokratikus politikai innováció irányába – lásd erről Smith, 2009.) De miért nem sikerült újfajta innovációs pályára állni? S miért ismétli magát a hazai párttörténelem? Négy válasszuk is lehet erre.

A/ Az innovációs hagyomány ismétlődése. A két fő blokk versenyére alapuló fordulat azért következett be a 90-es évek közepén, mert a pártpolitikai hagyománynak ez volt az egyetlen történelmileg kondicionált és „lekívható” modellje. Nyugat-európai értelemben vett kooperációs pártstratégiák nem álltak rendelkezésre, s azért nem, mert a politikai hagyományban kialakult minták nem használhatók tetszőlegesen. A nyugat-európai párt-innovációs stratégiák *szintén* a történelmi hagyományban formálódtak ki, csakhogy Magyarországon (mint bemutattam) az olykor előforduló fúziók, egyesülések, integrálódások ellenére alig mutatható ki felhasználható innováció.

B/ Menedzserpárti önfenntartás és önblokkolás. A mai pártok és pártrendszer innovációhiánya ezért ugyanabból az okból fakad, mint a korábbiakban: a minden rendszerváltást követően törvényszerűen létrejövő nagy menedzserpártban nagy kormány-

zási potenciál és egyedülálló pénzügyi erőforrás koncentrálódik, de ez túlságosan is lehatárolja a menedzserpárt megújuló-képességét. A rendszerfenntartás és a válságmenedzselés állandó kihívása mellett nincs ideje arra, hogy szervezeten belül is karbantartsa magát, ezért a nagyság és az egyedülvalóság valójában hosszabb távon nem csak az adott párt versenyhátránya, hanem az egész pártrendszert fenyegető veszély. Hiszen a pártverseny megújulását blokkolja, hogy a nagy kormányzópárt – bármennyire is felaprózódik olykor – nem tud szétesni, és belőle nem alakulhatnak ki új kristályosodási ponttá váló „utódpártok”. Ez a probléma a dualizmus kori, a két háború közötti és a mai kormánypártoknak közös sajátossága és korlátja. Az MSZP – menedzselési szükségszerűségekből fakadó – kormányon maradása azonban sajátos módon az ellenzék változását, innovációját is lelassítja, hiszen a pártverseny kizárólag a konglomerátumpárt (és szövetségese) legyőzéséről vagy hatalomban tartásáról szól, s ez által elvonja az energiát az ellenzék számára is szükséges változások végrehajtásáról.

C/ Függőségi illeszkedések. Az innovációs potenciált nagymértékben csökkenti, hogy Magyarország pártstruktúrájának fejlődését mindig a külső keretekhez (a Habsburg-birodalomhoz, Németországhoz vagy a Szovjetunióhoz) való igazodás követelményei diktálták. Manapság az újfajta „demokratikus függőség” (a nemzeti szuverenitás önkéntes korlátozása) ismét csak megkívánja a rendszermenedzselő párt létezését, ám a rendszermenedzselés erősen kikezdte az MSZP és az SZDSZ innovatív potenciálját, s 2008-ban le is választotta az MSZP-ről társutas partnerét. Bajnai Gordon – Gyurcsány Ferenchez képest sikeres – válságkezelése nyilvánvalóan egybevág a külső elvárásokkal, ám ez történelmileg egyedül, a menedzserpártok létéből fakadó sajátosság: a szanaló pártoknak legalább bizonyos időtávra sikert kell produkálnia. Ugyanakkor az átmeneti vagy akár a tartós siker sem feledtetheti, hogy a menedzserpártok szinte teljesen érzéketlenek a *társadalmi* válságok kezelésére, és a társadalmi innováció serkentésére.

D/ Társadalmi igénybejelentések. Végül a pártpolitikai innováció fontos eszköze lehet a társadalom különféle csoportjainak igénybejelentése. Az igénybejelentés akár negatív is lehet, mint a már említett holland példában, ahol a konszenzuális kormányzás kialakulását az egyes társadalmi csoportok, pillérek egymással szembeni zártsága, kommunikációképtelensége idézte elő. A társadalmi szegmentáció magas foka megszüülheti az erősen konszenzusorientált kormányzást, ám Magyarországon ilyen jellegű igénybejelentésre nem került sor, vagy ellenkezőleg: a társadalom felől éppen a *többségi* kormányzás megteremtésére érkezik jelzés. E nélkül a Fidesz nem fordult volna el a háromsztatúság elképzelésétől, és nem kezdte volna el megvalósítani a kétpárti Magyarország programját. Az innovatív pártpolitikához tehát biztos szavazói tömbökre is szükség van, amelyek időnként fordítani kívánnak a pártpolitikai trendeken, és megváltoztatják a hagyományos pártműködési szabályokat. Magyarországon – érdekes módon – ilyen szavazói tömbök ritkán jelennek meg a mérsekelt, s annál gyakrabban a szélsőséges vagy radikális pártok környezetében (lásd például a Jobbik történetét).

Nem találunk tehát túlságosan sok valódi innovatív elemet a távolabbi múlt által produkált induló feltételekhez képest. Egyetlen dolgot azért mégis, s ez a váltógazdálkodás *lerövidült* ciklusa. A dualizmusban az ellenzék harminc év után kerülhetett (mindössze 4 évre) hatalomra, a Horthy-korszakban pedig a 25 év alatt egyszer sem. Az 1990 után létrejövő új pártrendszerben az a feltűnő, hogy ebből a szempontból a mintázat más, mint a magyar történelemből vagy az 1945–1990 közötti nyugat-európai történelemből ismert *hosszú ciklusú* váltógazdálkodásé. 2006 az első év, amikor sikerül megtörni a rövid ciklusokra épülő váltógazdasági modellt, ám azt egyáltalán nem állíthatjuk, hogy ez a trendváltás a politika és a politikai verseny minőségi javulását eredményezte volna. Különösen aktuális kérdés, hogy a Fidesz várható kormányra kerülése hozhat-e minőségjavulást. Ha abból a történelmi példából indulunk ki, amikor az ellenzék hosszabb

várakozás után (1906-ban) kormányra került, akkor nem lehetnek túlzott illúzióink, de az is meggondolásra készíthet, hogy az elmúlt húsz évben sem intézményesült egy olyan innovációs kapacitás, amely kormányváltások esetén a korábbi kiélezett versenyt kooperatívabb irányba befolyásolná.

Konklúzió

A fenti dolgozatban történeti tényanyagot mozgatva és analógiákat ajánlva igyekeztem összefoglalni, miért gondolom, hogy a jelenlegi magyar pártok és pártrendszer működését vizsgálva érdemes felvetnünk a távoli múlt általi determináció tézisét. A korábban felállított öt hipotézis mentén – az elemzés tanulságaképp – a következő rövid összegző megjegyzéseket tenném:

1. A magyar pártfejlődés más, mint a nyugat-európai – legalább két értelemben. Egyrészt a pártszféra döntően nem társadalmi törésvonalakra épül rá, másrészt hiányzik a hazai pártok és pártrendszer időben egymásra épülő változási dinamikája (az állandó tényezők fenntartása mellett).
2. A közjogi pártok intézményes szerveződési módja 1990 után is történelmi mintákat követ: az MSZP modernizációs vonatkozásban ugyanúgy egyedülinek, rivális nélkülinek érezheti magát, ahogyan annak idején a Szabadelvű és a Keresztény Nemzeti Egység Pártja. A Fidesz 2010-es kormányra kerülése azért is oly nagy kihívás, mert ezt az önértelmezést szelheti keresztbe.
3. Az 1994 utáni magyar demokrácia pártrendszere koncentrálnak tűnik (Tóth, 2001), de valójában pártrendszerként nagy tehertételekkel látja el funkcióját. Ugyanaz a hagyomány érvényesül itt is, mint korábban: gyenge hatásfokú interakciókkal működő pártrendszer nem tud megfelelő kereteket adni a pártok versenyének, illetve nem tud innovatív irányt kijelölni a pártfejlődés számára.

4. A közjogi rendszer fenntartása hatalmi oldalról egyfelől, illetve a rendszer bizonyos fokú dekomponálása ellenzéki oldalról másfelől ma is létezik, s egy meglehetősen merev kétblokk-rendszert intézményesít, amelyben csak a legutóbbi időben indult meg némi átjárás a szereplők között. A blokkszerű megosztottság és annak merev intézményesítése történelmi trendvonalakat követ, s nem rajzolható ki ezt átmetező intézményes innováció.
5. Sokak szerint a Fidesz által 1994-től megindított erőtér-átrendezési kísérlet eltérítette Magyarországot az 1990-ben kijelölt pályájáról, s ezért a Fidesznek nagy felelőssége van a mára kialakult állapotok fenntartásában. Ezt az értelmezést a fenti dolgozat nem osztja, sőt az ellenkezőjét állítja: a mai magyar pártpolitikai aréna jellegzetességeit nem az aktorok jelenbeli lépéseiből, hanem – a jelenbeli lépések által – a történelmi dimenzió érvényesüléséből érthetjük meg. A Fidesz által megtettesített ellenzéki magatartás tökéletesen beleillik a fentebb részletesen leírt történeti ellenzékiiségbe, mint ahogy a mai kormánypártiság is történetileg időtálló hagyományok mentén érvényesül (lásd a 2. táblázatot).

2. táblázat. A történeti pártfejlődési folyamat jellemzői
a pártok és a pártrendszer vonatkozásában

<i>Korszak</i>	<i>Kormánypártok</i>	<i>Ellenzéki pártok</i>	<i>Pártrendszer</i>	<i>Innovatív kapacitás</i>
1867–1918	Közjogi állagvédelem Pénzügyi egyensúlyteremtés Menedzserizmus Hegemonizmus (Szabadelvű Párt)	Nemzeti érdekképviselet Morális integritás A mikrotársadalom védelme (Függetlenségi Párt, Nemzeti Párt)	Gyenge institucionalizáltság Többpólusú ellenzék (kormány- és rendszerellenzékiség) Pártok a pártrendszeren kívül Interakció-hiány	Egy kivétellel (1906–1909) nincs váltógazdálkodás Nem jelenik meg új establishment-párt Nem épül fel a konzervatív ideológiai pólus Nincs kormányzásmódel-váltás
1919–1944	Menedzserizmus Hitelpolitika, deficitesök-kentés Hegemonizmus (Keresztény Nemzeti Egység Pártja, NEP stb.)	Rész-Magyarországok képviselete (Szociáldemokraták, Legitimisták, Demokraták, Keresztények) Informális szellemi hatalom (liberálisok)	Gyenge pártrendszer-intézményesültség Parlamentáris egypártrendszer a politikai élet divergálásának megakadályozására (Rudai, 1935: 21–22)	Nyugati innovatív eljárások (pártszám-bővülés, pártrendszer-stabilizálás, kormányzati variációk stb.) hiánya Kooperatív stratégiák hiánya
1994–2009	Az ország felzárkóztatása: menedzserizmus, makrogazdaság-politika Nyugatos mintakövetés (MSZP–SZDSZ)	Mikropolitika, nemzeti ellenállás, erkölcs- és hitelességvédelem Saját alapon álló nyugatosság, relatív mintakövetés (Fidesz, KDNP)	Gyenge pártrendszer-intézményesültség: MSZP és Fidesz-magyarországok. Erős pártok – gyenge pártrendszer (Vö.Bardi-Mair, 2008.)	Változások a pártstratégiákban: adaptáció és alkalmazkodóképesség (Csizmadia, 2007) Az alkalmazkodás történeti modelljei (nem épül ki a konzervatív pólus) Nincs koalíciós variabilitás Nincs új, a pártversenyt új pályára állító pártkínálat.

Míndezek rögzítése után nem marad más hátra, mint abbéli reményem kifejezése, hogy a fentiekkel talán sikerült rámutatnom: a távolabbi magyar múlt párthagyományának vizsgálata nem várthat sokáig magára. Dolgozatomban nem önmagában, hanem a mára gyakorolt hatásában elemeztem egyik vagy másik régi korszakot, s ezáltal szempontokat kínáltam fel a történeti-elméleti pártkomparatisztika számára. Jól tudom, hogy ez nem kockázatmentes út, hiszen a magyar politológia éppen csak megkezdte ennek a hagyatéknek a feldolgozását, és sokan ódzkodnak is tőle, azt gondolván, hogy ennek a tradíciónak az égvilágon semmi hatása nincs a mai pártfejlődésre és -versenyre. Természetesen alapjaiban nem osztom ezt a vélekedést. Tanulmányommal éppen azt szerettem volna bizonyítani, hogy az a szemlélet szorul meghaladásra, miszerint a mai pártverseny az átmenetből vagy az államszocializmusból közvetlenül levezethető. Meggyőződésem, hogy nem vezethető le. A magyar politikatudomány talán elért abba az állapotba, amikor a kortárs komparatisztika mellett bátrabban alkalmazhatja a történeti komparatisztikát is. Munkám e történeti szemléletmód meghonosítására tett szerény kísérlet.

Irodalom

- Almond, Gabriel A. – Verba, Sidney (1963): *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University Press.
- Almond, Gabriel, A. – Verba, Sidney (1997): Állampolgári kultúra. *Szociológiai Figyelő*. 1–2. 17–52.
- Andersen, Lisa (2005): *Third Parties ein Historical Perspective*, Manuscript, Chicago.
- Andersen, Kristi (1979): *The Creation of Democratic Majority 1928–1936*. University of Chacago Press.
- Andeweg, Rudy B. (2000): Consociational Democracy. *Annual Review of Political Science*, June, 509–536.

- Apponyi Albert (1896): *Beszédek I.* Singer és Wolfner Kiadása. Beszéd a véderővitában 1889-ben. 640–641.
- Apponyi Albert (1922): *Ötven év. Ifjúkorom – Huszonöt év az ellenzéken.* Pantheon Irodalmi Intézet, Budapest.
- Ágh Attila (2001): A korai konszolidáció és az EU-alkalmazkodás Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle*, 1-2. 25–44.
- Babits Mihály (2005): A magyar jellemről. In *Tanulmányok, esszék.* Kortárs Kiadó. 514–553.
- Bakke, Elisabeth – Sitter, Nick (2005): Patterns of Stability: Party Competition and Strategy in Central Europe since 1989. *Party Politics*, March. 243–263.
- Bardi, Luciano – Mair, Peter (2008): The Parameters of Party Systems. *Party Politics*, 2. 147–166.
- Bates, Stephen – Smith, Nicola J (2008): Understanding Change in Political Science: Ont he Nedd to Bring Space into Theoretical Positions and Empirical Analyses. *Political Studies Review*, Aug., 191–204.
- Bibó István (1984): Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. In *Válogatott tanulmányok II.* Magvető Kiadó, 569–620.
- Blue, Frederick, J. (1973): *The Free Soliers: Third Party Politics, 1848–1854.* Urbana: University of Illinois Press.
- Boas, Taylor C. (2007): Conceptualizing Continuity and Change: The Composite-Standard model of Path Dependence. *Journal of Theoretical Politics*, January, 33–54.
- Bozóki András (1995): *Konfrontáció és konszenzus. A demokratizálás stratégiái.* Savaria University Press.
- Broughton, David – Donovan, Mark eds. (1999): *Changing Party Systems in Western Europe.* London.
- Campbell, James, E. (2006): Party Systems and Realignments in US 1868–2004. *Social Science History*, 3. 359–386.
- Czieger András (1998): A kormányférfi. A dualizmuskori kormányzati politika egyes kérdéseiről. *Századvég*, 11. 3–24.
- Czieger András (2001): A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. *Századvég*, tavasz. 95–120.
- Csigó Péter (1997): A Bokros-csomag jelentősége a politikai diskurzusban. *Politikatudományi Szemle*, 4. 27–58.

- Csizmadia Ervin (2001): *Ösztön és politika. Makkai János és a reformjobb-
oldal a két világháború között*. Új Mandátum Kiadó.
- Csizmadia Ervin (2003): Formális és informális politika. In *A politika és az értelmiség. Pártok, agytrösztök, hálózatok*. Századvég Kiadó, 261–280.
- Csizmadia Ervin (2007): Politikai változáselemélet. Miért változnak pártok, kormányok politikusok? L'Harmattan Kiadó.
- Csizmadia Ervin (2009): A konzervatív szellem és a pártpolitika. *Népszabadság*, február 26.
- Dobszay Tamás (2008): „*Szokjon gyapjas fülik ezután már gyakrabban hallható igazság szavához*”. A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban. 1. 113–150.
- Enyedi Zsolt (1993): Pillér és szubkultúra. A politikai-kulturális tagolódás egy lehetséges fogalmi kerete. *Politikatudományi Szemle*, 4. 21–50.
- Enyedi Zsolt (1998): Pártrendszer és politikai konszolidáció. *Politikatudományi Szemle*, 3. 5–32.
- Enyedi Zsolt – Körösi András: *Pártok és pártrendszerek*. Osiris.
- Falvey, Matthew (2005): *Changes in Party Structure: Origins and Implications*. The Midwest Political Science Association, Chicago.
- Flett, Keith (2000): Socialists and the origins of Labour: some other perspectives. *International Socialism Journal*, autumn.
- Földes György – Hubai László szerk.(1999): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Napvilág Kiadó.
- Gillespie, David, J. (1993): *Politics at the Periphery: Third Parties in Two-Party America*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Gryzmala-Busse, Anna (2006): Authoritarian Determinants of Democratic Party Competition. The Communist Successor Parties in East-Central Europe. *Party Politics*, May, 415–437.
- Gunther, Richard – Montero, Jose Ramon – Linz, Juan eds. (2002): *Political Parties: Old Concepts and New Challenges*. Oxford University Press.
- Holmes, Leslie (1993): *The End of Communist Power*. New York: Oxford University Press.
- Horowitz, Shale – Browne, Eric C. (2005): Sources of Post-Communist Party System Consolidation: Ideology versus Institution. *Party Politics*, Nov. 689–706.

- Huntington, Samuel (1991): *The Third Wave: Democratization in Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press
- Ilonszki Gabriella – Kurtán Sándor (1999): A magyar parlamenti elitek: demokratizálás és elítváltás. *Politikatudományi Szemle*, 4. 49–80.
- Kalmár Antal (1909): *Új dualizmus*. Rényi Károly Kiadása.
- Katz, Richard S. – Mair, Peter (1995): Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics*, 1. 5–28.
- Kecskeméti Károly (2008): *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely.
- Kitschelt, Herbert (1991): The Formation of Party Systems in East Central Europe. *Politics and Society*.
- Kopstein, J. (2003): Postcommunist Democracy: Legacies and Outcomes. *Comparative Politics*, January.
- Kovács Éva – Tóth István János (1992): Ki mit mondott 1990-ben? Választási programok tartalomelemzése. *Politikatudományi Szemle*, 1. 99–124.
- Kozári Mónika (2005): A dualista rendszer 1867–1918. Pannonica Kiadó.
- Körösenyi András (1993): Kié a hatalom? A hatalom pluralitása Magyarországon, 1990–1992. *Politikatudományi Szemle*, 4. 5–20.
- Körösenyi András (1995): Kényszerkoalíció vagy természetes szövetség? Szocialista-szabaddemokrata koalíciókötés, 1994. In Gombár Cs. et.al.: *Kérdőjelek: a magyar kormány 1994–1995*. Budapest: Korridor. Politikai Kutatások Központja, 260–280.
- Körösenyi András (1996): Nómenklatúra és vallás – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századkéreg*, nyár, 67–94.
- L. Nagy Zsuzsa (2007): *Egy politikus polgár portréja*. Rassay Károly. Napvilág Kiadó.
- Laver, Michael-Schofield, Norman (1998): *Multiparty Government: The Politics of of Coalition in Europe*. University of Michigan Press.
- Linghard, Daniel, K. (2004): *Party Development, Periodization, and Political Science: Lessons from the Late Nineteenth Century*. Political Science Association, Chicago.
- Linz, Juan – Stepan, Alfred (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Southern Europe, South America and Post-Com-

- munist Europe. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press.
- MacDonald, Stuart – Rabinowitz, George (2005): *The Logic of Party Polarization*. The Midwest Political Science Association, Chicago.
- Hahoney, James – Kimball, Erin – Koivn, Kendra L. (2009): The Logic of Historical Explanation in the Social Sciences. *Comparative Political Studies*, January, 114–146.
- Mair, Peter (1997): *Party System Change: Approaches and Interpretations*. Oxford University Press.
- Mair, Peter (2006): Party System Change. In Richard Katz–William Krotty eds.: *Handbook of Political Parties*. London: Sage.
- McAllister, Ian – White, Stephen (2007): Political Parties and Democratic Consolidation in Post-Communist Societies. *Party Politics*, March, 197–216.
- Markus, G. György (1996): Party Systems and Cleavage Translation in Hungary. *Working Papers in Political Science*, 3. Institute for Political Science Hungary Academy of Sciences.
- Moller, Jorgen (2009): *Post-Communist Regime Change*. Abingdon.
- Müller, Wolfgang C. – Strom, Kaare, eds. (2000): *Coalition Governments in Western Europe*. Oxford University Press.
- O’ Donnell, Guillermo – Schmitter, Philippe C. – Whitehead, Laurence eds. (1986): *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Oláh Gyula (1908): *Az 1875. évi fűző története*. Franklin Társulat – Magyar Irodalmi Intézet.
- Pesti Sándor (2002): *Az újkori magyar parlament*. Osiris Kiadó.
- Pétevári Zsolt (2009): Az elaggott rendszerpárt. *Élet és Irodalom*, október 2.
- Pridham, Geoffrey (2000): *The Dynamics of Democratization: A Comparative Approach*. New York.
- Prohászka Ottokár (1918): *Kultúra és terror*. Az „Élet” Kiadása, Budapest.
- Rotberg, Robert I. (2001): *Politics and Political Change*. Cambridge University Press.
- Rivera, S (1996): Historical Cleavages or Transition Mode? Influences on the Emerging Party Systems in Poland, Hungary, and Czechoslovakia. *Party Politics*, April.

- Rudai Rezső (1936): *A politikai ideológia, a pártszerkezet, a hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében, 1861–1935*. Magyar Társadalomtudományi Társulat Kiadása.
- Schlett István (2004): *A politikai gondolkodás története Magyarországon I*. Rejtjel Kiadó.
- Schofield, Norman (2006): *Architects of Political Change*. Cambridge University Press.
- Smith, Graham (2009): *Democratic Innovations. Designing Institutions for Citizen Participation*. Cambridge University Press.
- Stokes, Gale (1996): *Three Eras of Political Change in Eastern Europe*. New York, Oxford University Press.
- Sykes, Patricia (2004): *Toward a More Competitive Two-Party System? Party Governance in USA and UK*. American Political Science Association, Chicago.
- Szabó Dániel – Boros Zsuzsa szerk. (1999): *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944*. Korona Kiadó.
- Szirtes Artúr (1917): *Gazdaságpolitikai pártok fejlődése. Adatok a politikai pártok lélektanához*. Táltos Kiadása, Budapest.
- Szűcs Zoltán Gábor (2009): *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? Korall*, április.
- Takáts József (2007): *Modern magyar eszmetörténet*. Osiris Kiadó.
- Tamás Gáspár Miklós (1991): *A katasztrófa módszertana. Népszabadság*, április 6.
- Tellér Gyula (1996): *A három részmagyarország. Századvég*, nyár, 52–66.
- Thompson, John (2000): *Political Scandal. Power and Visibility in the Media Age*. Polity Press.
- Timmermans, Arco, I. (2003): *High Politics in Low Countries. An Empirical Study of Coalition Agreements in Belgium and Netherland*.
- Toole, James (2007): *The Historical Foundations of Party Politics in Post Communist East-Central-Europe. Europe-Asia Studies*, July, 541–566.
- Tóth Csaba (2001): *A magyar pártrendszer fejlődésének fő iránya. Politikatudományi Szemle*, 3. Szám. 81-104.
- Vonyó József (2002): *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus*. Tanulmányok. Pannónia Könyvek, Pécs.

- Voss-Hubbard, Mark (2002) : *Beyond Party: Cultures of Antipartisanship in Northern Politics before the Civil War*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Webb, Paul (2002): *Parties and Party Systems: More Continuity than Change*. *Parliamentary Affairs*, 55. 363–376.
- Webb, Paul – White, Stephen eds. (2007): *Party Politics in New Democracies*. Oxford University Press.
- Wittenberg, Jason (1997): *Rethinking Political Continuity in East Central Europe*. Working Paper: <http://www.ciaonet.org/conf/ecc01/ecc01wij.html>
- Wittenberg, Jason (2003): *Historical Legacies and Post-Communism*. *Working Paper*, Annual Meeting of the American Political Science Association.

Kihívás és megoldás

A pártstruktúra átalakulásának változatai Magyarországon

Néhány évvel ezelőtt szokatlan tematikájú és impozáns politológiai-gazdasági tanulmány jelent meg a *Közgazdasági Szemle* című szakfolyóiratban. Ebben az írásában Schlett István politológus nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy feldolgozzon egy több mint 130 évvel ezelőtti történéssorozatot, s bemutassa, hogy az 1873 és 1875 közötti gazdasági-pénzügyi válság hogyan befolyásolta a magyar pártstruktúra átrendeződését, illetve vice versa: a pártstruktúra átrendeződése hogyan hatott vissza a válságból való kilábalásra¹. A 2007-es írásnak persze nem kis aktuálpolitikai áthallása van: 1873 és 75 között az egész pártrendszer olyképpen alakult át, ahogyan korábban azt senki sem gondolta volna; másképpen szólva: a gazdasági válság kihívása olyan erős volt, ami felülírta a politikai antipátiákat, s rövid idő alatt elvezetett egy pár évvel korábban elképzelhetetlennek vélt új konfigurációhoz, a kormánypárt és a mérsékelt ellenzék pártjának fúziójához.

Történeti érdeklődésű politológusként nagy figyelemmel olvastam ezt az igazán inspiráló írást, s talán nem haszontalan, ha ebben a tanulmánygyűjteményben közreadom a Schlett-írás továbbgondolása nyomán kialakuló saját nézeteimet. Már csak azért is érdekes a kihívás, mert gazdasági, sőt globalizációs válságról ma is szó van, s igazán érdekes latolgatni, vajon a makro-

gazdaság helyzetétélében az egymással szembenálló felek közelebb kerülhetnek-e egymáshoz, s kialakulhat-e valamilyen új „szuperpárt”, netán létrejöhet-e pártegyesülés, újfajta koalíció stb.? Foglalkozom majd ezekkel a kérdésekkel. Mielőtt azonban erre sor kerülne, igyekszem rekonstruálni az eredeti cikk főbb állításait. Majd utána – hasznosítva a szerző legérdekesebb belátásait – azt fogom vizsgálni, miképpen értékelhetjük az 1990 utáni pártstruktúra-átalakulások sajátosan elhúzódnó láncolatát, amely a rendszerváltás után másfél évtizedig kevésbé hozott látványos változásokat, 2006 óta azonban a pártstruktúra átalakulása látványosan felgyorsult s még ma sem fejeződött be. A harmadik részben összehasonlítom a két pártstruktúra-átalakulás nyomán fölvethető elméleti kérdéseket, végül pedig néhány következtetést vonok le. Az egész tanulmány a körül a kérdés körül forog, hogy egy külsőségeiben hasonló helyzet (gazdasági válság, csőd-közeliség) miért eredményez nagyon különböző válaszokat, az egyik miért okoz drasztikus változásokat a pártstruktúrában, míg a másik – a folyamatos változások ellenére – miért nem.

Az 1873–75 közötti pártstruktúra-átalakulás alapjai, lefolyása és logikája

Schlett István példaértékű következetességgel igyekszik feltárni nem csupán a politikai gondolkodásnak (mint sajtószerű tevékenységnek) a lényegét, hanem a hazai pártpolitikai múlt szellemi hátterét is. Munkásságában ráirányítja figyelmünket a politikatudomány egy lehetséges és itthon általában elhanyagolt aspektusára: a *történeti-összehasonlító* megközelítésre. A történeti-összehasonlító megközelítés lényege olvasatomban az, hogy korabeli események leírásán keresztül használható értelmezési kereteket adjon *mai* folyamatok megértéshez is, noha nem gondolom, hogy a történeti analógiákat vég nélkül alkalmazhatnánk a jelenkorra. Ám az is nyilvánvaló, hogy Schlett írásának olvasá-

sakor nem lehet nem gondolnunk az általa adott értelmezés mai meghosszabbítására. Ebben az írásban az tehát a kiindulópontom, hogy a *Közgazdasági Szemlében* publikált tanulmány nem csupán azért érdekes számunkra, mert új és eredeti megvilágításban ad elő egy régi történet-sorozatot, hanem azért is, mert *napjaink* pártstruktúra-átalakulásainak leírásához is jó értelmezési keretet nyújt.

Schlett István dolgozata a magyar történelem egy viszonylag ismert, ám politológusok által alig elemzett időszakára koncentrál, s ez az 1875. évi pártfúzió. A tájékozottabb közönség tudja, hogy ebben az évben indul, s egészen 1890-ig tart Tisza Kálmán kormányzása. Schlettet az érdekli, hogy milyen tényezők állnak az 1875-ben bekövetkező pártfúzió háttérében, hogyan változott meg néhány év alatt az a politikai közeg, amely 1867 után, a kiegyezés korában alakult ki. A korszakról persze születtek az elmúlt években releváns történeti, jogtörténeti és politikatörténeti feldolgozások (Kozári Monika, Szente Zoltán, Czieger András és mások munkáira gondolunk²), de a szerző egészen járatan terepen halad, amikor a fúzió *gondolati* háttérét próbálja rekonstruálni³. Dolgozatának tárgya: hogyan és miért alakultak át a fő parlamenti pártok (mindenekelőtt a Deák-párt és az ellenzéki Balközép Párt) vezető képviselőinek nézetei 1873 és 1875 között.

Mindjárt írása elején meg is előlegezi végkövetkeztetését: „A pártstruktúra átalakulása a pénzügyi válságnak nemesak következménye, hanem az államháztartás rendezésének az egyik legfontosabb feltétele is volt”. (Schlett, 2008: 145.) Az elemzés arra fókuszál, hogy bizonyítsa: a korabeli pártrendszer kereteinek módosulása és a pénzügyi-gazdasági válsághelyzet által kiváltott reformigény között oda-vissza kapcsolat létezik; a válsághelyzet ráirányította a figyelmet a pártstruktúra gyengeségeire, és ebből viszonylag gyorsan egy merőben új pártstruktúra keletkezett.

Az, hogy a pénzügyi válságoknak milyen elképesztő hatásuk lehet a pártpolitikára, a mi korunkban nem szorul különösebb

igazolásra, de mindez újszerű gondolat az 1870-es évek történeti anyagán szemléltetve. Természetesen a történészek körében a 70-es évek gazdasági válsága régóta ismert és tárgyalt, a hazai politikatudomány azonban a legutóbbi időkgig nem igazán volt fogékony az ilyesmire, ezért maga az alapállás is fontos innováció. Schlettnél tehát a gazdasági-pénzügyi válság a kontextus, amelynek időszakában „módosult a meghatározó politikai szereplők magatartása – és a politikai gondolkodás is. A politikai elit jelentős csoportjai felülvizsgálták az 1867-es átalakulásra vonatkozó előfeltevéseiket, prioritásaikat, cselekvési lehetőségeiket” (uo.).

Ezek az előfeltevések az 1867-es rendszerváltó liberális nemzedék világnépből fakadtak. A tanulmány többször is visszatér arra, hogy az 1867-es rendszerváltó elit világnépeben kiemelt helye van a liberalizmus korában szabaddá váló egyének öntevékenységének (uo.143). Ugyanakkor ezt a féltve őrzött eszmei alapot nagyon gyorsan kikezdi a „gyakorlat”, magyarán az, hogy sokak lecsúszása és elbizonytalanodása már 1867 után megindul. Valamint az, hogy az állam drámaian eladósodik. Az, hogy az államháztartással baj van, hamar kiderül, de a kormányzó elit (ahogyan az a politikában megszokott) halogató magatartást tanúsít, és a problémával nem néz igazán szembe. Schlett onnét indítja elemzését, amikor a vitát már nem lehet elkerülni, amikor már mindenki számára nyilvánvaló, hogy komoly baj van. Két kérdés igazán izgalmas itt: 1. Milyen válság is van Magyarországon: gazdasági vagy annál több, rendszerválság? 2. Hogyan lehet adekvát választ adni a válságra, azaz mi a leghatékonyabb megoldás.

Azt, hogy *milyen* válság is van, a vita korai szakaszában még nem egyértelmű. Érdekes, hogy a válság észlelésének pillanatában, 1873 elején a válságot a kormánytáboron belül a legtöbben „egyszerű” pénzügyi vagy gazdasági válsággént értelmezik, s ekként is próbálnak választ adni rá. Am ez a nézőpont már 1873 nyarától megváltozik, s a kormánytáboron belül sokan rendszerválságról kezdenek beszélni. Ez a megközelítés találkozik

az ellenzéki Balközép Párt leendő miniszterelnökének, Tisza Kálmánnak a nézetével is, aki egyenesen úgy fogalmaz, hogy a pénzügyi válság megoldásának kulcsa egy *új politikai konstelláció* létrehozatala (uo.152). Viszont az, hogy milyen összekötő értékeken és elveken nyugodhatna ez az új konstelláció, 1873 második felében még egyáltalán nem tiszta. Nem véletlen, hogy a válságnak ebben a periódusában nemhogy nem javul a kormány-ellenzék viszony, de átmenetileg még romlik is; az ellenzék nem szavazza meg a kormány kölcsönszerzési tervét (uo.153).

A tanulmány szerzője izgalmasan vezeti tovább az olvasót a „*milyen* válság van” kérdésén túl afelé, hogy „*hogyan* lehet megoldani” a válságot. A politika két alapvető és klasszikus kérdéséről van itt szó, népszerűbben szólva a diagnózisról és a terápiáról. A tekintetben Schlett nem hagy kétséget, min múlik az, hogy végső soron melyik álláspont győz. Úgy véli, a döntő tényező az *elvi* politikai álláspont ereje. 1873–74-ben a vita nem csak arról folyik, hogy pénzügyi válság, avagy rendszerválság van-e (az uralkodó álláspont inkább az utóbbi), hanem arról, hogy a terápia milyen mértékben érintse az 1867-es kiinduló rendszer alapkereteit. Természetesen nem közjogi értelemben, hiszen a kormányoldal és a mérsékelt ellenzék – az előbbi feltétel nélkül, az utóbbi megszorításokkal – a fennálló közjogi rendszer híve. A kérdés az, hogy a kétségkívül szükséges és bevezetendő reformok mennyire legyenek *radikálisak*, s hogyan viszonyuljanak a fennálló liberális status quo-hoz. A parlamenti vitákban jócskán megjelennek ilyen radikális nézetek, nem kis részük a kormánypárton belül. Megtudhatjuk, mit gondolt a gazdaság talpra állításáról a konzervatívnak minősített Sennyey Pál vagy Somsich Pál, s mit a liberális, ám kormányfői szerepéről nem sokkal korábban leköszönni kényszerülő Lónyay Menyhért. Schlett szerint ők (többekkel együtt) a *radikális* rendszer-átalakítás szószólói, s mint ilyenek nagymértékű félelmet és összezárást váltanak ki a kormánypárt zöméből és a Balközép Párt meghatározó

csoportjaiból, amelyek a *mérsékelt* átalakításra szavaznak. A mai olvasó számára talán meghökkentő (mert hiszen a konzervatív eszmerendszer képviselője mai olvasatban még mindig a fontolva haladó szinonimája), hogy a vitában konzervatívok jóval *nagyobb* reformhajlandóságot mutatnak, mint a liberálisok. A liberálisok a kultúrállami program védelmét (voltaképp a 67-es liberális elveket) tartják elsődlegesnek, s maguk is elengedhetetlennek tartják a változásokat, de elsősorban a *pártrendszer* és a *kormányzóképeség megerősítése* szintjén.

Ez a pártrendszer 1867-ben meglehetősen kialakulatlan, a Deák-párt számos egymástól eltérő eszmeiségű csoportot integrálva – ma úgy mondanánk – gyűjtőpártként működik. 1873-ig a belső eszmei törésvonalak (például a konzervatív-liberális törésvonal) nem meghatározóak, ám a válságkezelés időszakában az derül ki, hogy a kormánypárt különféle erőcsoportjait nehezebb egy pártban tartani, mintha a pártstruktúra újraalakításával próbálkoznának. De a törésvonalak erősödése még mindig nem volna elég, ha 1874–75-ben nem jelennek meg rendszer-változtató igénnyel megírt programok a (szélső)baloldalon és a jobboldalon, a kormánypárt konzervatív szárnyán. „A két tűz közé került liberálisok számára – írja a szerző – az elhatárolódás és az önmeghatározás együttes kényszere könnyítette meg a programalkotást.” (Uo.156.) Amely végeredményben a pártok újracsoportosulását eredményezi 1875-ben. Nem véletlenül így összegez Schlett: „A Deák-párt és a balközép liberálisainak fúziója teremtette meg a stabil kormányzáshoz szükséges politikai feltételeket, amelyek nélkül az államháztartás egyensúlyának helyreállítására tett erőfeszítések mindegyike hiábavaló volt”. (Uo. 163.)

A szerző beszél arról is, hogy a pártstruktúra átalakulásának háttérében a *politikai tudás* felértékelődése, az elvek és a célszerűség együttes alkalmazása áll. Az az álláspont győzedelmeskedik, amely a politikai tudásnak ezt az összetett változtatást testesíti meg a kizárólag csak az elvek tisztaságára koncentrá-

ló álláspont ellenében.⁴ Az elveken túlmenően a célszerűséget is magába foglaló politikai stratégia tehát a következő szemléletmódra támaszkodik: 1. A létező pártstruktúra a kialakuló gazdasági válság körülményei között nem adekvát; 2. El kell kezdeni a tárgyalásokat egy újfajta politikai konstelláció létrehozataláról; 3. Emellett hatástalanítani kell azokat az ellenvéleményeket, amelyek szerint nem csupán a pártstruktúrát, de a gazdaság és a politikai rendszer egész szerkezetét radikálisan át kell alakítani; 4. A vita eredményeként létre kell hozni egy pártot, amely erős többséggel bírván helyreállítja a megtépázott kormányzóképeséget.

1875-ben a választásokon a Szabadelvű Párt nagyon erős parlamenti többséget ér el. Az 1873-tól körvonalazódó tervek valóra válnak; a pártstruktúra nem csak átalakul, de a/ a gazdasági válság kezelése is sikeresen megkezdődik; b/ ezt a választók is visszaigazolják; c/ az újonnan létrejött párt hosszú időn keresztül megőrzi kormányzati hatalmát, és a pártstruktúra is állandósul.

A pártstruktúra ki- és átalakulásának útja az 1989–90-es rendszerváltás után

Az írás második részében egy jóval későbbi eseménysorozatot, az 1989–90-es rendszerváltás utáni hazai pártosodási folyamatot, illetve a pártstruktúra menet közbeni átalakulásait tekintem át. Ebben a fázisban még csak elvétve tesztek összehasonlító megállapításokat (azokra majd a következő részben kerül sor), de azért célokom már e részben is a schletti szemléletmód alkalmazása a rendszerváltást követő időszakra. Az első kérdés mindjárt az, hogy szabad-e egyáltalán összevetni két egymástól ennyire eltérő korszakot. Hiszen 1873 és 75 között Magyarország egy dualista államrendszerben, tehát birodalmi keretek között élt, ellenben manapság ilyen „kettős Monarchia” nem létezik. Akkor a pártok működésének korlátot szab a dualizmushoz, mint közjogi szisz-

témához való viszonyuk, most ilyen „eleve elrendeltség” nincsen. Akkor erősen korlátozott választójoggal választottak képviselőket, most általános választójog érvényesül. Akkor a magyar területen lakó népesség nagyobbik része nemzetiségi volt, a rendszerváltás után erről szó nincs. És így tovább.

Ezek valóban létező és kardinális különbségek, de az összehasonlítás – elsősorban a politikai gondolkodás és viselkedés dimenziójában – mégis lehetséges. Hiszen mi másért írta volna meg Schlett István a dolgozatát, ha nem azért, hogy megpróbálja megragadni az *akkori* politikusi észjárás és viselkedés *általánosítható* vonásait. Az 1870-es években a politikusok persze másképpen válaszoltak a nem hatékony kormányzás kihívására, mint ma. Akkor néhány év elég volt ahhoz, hogy egy felismert hiányosságot („a kormánypárt egymagában képtelen kezelni a válságot”) megnevezzenek, és a hiányosságra megtalálják a megoldást (pártfúzió). Ma ez sokkal bonyolultabb, igaz ma is született egy válasz a problémára, s ez a kétharmados kormánytöbbség, illetve a „centrális erőtér” stratégiája.⁵

Mint fentebb láttuk: Schlett István – az 1870-es évek folyamatait vizsgálva – egy rendkívül impulzív „kölesönosság-elméletet” dolgozott ki, amelyben a külső kihívás (gazdasági válság) ösztönzi a kormányzó párt és a mérsékelt ellenzék belső felismerését, és ez a felismerés indítja őket a pártrendszer átalakítására, s ez egyben a válság sikeres kezelésének záloga is. Vajon van-e ilyen összefüggés az új demokratikus rendszer indulásakor, 1989–90-ben? Vagy másképpen: a gazdasági kényszer belátásokra készíti-e a politikusokat? Ami elsőre is feltűnik, hogy bár az 1980-as évek végén fontos szerepet játszik a gazdasági válság, a pártok létrejöttében nem a gazdasági dimenzió a meghatározó tényező. Pártok azért alakulnak Magyarországon, mert a puha diktatúra politikai rendszere teljesítésképtelenné válik, s emiatt a pártosodás, az egypárti struktúra többpártivá való átváltoztatása lesz a rendszerválság sikeres megoldásának legfontosabb eszköze.

Viszont ebben az átváltozási folyamatban már benne rejlik a hazai pártosodás egyik fő sajátossága (erről Schlett is bőségesen beszél a maga példázatában): nem a *legradikálisabb* rendszer-váltó forradalmat csinálni” szlogen pontosan erre a dilemmára utal: 1990-ben sokan „klasszikus” forradalmat kívánnak, ám velük szemben a békés vagy mérsékelt átmenet politikáját vallók triumfálnak. Ez utóbbi esetben sokkal inkább kerülnek meghatározó szerephez azok az erők, amelyek a Bibó István által 1945-ben megírt „határolt forradalomnak” a forradalmát aktualizálják az adott helyzetre.⁶

A rendszerváltás utáni pártstruktúra tehát az előző rendszerhez való viszonyában, az attól való elhatárolódásban kristályosodik ki és szilárdul meg, de kompromisszumot vagy korlátot is tartalmaz. Ugyanakkor az 1990-es választások nyomán intézményesedő pártstruktúra csak látszólag tudja lezárni az előző rendszerrel éppen csak megkezdett küzdelmét, és egy többlépcsős pártstruktúra-átalakulás veszi kezdetét. Ennek az sem mond ellent, hogy 1990 és 2006 között a pártrendszer nagyfokú stabilizálódása és koncentrálódása következik be (Tóth, 2001), amelynek alapját a demokratikus keretek megteremtése és fenntartására irányuló konszenzus biztosítja. A pártrendszer stabilitása tehát a demokratikus rendszer egységes megítélésével függ össze, ám a demokráciáról, a demokratikus rendszerről vallott felfogások a 90-es évek közepétől erőteljesen divergálni kezdenek. Ezt a divergálást az egyciklusú kormányzatok váltakozása pontosan visszatükrözi, ami persze kelet-közép-európai összehasonlításban még mindig stabilitást jelent a 4 éves ciklusidejüket sem kitöltő kormányzatokkal szemben (lásd Csizmadia, 2012), viszont nem tesz lehetővé egy perspektivikusabb kormányzást, s ennek alapjaként nem eredményez egy hosszú távra állandósuló pártstruktúrát. Ellenkezőleg: bár a pártstruktúra állandónak, sőt merevnek tűnik, az azt övező közbizalom gyenge, és az egyes pártok is nagyon váltakozó teljesítményt nyújtanak benne. Ami 2011 optikájából visszatekintve

feltűnik: a pártstruktúra stabilitása és merevsége mellett annak ideiglenessége legalább annyira meghatározó.

Ha a többlépcsős pártstruktúra-átalakulás meghatározó pontjait keressük, elsőként kétségkívül az 1994-es kormányváltás, az MSZP–SZDSZ-kormány megalakulása, illetve az MSZP-nek a hatalomba abszolút többséggel történő visszatérése tűnik fel. Ehhez a fejleményhez szervesen kapcsolódik a Fidesz pólusváltása – a liberális elkötelezettség fokozatos feladásával átjuttatja magát a konzervatív térfélre –, amelyet sokan azóta is „árulás-ként” értékelnek. (Erről bővebben és történeti nézőpontból is Csizmadia, 2009: 7–33.) Holott a pártstruktúra folyamatos átalakulása szempontjából a lényegesebb mozgás inkább *szervezeti*. Az MSZP nagy párttá válik, s az SZDSZ-szel együtt kétharmados többséget birtokol, és ez a változás a Fideszt is arra kényszeríti, hogy jövőbeli profilját ne csak pártként, hanem annál *szélesebb* szövetségként formulázza meg. A versenyben maradás eszköze a szélesebb szövetségformálás, s éppen innen lesz érthető, hogy 1994-et követően miért válik a „posztkommunista kihívás” meghatározóvá az immáron a Fideszt is magában foglaló és kisebbségben maradó jobboldal számára. Az „árulás” teória itt kevés; az utódpárt politikai térben elfoglalt növekvő szerepe valójában egy olyan szerkezeti adottság, amely Kelet-Közép-Európa más országaiban nem figyelhető meg: míg Magyarországon a volt állampárt befolyása és szavazatszerző képessége növekvő, addig a környező országokban a volt kommunista pártok – ha átalakultak is – nem mindenütt és nem ilyen mértékben maradnak a pártverseny fő aktorai (Grysmala–Busse, 2002).

Ráadásul Magyarországon nem csak 1994-ben ér el kiemelkedő eredményt az MSZP (azaz népszerűségének megugrása korántsem egyszeri), hanem – átmeneti ellenzékiség után – 2002-ben visszatér a hatalomba, sőt 2006-ban – a rendszerváltás utáni hazai történelem első pártjaként – a második egymást követő választást is képes megnyerni. Ezzel viszont a kommunista-antikommunista törésvonal tovább erősödik, ahelyett, hogy (mint

például Lengyelországban) gyengülne, kizárva a bal- és a jobboldal közötti bármiféle megbékélést, netán a romló gazdasági helyzetben történő kormányzati összefogást.

Bármilyen is a véleményünk a magyar baloldal politikai teljesítményéről, kormányzásának minőségéről, meg kell állapítanunk, hogy a pártversenyben játszott túldomináló szerepe a hozzá való negatív jobboldali viszonyulás talán legerősebb kiváltója. De felülírhatná-e ezt a politikai-ideológiai törésvonalat a 2000-es évek végén jelentkező – az 1873–75 közötti válságra emlékeztető – *gazdasági* válság percepciója?

Először is tegyünk különbséget a gazdasági válság fokozatai között. A gazdaság sokszor került nehéz helyzetbe az elmúlt 20 évben. 1995-ben, amikor a Bokros-csomagot bevezetik, a magyar pártpolitikai aktorok gazdasági válságra reagáló képessége meglehetősen fejletlen, és bár az államcsőd veszélye nem távoli, mégsem merül fel annak lehetősége, hogy a válság megoldására újfajta pártpolitikai kombináció lenne szükséges. Legfeljebb az akkor 54%-os többségben kormányzó MSZP-n *belül* történnek szerkezeti módosítások, a kormány-ellenzék viszony azonban változatlan marad, sőt inkább a válság hatására kiéleződik. A 2000-es évek második felére, a világgazdasági válság időszakára a helyzet – és benne a válságérzékelés kifinomultsága – változik; Magyarország immár EU-tagként lényegesen erősebben megszenvedti a válságot, s emiatt 2008-ban már senki számára nem meglepő, amikor Gyúresány Ferenc miniszterelnök egy napilapban ír dolgozatot *Megegyezés* címmel, s ebben már nyilvánvalóan felvetődik a pártpolitikai aréna átalakulásának gondolata⁷. Természetesen a gazdasági válságban való összefogás lehetőségét ekkor is felülírja a pártpolitikai érdek, vagy inkább a 2006 óta érvényben lévő Őszöd-paradigma, s a korszak jobboldala számára evidens, hogy egy „illegitim” miniszterelnökkel semmifajta megegyezés nem lehetséges.

De hogy a gazdasági válságnak mégis van pártrendszeret érintő hatása, azt jól mutatja, hogy 2008-ban Gyúresány Ferenc először

kiszorítja koalíciós partnerét, az SZDSZ-t (s az MSZP formálisan kisebbségben kormányoz tovább); majd 2009 elején ő maga is lemond pártelnöki és miniszterelnöki szerepéről, átadván helyét Bajnai Gordon „félszakértői”, gazdasági válságkezelő kormányának. 2008-ban kezdődik tehát valójában a pártstruktúra érdemi átrendeződése, aminek nem csupán az SZDSZ-nek a koalícióból való kilépése a jele, hanem új pártok (LMP, Jobbik) megalakulása is. A kisebbségi kormányzással pedig egy 18 évig ismeretlen kormányzási forma honosodik meg, jól mutatván, hogy a rendszerváltók által elképzelt kormányzati és pártstruktúra-stabilitás erőforrásai kimerültek. Természetesen, ami a kormányzati oldalon veszteség, az ellenzéki térfélen nyereség; a Fidesz „Őszödöt” követően, majd pedig a 2008-tól kezdődő gazdasági válság hatására jelentősen növelni tudja népszerűségét, és nem véletlen, hogy a válság megoldására Orbán Viktor már a választások előtt egy évvel kifejti a „centrális erőter” kiépítésének stratégiáját, amelynek lényege a jobboldal irányvetele a pártpolitikai aréna átalakítására, és a rendszerváltás utáni pártstruktúra „ideiglenességének” megszüntetésére. A lezáráshoz egy nagy domináns párt létrejötte szükséges, amely hasonló a magyar politikatörténet nagy kormánypártjaihoz, például az 1875-ben – fúzió által – létrejövő Szabadelvű Párthoz. Ellenkéntben azonban azzal, hogy annak idején a Deák-párt és a Bal-közép egyezik meg egymással, a 2010. évi választások előtt – a Fidesz olvasatában – *nincs kivel* megegyezni, így a Fidesznek saját magával kell „megegyeznie”. Utána pedig már csak az van hátra, hogy a választók visszaigazolják és létrehozzák ezt a „szupertöbbséget”.

A Fidesz helyzetértékelése végül helytállónak bizonyul, és a párt a 2010. évi választásokon legalább akkora vereséget mér ellenfeleire, mint amilyen vereséget ő maga szenvedett el 1994-ben. Nagy győzelméből azonban másfajta következtetéseket von le, mint első kormányzása idején az MSZP, amely igyekezett „önkorlátozó” módon kormányozni. A Fidesz belekezd

az *egész* politikai rendszer (s ezen belül a pártstruktúra) átalakításába, amellyel természetesen nem pusztán csak a szokásos kormány-ellenzék viszonyának megfelelő kritikákat vált ki, de létrehozza a rendszerellenzéki új hullámát is.

Ez a döntően 2011 őszére kirajzolódó, új típusú rendszerellenzéki nyilvánvaló módon útját akarja állni annak a kormányzati törekvésnek, hogy egy domináns párt több cikluson keresztül választást nyerjen, és ellenfeleit „örökös” ellenzéki pozícióban tartsa. A mára szervezeti kereteket is öltő négy új formáció: 1. Az MSZP-ből kiváló Demokratikus Koalíció; 2. A Szolidaritás nevű – döntően szakszervezeti jellegű – tömörülés; 3. A Milla (Egy millióan a sajtószabadságért) nevű mozgalom; 4. A 4K nevű tömörülés. Ezekon kívül egy lehetséges ellenzéki szövetség tagja lehet az immár „rég” LMP és a Magyar Szociáldemokrata Párt is. A Jobbik viszont láthatólag sem a kormánytáborral, sem a régi és új ellenzékkel nem kíván kooperálni, s továbbra is önálló utat jár. 2014-ben mindezen pártok és csoportok célja (természetesen az MSZP-t is ideértve) a kormány leváltása, de jól tudják, hogy ezt csak különösen kiterjedt szövetségkötési stratégia keretében tudják megtenni. A sikeres ellenzéki szövetségalkotás keresztülhúzhatja a Fidesznek a pártstruktúra véglegesítésére irányuló törekvését; az ellenzék kudarcra ugyanakkor hosszabb időre „bezárhatja” az újonnan létrejött domináns pártrendszer. Jelenleg mintha az utóbbira látszódnék nagyobb esély, de az is tény, hogy korábban egyetlen kormány ellenében sem szerveződött ennyi új párt, s az újak együttes erejéből a centrális erőter tervének megghiúsítása származhat.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy ez a pártosodás más mintázatú, mint az 1873–75 közötti. Ott a gazdasági válság képes volt közös nevezőre hozni az ellentétes oldalon állókat, most az ellentétes oldalon állók között csak növekszik a feszültség, miközben a kormányoldal „saját hatáskörben” hozna létre új pártstruktúrát. A kérdés az, hogy miért történik ez így? Miért nem a 19. századi „modell” érvényesül, amely kétségtávol nagyobb

erőkoncentrációt és a válságkezelésben nagyobb hatékonyságot eredményezne? Az utolsó fejezetben ezekre a kérdésekre keresem a választ.

A két pártstruktúra-átalakulási folyamat összehasonlítása

A két pártstruktúra-átalakulási modellt Schlett István elemzéséből kiindulva az „egylépcsős” és a „többlepcsős” fogalmakkal különböztethetjük meg egymástól. Schlett persze nem használja egyiket sem, de talán nem tévedünk, ha az általa bemutatott példát az „egylépcsős” pártátalakulás mintájának tekintjük: a pénzügyi-gazdasági válság megoldására létrejön egy új párt, s ez „egy ugrással” megoldja a kormányzási deficit problémáját. Ezt követően a pártstruktúra „megnyugszik”, nincs kitéve további grandiózus rengéseknek. Ezzel szemben az 1990-es évek közepétől egy „többlepcsős” pártstruktúra-átalakulás zajlik, amely 2011-re sem jut nyugvópontjára, annak ellenére, hogy – mint kifejtettük – a Fidesz 2010-ben „le akarja zárni” ezt a folyamatot. Az első esetben a „külső” kihívás (a gazdasági-pénzügyi válság) elég erős ahhoz, hogy egyszeri korrekcióval új pályára állítsák a pártrendszert; a második esetben a legerősebbnek tűnő „poszt-kommunista kihívás” a pártstruktúrát folyamatosan forrásban tartja, és ez nem engedi létrejönni az ideológiai törésvonalak átmetzésére épülő új struktúrát.

Annak, hogy a pártstruktúra-átalakulásnak a Schlett által leírthoz képest az 1990-es évektől más variánsa érvényesül, döntően két oka van: 1. *Ideológiai faktor*: 1873 után a gazdasági kihívásra egy már létező ideológiai konszenzusra épített választ lehet adni, s ez a pártstruktúra átalakulását eredményezi. Ilyen ideológiai konszenzus 1994 után nincs, így a pártstruktúra átalakítását – ha valaki szeretné – csak „önkényesen” lehet végrehajtani; 2. *Rendszer faktor*: 1873 után az aktorokat segíti a létező

dualista rendszert illető percepcióik hasonlósága. A létező demokráciáról vallott felfogás az 1990 második felétől inkább radikálisan különbözik, mintsem hasonló lenne, ebből következően a pártpolitikai versenytársaknak (mindenekelőtt az MSZP-nek és a Fidesznek) nincs esélyük arra, hogy a 2000-es évek végétől jelentkező gazdasági válságra közös válaszokat adjanak, névtán közösen egy újfajta pártpolitikai arénát teremtsenek. Nem véletlen, hogy a 2010-es választások nyomán előálló kétharmados Fidesz-kormány és a mögötte álló domináns párt *önmagában* próbál választ adni erre a kihívásra.

Az ideológiai faktor: az ideológiai homogenitás és heterogenitás tézise

Tézis: Ahhoz, hogy egymás riválisaként jellemezhető politikai táborok között „váratlanul” megállapodás szülessék, minimális ideológiai előfeltételekre van szükség. Ezek az előfeltételek 1873 után léteznek, 1994 után nagy részben hiányoznak.

A Schlett-dolgozat evidenciának tekinti azt a körülményt, hogy az 1875-ben bekövetkező pártfúzió ideológiai serkentője az addig két ellentétes politikai oldalon álló párt közös osztozása a *liberalizmus* elveiben. Itt leegyszerűsítve arról van szó, hogy az 1867-es kiegyezés (a kormányoldalon és az ellenzékben egyaránt) beemelte a politikába az 1830–40-es évek (1849 után passzivitásba szoruló) liberalizmusát, így a kormány-ellenzék szembenállásnak elsősorban nem ideológiai, hanem közjogi tartalma volt. A liberalizmus mint ideológia birtoklása tehát egyáltalán nem monopolizált; a kormánypárt és az ellenzék nagy része is szabadelvűnek tekinti magát.

Ennek a körülmények a jelentősége akkor domborodik ki igazán, ha egy pillantást vetünk a kormánypárt *belső* szervezeti struktúrájára. A Deák-párt gyengeségét és törekenységét belső tagoltságából érthetjük meg: a párt 1867-től kezdődően sok

áramlatot sűrít magába. Az 1873–75-ös viták előtt ezt a belső tagoltságot úgy-ahogy sikerül elrejtene, ám a gazdasági válság nyomában kirobbanó vita megmutatja a dominánsan liberális kormánypárton belül létező egyéb (elsősorban konzervatív) irányzatok létezését és képviselőinek gondolati irányát. A liberálisok és a konzervatívok közötti polémia két kérdésben kulminál: a/ a változásban inkább radikalizmusra vagy mérsékletre van-e szükség?; b/ a változásoknak a pártpolitika, sőt a politikai rendszer egészére is ki kell-e terjedniük, avagy inkább a gazdasági szféra reformálására korlátozódjanak? A kormánypárti és az ellenzéki szabadelvűek végül is azért foghattak össze és lehettek sikeresek, mert *mérsékelt* és kisebb költséggel járó forgatókönyvet terjesztettek elő, mint a liberális kormánypárt belső konzervatív szakadárjai, illetve a dualizmus egész rendszerét elvető radikális ellenzék. Schlett szerint az ideológiai törésvonalak kiélezése szükségszerű és nagyfokú tanulóképességet jelez, és amikor 1875-ben megalakul a Szabadelvű Párt, az belül sokkal egységesebb, s a kormányzásra sokkal alkalmasabb, mint elődje.

1990 után a magyar parlamentben ilyenfajta világos ideológiai frontok és értékpozíciók nincsenek. A rendszerváltást követő első politikatudományi programelemzés is megállapítja, hogy éppen csak formálódóban lévő ideológiai álláspontokról beszélhetünk (Kovács–Tóth, 1992.) Természetesen a parlamenti pártok nemzetinek, liberálisnak, szocialistának, kereszténydemokratának nevezik magukat, de e fogalmak mögött nem állnak világos értéktartalmak. Talán a legkompaktabb ideológiai tartalma a *demokrácia* fogalmának van: a demokratikus értékeket övező konszenzus segít a szereplőknek, hogy stabilan elhatárolják magukat az előző rendszertől. A pártstruktúrának ez a megalapozása azonban nem tartós, hiszen 1994-től kezdődően lassú átalakulását regisztrálhatjuk. Míg a dualizmus kormány- és ellenzéki pártjai találkozni tudnak a *liberalizmus* értékeiben, addig az 1990 utáni demokrácia pártjait az időben előrehaladva egyre jobban megosztják a *demokrácia* értékei.

A dualizmus politikai elitje támaszkodni tud a reformkorban kialakult és széles körben elfogadott szabadelvű ideológiára; a politikusok kormányon és ellenzékben egyaránt *ezt* kívánják alkalmazni. Az 1990-ben induló demokráciának azonban nincs ilyen előzetesen kialakult és hasznosítható ideológiai készlete. A rendszerváltás időszakában túlságosan gyorsan és előzmények nélkül alakul ki például az *alkotmányos jogállam* eszménye ahhoz, hogy erre konszenzust lehetne építeni, noha a rendszerváltó elitben erős törekvés van arra, hogy a fentebb Bibó alapján „határoltnak” nevezett átmenetet konszenzuálisnak nevezze. Ám, hogy mennyire korán elkezdődik a rendszerváltás fogalmának és folyamatának alternatív értelmezése, azt jelzi, hogy például Pokol Béla már 1998-ben is teljesen a mainstream-kánontól eltérő értelemben beszél, amikor megállapítja, hogy Magyarországon szélsőségesen konszenzusos demokrácia jött létre. Kérdés, írja, „hogyan lehetett a 89-es forradalmi hevületben égő politikai közvélemény légkörében ilyen antiforradalmi politikai rendszert létrehozni!” (Pokol, 1998: 86.)

Természetesen meg is fordíthatjuk a kérdést: miért kellett volna megismétlődnie egy 19. századi modellnek, amikor a 20. század végén, a 21. század elején nyilvánvalóan mások a körülmények és a kihívások? Kétségtelen: a 19. század 70-es éveiben a magyar politika különleges szerencséje a kompakt módon rendelkezésére álló liberális ideológia. Ráadásul a liberalizmus megítélésében döntő, hogy – Magyarországon legalábbis – nem volt még kormányzati szerepben, ezért csalódnai sem lehetett benne. A korszak kormánypárti és ellenzéki liberálisai tehát az emelkedő liberalizmus jegyében fognak össze, és hozzák létre válsághárító új pártjukat.

Ellenben az 1990 utáni demokratikus rendszerben a liberális ideológia kezdettől támadások kereszttüzében áll, amit csak erősít, hogy 1994 után az SZDSZ betársul az abszolút többséget birtokló MSZP mellé, kialakítván a „farok csóválja a kutyát” össznépi megítélését. A végső csapást pedig az jelenti a liberá-

lis ideológiának, amikor a második Gyurcsány-kormány idején az SZDSZ-t azonosítják a *neoliberalizmussal*, vagy másképpen a megszorításokkal. Természetesen az, ami a hazai liberalizmussal történt, azért emelendő ki, mert 1990-ben Magyarországon a *liberális* demokrácia kiépítése volt a kitűzött cél. Ehhez képest a liberalizmus ideológiája nemhogy konszenzusteremtő lett volna (mint az 1870-es években), de kifejezetten megosztó.

Természetesen másfajta ideológiai konszenzus is létrejöhetett volna, mint például a *pluralista* minimál-konszenzus. A sokféleség elismerése, a mindenkori kisebbség jogainak felkarolása azonban az elmúlt 20 évben nem tudta összekötni a rivális feleket. A plurális demokrácia kultúrájának hiánya és szervetlensége miatt viszont a releváns szereplők még azt sem feltételezik egymásról, hogy *valamennyien* demokratikusak (ha a demokrácia más és másfajta felfogását képviselik is).

Egyetértve azzal a lehetséges ellenvetéssel, hogy a 21. század elején a helyzet nagyon más, mint a 19. század második felében, mégis megállapíthatjuk: a pártstruktúra „válságalkalmazkodását” lehetetlenné tette és teszi, hogy az ideológiák egymástól erőteljesen divergálnak, és a felek egyetlen ideológiát sem ismernek el legkisebb közös többszörösékként.

A rendszer faktor: a fennálló politikai rendszer fenntartásának és fejleszthetőségének kérdése

Tézis: Ahhoz, hogy a rivális felek között – a gazdasági csőd elkerülésére – pártpolitikai alku köttessék, szükség van a létező status quónak valamifajta egységes megközelítésére. 1873 és 1875 között a kormány- és az ellenzéki oldal túlnyomóan egységes a rendszer teljesítményének negatív értelmezésében; 1994 után a rendszer megítélése a feleket végletesen szembeállítja egymással.

Schlett István részletesen bemutatja, hogy az 1867-es kiegyezés megítélése (néhány évvel a dualizmus kezdete után) a köz-

vélemény nagy részében rendkívül kedvezőtlen. A korszak politikusai között is szinte általános a vélekedés, hogy a kiegyezési rendszer súlyos zsákutcába került, aminek oka – többek között – a korrupció és a kormánypárt kormányzásra való alkalmatlansága. Természetesen a kormányzat politikusai nem azonosíthatók a közvéleménnyel, és sokáig mást mondanak, mint a mérsékelt ellenzék, de a pénzügyek megrendítő állapotával tisztában vannak. Éppen a rendkívüli helyzet miatt alakul ki a kormánypárt soraiban is a rendkívüli retorika: a rendszerváltás retorikája. Ennek kapcsán két szempont igazán fontos: 1. A kormánypárti liberálisoknak saját pártjuk konzervatívjaival szemben is hangsúlyozniuk kell, hogy a rendszerváltásnak hol vannak a határai, s az nem lehet *totális* vagy *radikális* rendszerváltás. 2. Ugyancsak különbséget kell tenni a rendszer közjogi és politikai fogalma között. A kormánypárti és ellenzéki „rendszerváltóknak” úgy kell megfelelő pártstruktúra-változást előidézniük, hogy az a legkevésbé se érintse a dualizmus közjogi szerkezetét. Ez különösen a dualizmus második felével összehasonlítva érdekes (ezt a korszakot ebben a dolgozatában Schlett nem elemzi), amikor egyre erőteljesebben fogalmazódnak meg javaslatok a *közjogi* rendszerváltásra vonatkozóan is⁸.

Túlmenően tehát a közös eszmei-ideológiai alapokon, az 1870-es évek pártstruktúra-váltó elitjét összeköti a dualizmus gyenge hatásfokú politikai-gazdasági rendszerét illető erős kritika is. Az 1873–75 között elhangzó kritika és önkritika azután beépül a Szabadelvű Párt kormányon követett politikájába, például a Széll Kálmán pénzügyminiszter által vitt adónövelő gazdaságpolitikába. Az adók szintjének növelése akkor mint az államháztartási hiány csökkentésének egyik lehetséges eszköze jelenik meg, és Tisza Kálmán 15 éves kormányzásának végén sikerre is vezet.

A rendszer megítélését övező konszenzus a magyar rendszerváltó elit tagjai között talán csak a Kádár-rendszer megítélésében mutatható ki. Az állampárt puha diktatúráját parthovatarto-

zás nélkül valamennyi rendszerváltó párt elutasítja, s – mint már leírtam – vele szemben a demokrácia értékeit részesíti előnyben. Az új demokratikus rendszer megítélésében azonban ilyen erős konszenzus nem alakul ki. Inkább ellenkezőleg: 1994 után a pártstruktúra kezdődő átalakulásában már annak van meghatározó szerepe, hogy az MSZP és a Fidesz egyre ellentétesebb diagnózist ad nem csak az aktuális helyzetről, de a rendszerváltás folyamatáról és a létező status quóról is. Az értelmezéseknek ez a nagyon erős divergálása a Fidesz 1996-os programjával kezdődik, hiszen először talán ott fogalmazódik meg egy teljes – és a másik oldalétól gyökeresen eltérő – világgép⁹. De természetesen ebből nem az következik, hogy a Fidesznek kellene vállalnia a felelősséget mindazért, ami ezt követően történik. Az a narratíva, hogy „minden baj forrása a Fidesz profilváltása”, súlyosan leegyszerűsítő. Ugyanis a pártrendszer fokozatos átalakulásának logikája (amelynek első lépése a Fidesz pólusváltása) annak a szélesebb folyamatnak a része, amely az átmenet lezárásával függ össze. A diktatúrából a demokráciába történő átmenet idején (s így volt ez a demokratizálódás korábbi hullámaiban, Dél-Európában is) mások a megoldandó kérdések, mint az átmenet lezárulásával. Ily módon az átmenet során inkább a közelmúltnak, azt követően pedig a távolabbi hagyományoknak növekszik meg a szerepe¹⁰, s ez a pártstruktúrát is átalakítja. A nemzetközi irodalomban a 2000-es évek második felétől már sokat foglalkoznak az ún. „tortured past” (lásd például Wolin, 2011; a történelmi múlt újraértelmezéséről Toole, 2007) jelenségével. A magyar jobboldal már ebben a múlthoz fűződő új kontextusban formálódik át a 2000-es évek elejétől, azaz korántsem csupán a „horthysta múlt” gazdag mintázata kerül előtérbe.

Mindezen folyamatok felerősítik a rendszervitát, ahelyett, hogy a különféle politikai erők számára a rendszerváltás és a létező demokrácia az egyetértés fix pontjai maradnának.

Ráadásul a politikai verseny 1990 és 2002 közötti ritmizálása is megváltozik 2006-ban. A 2002 előtti négy választást mindig más

nyeri meg, viszont 2006-ban az MSZP egymás után másodszor is választási győzelmet arat. Mindez egy hagyományos nyugat-európai demokráciában nem lenne rendkívüli fejlemény, Magyarországon azonban – ahol 1990 után az egyciklusú kormányzás válik tradícióvá – annak számít, és a versenytársak közötti disz-szenzust erősíti. Ugyanis ezzel a politikai elit közötti interakciókat valamilyen módon szabályozó – még létező – megegyezés is véget ér. Az egyes pártok között bármennyire is hiányzik az ideológiai hasonlóság, valamint a rendszer megítélésében való egyetértés, a kormányzás stabilitása mindegyiküknek fontos, hiszen egymást váltva kormányozzák végig a demokrácia első négy ciklusát. A Fidesz 2006-ban nem tud visszatérni a hatalomba, az MSZP „váratlan” második ciklusa megbontja ezt a hallgatólagos megegyezést, s ezáltal az egész pártstruktúrát új kihívás elé állítja.

Ellentétben az 1873 utáni időszakokkal – amikor minden mérvadó erő át akarja alakítani a rendszert – 2006 után a rendszerátalakítást (a megromlott pénzügyi mutatókra, az államháztartás állapotára és nyugat-európai kritikákra hivatkozva) a baloldali-liberális kormány tervezi, miközben a jobboldali ellenzék a rendszer (pontosabban a *társadalom*) védelmezőjeként lép fel. A nagy gazdasági kihívást a jobboldal kezdetben a baloldal ármánykodásának tekinti, és ezért utasítja el (mint láttuk) a miniszterelnök egységre és összefogásra történő felszólítását. A jobboldal tehát magát a baloldalt *azonosítja* a rendszerrel, és támadja azt már a 2010. évi választások előtt is. A választásokon alulmaradó bal- és liberális oldal pedig 2010 óta a rendszervédelem letéteményeként lép fel. Ilyen szerepfelfogások mellett nem tekinthető meglepőnek, hogy a felek számára a folyamatosan növekvő gazdasági kihívás és kockázat nem jelent készletét álláspontjaik felülvizsgálatára. A Fidesz „rendszerellenességéből” a balliberális kormányzatoktól megörökölt intézményes rend „forradalmi” lebontása, a balliberális oldal „rendszervédelméből” az új rezsimmel szembeni totális ellenállás következik.

Végeredményben az 1990 induló új demokrácia pártstruktúrája látszólag élesen elkanyarodik a Schlett-modellben bemutatott mintától. Hiszen míg az 1870-es években a problémák felismerése nyomán pártfúzió, addig itt a pártok még élesebb elkülönülése, illetve az ellenállás új közegeinek megszervezése történik. Ám az ellentét csak látszólagos. A magyar választók a 2000-es évek végére – az együttműködésnek nem lévén meg a feltételei – a jobboldalt bízzák meg azzal, hogy – a válságkezelés egy lehetséges módjaként – a domináns párt fölényére alapuló pártstruktúra kereteit lefektessék. Mivel azonban ez a megbízás a választóktól és nem a politikai riválisok megegyezéséből származik, hatálya csupán addig tart, amíg a mai ellenzék ezt nem tudja kikezdeni.

Konklúzió

A fenti tanulmányban Schlett István jelentős dolgozatát alapul véve a magyar pártstruktúra-átalakulás két útját mutattam be és hasonlítottam össze. A két folyamat időben egymástól nagyon távol esik, mégis megkockáztattam összehasonlító elemzésüket. Schlett írásától ösztönzést kapva két utat különböztettem meg: 1. Amikor a pártok – az ország érdekeire hivatkozva – képesek megegyezni egymással; 2. Amikor a pártok – szintén az ország érdekeire hivatkozva – nemhogy közelebb kerülnének egymáshoz, de minden korábbinál erősebben kiélezzik ellentéteiket. 1873 és 1875 között az előbbi, 1994 után s különösen napjainkban az utóbbi történik.

Igyekeztem bizonyítani, hogy az előbbi modellben két fontos okból sikerül a megegyezés: a/ mert van egy a politikai ellenfeleket összefűző közösen vállalható ideológia (liberalizmus); b/ mert a riválisok a fennálló politikai rendszer rossz teljesítményéről is hasonlóan gondolkodnak. Kimutattam, hogy az 1990-es rendszerváltás pártjainak későbbi megegyezését sem bármiféle

közös ideológia, sem a demokratikus rendszer teljesítményének hasonló megítélése nem segíti; ellenkezőleg: ideológiai és rendszerszintű szembenállások feszülnek közöttük.

A dolgozatban nem bontottam ki, ugyanakkor nagyon fontosnak tartom az – nevezzük így – *együttműködési hagyományok* hiányát, ami végül is behatárolja a rendszerváltás utáni pártpolitikai elit problémamegoldó képességét. Nem azt állítom, hogy ezek a hagyományok valamikor megvoltak, aztán később „elvesztek”, azt azonban igen, hogy együttműködési technikák kialakítására és karbantartására kevés figyelem fordítódott az elmúlt két évtizedben. Ezek az együttműködési technikák nem ugyanazt jelentik, mint például a rendszerváltást segítő, s a maguk idején hasznos megállapodások (például a paktum). Formális megállapodásban a rendszerváltó erők mindig is erősek voltak, ám 2006 után ez a korábban viszonylag sikeres formális együttműködés (például az egyciklusú váltógazdálkodás fenntartásában) már nem elegendő, új, a korábbiaktól eltérő minőségű közös teljesítményre volna szükség. Ám éppen ellenkezőleg: a 2006 után kialakuló heves politikai versenyben ismét arra lesz magyarázat, hogy ez az együttműködés miért marad el. Végeredményben, ha a pártstruktúra átalakításának „1875-ös útja” lehetetlen is, kerülő úton mégis csak valami hasonló történik, mint akkor: egy „1875-ös típusú” domináns párt egymagában ragadja magához a hatalmat, és próbál választ adni a politika és a gazdaság által fölvetett összes akut problémára.

Jegyzetek

¹ Schlett István: Válságkezelés, rendszerváltoztatás vagy a pártstruktúra átalakítása? Politikai dilemmák és válaszok az 1873–1875-ös pénzügyi válság idején. *Közgazdasági Szemle*, 2007. február, 142–166.

² Lásd Czieger, 1998., 2001., 2011., Kozári, 2005., Szente 2011. műveit.

³ A fúzió előtörténetének és lefolyásának legteljesebb feldolgozását – ismereteim szerint – Oláh Gyula végezte el. Lásd *Az 1875-ik évi fúzió története*. Budapest, Franklin társulat, 1908.

⁴ Ezt a tiszta elviséget képviseli Csávolszky Lajos: *Ami a baloldalon történik*. Budapest, 1873. A pamflet szerzője éppen az elvektől való eltávolodást veti Tisza Kálmán szemére, azaz a politikai tudása ebben az írásban a gazdasági kihívásra adott racionális felelet nem tartozik bele.

⁵ A „centrális erőtérről” Orbán Viktor a 2009-es kötesei találkozóán beszélt. Lásd Megőrizni a létezés magyar minőségét. A beszéd rövidített és szerkesztett változata. *Nagyítás*, 2010. február 17. http://www.nagyitas.hu/common/main.php?cikk_id=568&pgid=cikk

⁶ Bibó eredeti nézetét az 1945-ös átmenetre dolgozta ki. Lásd erről: Bibó, 1986. II.: 49-57. Bibónak a különböző forradalom-fogalmak megkülönböztetéséről alkotott felfogásáról: Csizmadia Ervin: *Értelmez-zük újra Bibót!* Hvg.hu, 2011. augusztus 1. : http://hvg.hu/velemeney.publicisztika/20110801_bibo_istvan_csizmadia_ervin_nem_felni?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201111

⁷ A dolgozat a *Népszabadság*, 2008. augusztus 29-i számában jelent meg: <http://www.nol.hu/archivum/archiv-504733>

⁸ A hatalmas méretű korabeli irodalomból kiemelem Kálmár (1909) munkáját.

⁹ A program a *Polgári Magyarországért* címmel látott napvilágot.

¹⁰ Spanyol vonatkozásban nagyon érdekesen számol be erről Torres (2006) tanulmánya. A múlt politikai célú felhasználásáról lásd Hartog-Revel szerk. (2006).

Irodalom

Bibó István (1986): A magyar demokrácia válsága. In *Bibó István válogatott tanulmányok*, Magvető Kiadó, II.

Czieger András (1998): A kormányférfi . A dualizmuskori kormányzati politika egyes kérdéseiről. *Századvég*, 11. 3–24.

Czieger András (2001): A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. *Századvég*, tavasz. 95–120.

- Czieger András (2011): *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországnán*. Napvilág Kiadó.
- Csizmadia Ervin (2009): A magyar pártfejlődés történelmi perspektívában: Új hipotézisek. *Politikatudományi Szemle*, 4. 7–33.
- Csizmadia Ervin (2012): Kormányzati ciklusok és ciklusváltás. *Politikatudományi Szemle*, megjelenés előtt.
- Grzymala-Busse, Anna (2002): *Redeeming the Communist Past: The Regeneration of Communist Parties in East Central Europe*. New York: Cambridge University Press.
- Hartog, Francois – Revel, Jacques eds. (2006): *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan Kiadó
- Kalmár Antal (1909): *Új dualizmus*. Régi Károly Kiadása.
- Kovács Éva – Tóth István János (1992): Ki mit mondott 1990-ben? Választási programok tartalomlemzése. *Politikatudományi Szemle*, 1. 99–124.
- Kozári Mónika (2005): *A dualista rendszer 1867–1918*. Pannonica Kiadó.
- Pokol Béla (1998): A politikai demokrácia problémái. *Magyarország Politikai Évkönyve*, 78–89.
- Szente Zoltán (2011): *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. Századi parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után*. Atlantisz Kiadó.
- Torres, Pierre Ruiz (2006): A történelem politikai felhasználásai Spanyolországban. In Francois Hartog – Jacques Revel: *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan Kiadó, 113–138.
- Tóth Csaba (2001): A pártrendszer fejlődésének fő iránya. *Politikatudományi Szemle*, 3. 81–104.
- Toole, James (2007): The Historical Foundations of Party Politics in Post Communist East-Central-Europe. *Europe-Asia Studies*, July, 541–566.
- Wolin, Richard (2011): The Ghost of a Tortured Past: Europe's Right Turn. *Dissent*, Winter.

Demokratizálódási hullámok és politikai programok

Az 1989 utáni magyar és az 1945 utáni német
átmenet összehasonlító perspektívában

Egy Kádár-rendszerről szóló tematikus összeállításban* talán meglepő, hogy magáról a Kádár-rendszerről esik majd a legkevesebb szó. Ez nem azért van, merthogy nem tartom nagyon lényegesnek a Kádár-rendszer sokoldalú megismerését, leírását és a róla való ismereteink növekedését¹. Ugyanakkor, nem tagadom: úgy látom, hogy a Kádár-rendszer kutatásának csak akkor van érdemi hozadéka, ha azt nagyobb összefüggések kontextusába helyezzük bele. Ilyen nagyobb összefüggésnek tekintem, ha a Kádár-rendszert, illetve annak végső, már nem is igazán hozzátartozó stádiumát, az átmenetet nem önmagában, hanem más demokratizálódási hullámokkal összehasonlítva vizsgáljuk. Erre teszek majd kísérletet ebben a tanulmányban. Mindezt nem teljes körűen, hanem egyetlen elemre, az adott demokratizálódás legfontosabb politikai irányaira és programjaira koncentrálva.

A politikatudomány szempontjából újszerű kihívásnak tekinthető annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy egy adott átmenet (rendszer váltás stb.) során miért éppen olyan politikai programok keletkeznek, amilyenek. Erre a kérdésre a politikatudósok ritkán kérdeznak rá, vagy ha rákérdeznak, természetesen, egyértelműnek tekintik a válaszokat. A leggyakrabban adható „természetes” válasz, hogy egy demokratikus átmenetben demokratikus programok születnek, amelyek a demokrati-

kus átmenet során felmerülő kérdésekre „válaszolnak”. Csak-hogy ezzel messze nem válaszoltunk meg számos kérdést. Mert milyen kérdések merülnek is fel egy átmenet során? Hogyan specifikálhatóak ezek a kérdések? Van-e közöttük valamiféle hierarchia vagy egyformán fontosak? Rangsorolhatóak a felmerülő kérdések a szerint, hogy politikaiak, gazdaságiak vagy éppen társadalmiak? És folytathatnánk.

Éppen emiatt az alábbi dolgozat nem elégszik meg kényelmes és felületi válaszokkal, hanem abból indul ki, hogy egy átmenetben a politikai és/vagy pártprogramok erőteljesen kötődnek az adott körülményekhez és kihívásokhoz. Ha elfogadható az a megközelítés, hogy az átmenet maga is tele van bizonytalansággal, kiszámíthatatlansággal, véletlenszerűségekkel, akkor ebből az következik, hogy az ilyen körülmények között létrejövő programoktól sem várható bizonyosság, tökéletes kiszámíthatóság és mindenoldalú tudatosság. Turbulens időszakokban a programok is turbulensek vagy inkább: leszűkítő jellegűek.

Felfogásom szerint az 1989–90-es magyar rendszerváltás is tekinthető egy ilyen „leszűkítő” projektnek. Természetesen a rendszerváltás sodrában ez egyáltalán nem tűnt fel, sőt ellenkezőleg: az átmenet „kiteljesítő” folyamatként, a demokrácia győzelmeként jelent meg a benne résztvevők számára. Ám mai optikából már feltűnnek a folyamat – akkor nem érzékelt – momentumai, például olyanok, amelyek ebből hiányoztak, miközben más, korábbi demokratizálódásoknak integráns elemei voltak. Nagyon leegyszerűsítve tehát az izgat minket, hogy miért „maradt ki” az 1989–90-es átmenetből mindaz, ami például az 1945 utáni demokratizálódás szerves tartozéka volt. Miért nem rendelkeztek a magyar rendszerváltó pártok – a demokratizálódás fontos elemeként – társadalomintegráló programokkal, s miért nem ismerték fel (mint a hatékony demokrácia kiépítésének fontos eszközét) a demokráciára nevelés fontosságát?

Az első részben tisztázni kívánom az átmenetek általánosítható szabály- és törvényszerűségeit és ezek hatását a program-

alkotásra. A második részben az 1945 utáni német példát mutatom be röviden, választ keresve arra, hogy miért került ennek a demokratizálódásnak a centrumába a politikai nevelés. A harmadik egységben foglalkozom a magyar rendszerváltással, és igyekszem megmutatni, milyen körülmények és feltételek egymásra hatása következtében alakult ki a pártprogramoknak egy sajátos, „közmegegyezéses” felfogása, amelynek centrumában a politikai alapintézmények kialakítása állott. Végül elméleti következtetéseket vonok le a két „esettanulmányból”, s arra a következtetésre jutok, hogy a demokratizálódásoknak nagyon különböző logikájuk és lefolyásuk van, így az 1989–90-es magyar átmenet – ha számos vonásában hasonlított is – alapjában eltért a korábbi variánsoktól.

Átmenetek és politikai programalkotás: a helyzetfüggőség problematikája

A történelem során rengetegféle átmenetről beszélhetünk, amelyek közül az egyik legismertebb a *forradalmi* átmenet; egy korábbi rendszer erőszakos úton való eltávolítása. A 20. század második felére az ilyen típusú átmenetek lehetősége (legalábbis Európában) nagymértékben csökkent, sőt az államszocialista diktatúrák egyik fő jellemvonása volt, hogy a bennük megjelenő ellenzéki csoportok stratégiája nem az erőszakra, hanem a békés megoldásokra épült. Magyarország esetében ez konkrétan olyan ellenzéki politizálást jelentett, amely nem zárta ki az állampárttal való kompromisszumot, annak érdekében, hogy a demokrácia zökkenőmentesen kiépülhessen, és abba a volt állampárt utódpartja is betagoľódhasson.

Az átmenet (transition) egy korábbi rendszerből egy újabb felé vezető út, amelynek jellemzője, hogy pontosan még nem tudjuk, milyen lesz ez az új. Nem véletlen, hogy a szakirodalom a „demokratizálódás” kifejezést használja arra az esetre, amikor

az 1980-as évek végének (hol puhuló, hol kevésbé puha) diktatúrai irányt vettek a demokrácia felé. A demokratizálódás (democratization), önálló fejlődési szakasz, amely egyaránt különbözik az ún. „normál” demokrácia előtti (pre-democratization) szakasztól és a már megszilárdult, beágyazódott demokráciától (embedded democracy, liberal democracy) is. Ebből adódóan a diktatúrából a demokráciába való átmenet, a demokratizálódás idején a politikai programok státusa, szerepe is nagymértékben függ a kitűzött feladatoktól, illetve attól, hogy az adott országban *milyen* a „kiinduló” diktatúra típusa. Egészen más programok következnek ugyanis akkor, ha a diktatúra az átmenet előtt nem puhult fel, mint akkor, ha a demokratizálódást megelőzően az adott országban már puha diktatúra volt (Bozóki, 1995, Csánádi, 1995).

Ha netán azt hinnénk, hogy a demokratizálódás során jelentkező – sokszor forradalmi –átmenetek élesen különböznek a klasszikus demokráciákban jelentkező belső változási procedúráktól, akkor nem árt emlékeztetni magunkat Philippe Schmitter tanulmányára, amelyben a szerző – visszautalva Robert Dahl munkásságára – felhívja figyelmünket a stabil demokráciákon belül is jelentkező folyamatos transzformációra, amelyeken olyan *forradalmi* változásokat ért, amelyek nem erőszakosak és nem szakítják meg az intézmények folytonosságát (Schmitter, 2012). A demokráciák tehát folyamatosan változó, olykor radikális belső változásokon keresztül menő rendszerek. Ott azonban ezeket a belső változásokat megszokták, természetesnek, a demokrácia lényegi meghatározójának tekintik. Ezzel szemben Kelet-Közép-Európában az 1989–90-es átmenet idején éppen a forradalom szó volt a legkevésbé kurrens, s bár a rendszerváltó elitek radikális változásokat akartak, a diktatúrát demokráciával akarták felcserélni, fontos belátásuk volt, hogy ezzel párhuzamosan kísérletük ne tűnjön forradalminak. Ezért is alakultak ki a tárgyalásos átmenet vagy a (Bibó István 1945-ös kifejezésével) „határolt forradalom” stratégiái.

Így tehát mégis csak van különbség a demokráciákon belüli forradalmi átalakulások és a diktatúrákat felváltó demokratizálódások során létrejövő forradalmi változások között. Ám abban a tekintetben megint hasonlóság van, hogy a forradalmi átalakulások kitüntetett szereplője itt és ott is az elit: a változások irányítása soha nem csúszik ki egy jól körülhatárolható elit kezéből.² A negyedik típusú demokratizálódásnak³ is megvoltak tehát a reprezentatív elitjei, amelyek elkészítették a legfontosabb programokat, megadták az átmenet uralkodó eszméit, és megtervezték az átmenet utáni demokrácia szerkezetét is⁴. Az elmúlt két évtizedben számosan írták le ezeknek a csoportoknak az átmenet stabilitását meghatározó szerepét, amely azután szorosan összefüggött a stabil demokratikus kormányzás kialakulásával is. Jóval kevesebb figyelem fordítódott azonban arra, hogy ez a kitüntetett elitpozíció milyen mértékben kötődött az adott helyzethez, s ez által a korai pártprogramok milyen korlátokkal bírtak. Először vegyük sorra röviden, melyek voltak azok a tényezők, amelyek elsősorban befolyásolhatták a rendszerváltó elitek programalkotását. Három ilyen tényezőt említhetünk meg: a külső mintát, a párthagyományokat és a stratégiai tervezés kérdését.

Külső minták

A mai szakirodalom egyre gyakrabban veti fel, hogy az egyes nemzeti keretek között zajló átalakulásoknak nagyon erősek a külső ösztönzőik (Mansfeld–Pevehouse, 2008; Pevehouse, 2002; Yilmaz, 2002). Ez az 1989–90-es évek átmenetére és demokratizálására fokozottan igaz. A fejlett nyugati országok tanácsadói révén erőteljesen determinálták az adott országok átmenetét, s például kihatással voltak arra, hogy Magyarországon 1988–89-ben hogyan kezelték a hatóságok a szerveződő ellenzékét. De a gyakorlaton túlmenően elméleti modellt is jelen-

tett a Nyugat, hiszen a rendszerváltó elitek a nyugati politikatörténet tanulmányozása során alakították ki véleményüket saját szerepükről, s fogalmazták meg programjaikat. Itt leginkább a legkülönbözőbb nyugati intézmények tanulmányozásáról és honosításáról van szó. Gondoljunk csak arra, hogy mind a demokrácia modellje, mind a kormányforma, mind az alapintézmények vonatkozásában a nyugati modellek széleskörű tanulmányozása alapján döntöttek.

Párthagyományok

Nyugat-Európában a Schmitter által említett forradalmi átalakulások természetes módon többpártrendszer keretei között és a változást igénylő politikai kultúra által megtámogatottan valósulnak meg. Magyarországon ugyanakkor a rendszerváltás környéki politikai programalkotás jellegét meghatározta az egypárti közelmúlt, illetve az, hogy a távolabbi múltban sem igazán létezett egy folyamatos belső változásra ösztönző többpárti verseny. Nagyjából azt mondhatjuk, hogy akár egypárti, akár dominánspárti keretben, de az a szisztéma érvényesült, amelyben a változások mindig egy párt kormányzásához kötődtek. 1956 és 1988 között lényegében nem kaphatnak teret rivális politikai elképzelések, s amikor (1988-ban) az új pártok megjelennek, túlságosan kialakulatlanok és diffúzak, illetve túlságosan csak a diktatúra – egyezményeken keresztül – leépítésére koncentrálnak. A pártprogramhagyományok hiányára tehát fel kell hívunk a figyelmet, mert később ennek még jelentősége lesz. Túl sok mindent kellett a pártoknak hirtelen megtanulniuk, s ezért bizonyos (mai szemmel fontosnak tűnő) témák óhatatlanul kikerültek a rendszerváltó elitek és pártok érdeklődési köréből.

Hierarchikus politikai tervezés

A stratégia tervezés szerepét azért kell említenünk, mert ez szorosán összefügg az átmenet „fő” feladatával. Ha igazunk van abban, hogy minden demokratizálódás során célok és feladatok hierarchiájáról van szó, akkor ezt 1989–1990 összefüggésében úgy konkretizálhatjuk, hogy a hierarchia csúcsán álló talán legfontosabb feladat: az új elitnek biztosítania kell az intézményes stabilitást, végső soron az átmenet sikerét. Ehhez képest minden más feladat a hierarchia alacsonyabb szintjén áll. Látjuk majd a későbbiekben, hogy az 1945 utáni második demokratizálódási hullámban egészen más feladat áll az átmenetet levezénylő elitek előtt (a náciutánítás és a német társadalom átnevelése), ezért ehhez a célhoz szabott programok is fogalmazódnak meg a politizáló elitben. A magyar rendszerváltásban a fő stratégiai cél hármassal: 1. A régi elitet radikálisan vissza kell szorítani; 2. A régi elitet nem szabad ellenérdekeltté tenni a rendszerváltásban; 3. Stabil demokratikus intézményeket kell létrehozni a rendszerváltás vívmányainak megvédésére. Ezért az átmenet során a domináns politikai/stratégiai cél e három elem kényes egyensúlyának kimunkálása; végső soron az intézményépítés. Azok az aktorok emelkednek tehát ki, amelyeknek a legátfogóbb programjuk van ezen célok képviselésére, s szerepük még akkor is meghatározó marad, ha 1990-ben nem is nyerik el a kormányzati hatalmat. A kormányzati hatalom mellett a demokratizálódás nyomán megjelenik a *szellemi* hatalmat birtoklók köre is, s a kettőnek valamiféle koegzisztenciája biztosítja az új magyar demokrácia stabilitását.⁵

A helyzetfüggőség tehát egyszerre jelenti két meghatározó tényezőnek (a külső mintának és a belső „determináló” körülményeknek) való „alárendeltséget”. E kettő sajátos kombinációja okozza a pártprogramoknak – mai szemmel – eléggé szűk és fixált jellegét. De ezt itt nem kritikai élel említjük. Hiába várnánk el ugyanis a programoktól, hogy olyan kérdésekre is

reflektáljanak, amelyek ma talán nyilvánvalóak, akkor azonban nem voltak azok. 1989–90-ben valószínűleg nagyon kevesen érzékelték és tudták, hogy a külső mintaátvételből nem csak az intézmények a lényegesek, hanem például a politikai kultúra is. 2012-ben azonban egyre világosabb számunkra (és a záró fejezetben vissza is térünk rá), hogy egy fejlődőképes demokráciának vannak társadalmi előfeltételei. A rendszerváltás idején a reprezentatív eliteknek egészen egyszerűen nem volt annyi Nyugat-tudásuk, hogy ezt a tényezőt súlyának megfelelően kezelhették volna. Így hát nem csoda, ha számukra a demokratizálás az egyébként nagyon is lényeges intézményteremtést jelentette. E nélkül azonban valószínűleg nem lehetett volna sikeres a rendszerváltás.

Németország példája: a politikai (át)nevelés centrális helye a demokratizálódásban

Mielőtt részletesebben taglalnánk a magyar demokratizálódás „intézményépítő” variánsát, egy korábbi demokratizálódási folyamatról, a „második hullámos” demokratizálódás meghatározó szereplőjéről, Németországról ejtünk szót.

Máris fölvetődhet persze, hogy szerencsés-e nagyon különböző időkben bekövetkező átmeneteket összehasonlítani, s valóban igaz, hogy a külső és a belső közeg könnyen beláthatóan más volt a 40-es évek közepén, mint a 80-as évek második felében. Az összehasonlítás mégis azért tehető meg, mert – mint utaltam rá – a rendszerváltó magyar elitek az átmenet során mintákat kerestek maguknak, s a minták közé bekerültek a nyugatnémet jóléti állam által elért eredmények is. Természetesen a mintakeresés soha sem objektív, hanem mindig szelektív, de tisztában kell lennünk vele, hogy amikor a magyar rendszerváltók kialakították az intézményes átmenetre vonatkozó elképzeléseiket, felhasználták a német modellben rejlő lehetőségeket is.

Azonban a német modell nagyon sok mindent jelentett; helyesebb, ha azt mondjuk: a magyar rendszerváltás során csak nagyon csekély mértékben jelentett irányt ennek a modellnek az *indulása*, annál inkább a *működő*, a kifejlett német demokrácia. Bennünket azonban most éppen az előbbi érdekel. Az tehát, hogy amikor a német demokratizálódás bekövetkezett, milyen politikai célok kerültek előtérbe, és miért éppen azok.

Feltételezésünk az, hogy a német demokratizálódásnak volt egy minden mást megelőző feladata, s ez a német társadalom *átnevelése*. Természetesen a németeket is érdekelte a demokratikus intézmények létrehozatala, viszont azt is tudták, hogy az intézmények csak akkor lesznek erősek, ha ezekhez az emberek kötődnek majd, és bíznak is bennük. De máris jön a következő kérdés: vajon miért kerül ilyen frekvencián (talán más ország által nem is ismételt) helyre Németország 1945 utáni fejlődésében a *politikai nevelés* tematikája. A választ – véleményem szerint – a demokratizálódást megelőző diktatúra természetében kell keresnünk. A német nemzetiszocialista rendszer kőkemény diktatúra volt, az 1945 utáni demokratizálódást pedig hosszú és embertelen háború előzte meg. A szélsőségesen brutális diktatúra és a tragikus pusztítással járó háború pedig olyan kombináció volt, amelyből semmiképpen sem lehetett a múlt bármilyen folytatásával indulni. Ebben a modellben csak a teljes újrakezdés lehetett a kiindulópont, ami persze nem azt jelenti, hogy a múlt bizonyos személyiségei ne találhattak volna maguknak helyet az új demokráciában. Itt azonban az a fajta önmérséklet, amely a kelet-közép-európai – és ezen belül a kádári – ellenelíteltet jellemezte az 1980-as évek végén, nem volt reális opció.

Ezt a hatalmas újrakezdést azonban csak egy nagy „nemzetközi” projekt keretében lehetett megoldani, s ebben a múlt-hoz sok szálon kötődő nemzeti elit nem játszott domináns szerepet. A hazai diskurzusból jórészt e nemzetközi szerepnek csak a gazdasági-pénzügyi aspektusairól tudunk, nevezetesen a Marshall-segélyről.⁶ Közismert, hogy a nagyfokú amerikai tő-

keberuházások alapozták meg a későbbi Nyugat-Németország gazdasági fellendülését és politikai stabilizálódását is. Azonban volt a folyamatnak egy másik oldala is (s minket most inkább ez érdekel), mégpedig a demokratizálás magatartásbeli és mentális feltételeinek megteremtése. Mit sem ért volna ugyanis a Marshall-segély egy teljes rekonstrukciós program, Németország „újranevelése” nélkül (Webben–Liikanen eds, 2001; Fay, 1994). Ahogy alapvető tanulmányában egy német szerzőpáros megjegyzi: Németországban minden másnál fontosabb feladat volt a totalitarizmus visszatérésének megakadályozása. (Buck–Geissel 2009: 229.) A „denácifikáció” egy minden mást „fölülíró” program volt tehát, amelyben persze nem csupán az Egyesült Államok (mint győztes hatalom) és a világ demokráciái közé belépni igyekvő Németország sajátos önérdekei tükröződtek, hanem a tartós béke és fejlődés megteremtését, a további szélsőséges politikai rendszerek kialakulását megelőzni szándékozó összeurópai igények is. Noha – utólag nézve talán meglepő módon – a háború utáni Németország „újrakonstruálása” sok kortárs számára negatív szaldójú folyamat volt⁷, tagadhatatlan, hogy a német sikertörténet kiindulópontja mégis itt, az oktatás- és nevelésügybe való kiterjedt és sokoldalú beruházással teremtődött meg.

Ezt az összetett és tudatos változtatássorozatot (s annak a német társadalomra gyakorolt elementáris hatását) a legátfogóbban Brian M. Puaca kiváló monográfiája elemzi (Puaca, 2009). A szerző sorra veszi az oktatás- és nevelésügyre vonatkozó korabeli elméleti premisszákat, valamint bemutatja a gyakorlatban meghozott reformintézkedéseket. Ami az elvi-elméleti dimenziót illeti: a német nevelésügy újjászervezése során nagymértékben támaszkodtak a 20. század első felének uralkodó amerikai nevelésfilozófiájára, jelesen John Dewey-nek az „iskola mint közösség” szemléletmódjára (Puaca, 2009: 3). Puaca a pedagógiai reformok korai „csendes forradalmáról” beszél, amelynek során a német iskolák szellemiségét – amerikai eszmények nevében

– drasztikusan átalakították. De persze ezt nem rövid idő alatt és nem egy területre koncentrálván érték el, hanem körülbelül másfél évtized leforgása alatt. Nagyjából a 60-as évek elejére jutott el oda Németország, hogy a demokrácia megszilárdulásáról beszélhetünk. Ebben pedig nagy szerepet játszottak a különféle oktatás- és neveléspolitikai reformintézkedések.

A könyv részletesen foglalkozik azzal az öt alapvető fontosságú reformmal, amely hozzájárult a német demokrácia megszilárdulásához. Csak nagyon röviden, távirati stílusban említem őket: 1. Hallgatói önkormányzat kérdése. 2. Tankönyvreform. 3. Csereprogramok. 4. A tanárképzés reformja. 5. A politikai nevelés diszciplínájának meghonosítása. Ennek segítségével iktatták ki a régi szemléletmódot az oktatásból. Aztán a tanárképzés reformja következett, amelyben alkalmazták a gyermekpszichológia modern felismeréseit, mindenekelőtt a kooperációra és a csoportmunkára való nevelését. S megemlíthetjük az 1948-tól életbe lépő amerikai csereprogramok témakörét is. Ezeket az amerikai külügyminisztérium szervezte, tanárok és diákok ezrei számára. Vagy a Német Tanár Tréning Programot, amely keretében 1950-től fiatal német tanárok látogattak az USA-ba, akik az amerikai iskolarendszer tanulmányozásán túl részt vettek a helyi közösség életében is. Nyugat-Berlinben például már egészen korán bekerült a tantervbe a „Bevezetés a társadalomtudományba”, amely a nagypolitika és a civil társadalom kapcsolatainak fontosságára hívta fel a figyelmet.

Vizuálisan a következőképp ábrázolhatjuk ezt a demokratizálódást:

<i>Örökség</i>	<i>A demokratizálás célja</i>	<i>A demokratizálás fő aktorai</i>	<i>Reformok</i>
Totális háború	A német társadalom átnevelése	Angolszász nemzetközi elit	Komplex oktatási-nevelési lépések, átképzés

Természetesen az indulás körülményei a későbbi fejlődést is meghatározták. Az amerikai típusú oktatási-nevelési rendszer kiépítése megalapozta a politikai nevelés centrális helyét nem pusztán csak a 40-es, 50-es évek intézményes konszolidációjában, hanem azt követően is. A már említett szerzőpáros tanulmánya – interjúk és egyéb adatfelvételek alapján – kimutatja, hogy a nevelési eszmények hogyan változtak a 60-as években, majd hogyan alakulnak a továbbiakban. Tanulmányuk összefoglalásaképpen megállapítják, hogy noha a demokratikus és kritikus polgár korai eszménye ma is tovább él, de vele szemben (vagy mellette) új politikai nevelési eszmények jelentek meg, mint például a gazdaságilag kompetens állampolgár ideája (Buck–Geisel, 2009: 238–239).

Magyar átmenet: az intézményépítés és az elit alkuk centrális helye a demokratizálódásban

A Kádár-rendszer végén bekövetkező átmenet – noha minden szempontból nyugatias jellegű volt – nem emlékeztet az 1945 utáni német demokratizálódásra, hiányzik belőle például az oktatási-nevelési rendszer megváltoztatására irányuló szándék. Mindez a körülmények nagyfokú változására hívja fel a figyelmünket. Ahogyan az elején már utaltam rá: a demokratizálódás jellegét nagyban befolyásolják külső és belső körülmények. Időközben a demokráciák Nyugat-Európában nemcsak kifejlődtek, de számtalan változáson is keresztülmentek, így nem annyira nevelési rendszerükkel, mint (kelet-közép-európai perspektívából) stabil *intézményes rendjükkel* jelentettek vonzerőt a térség demokratizálódására. Ahogyan 1945 után Németország sikeres demokratizálásához, úgy az 1989–90-es sikeres átmenethez is szükség volt az uralkodó eszmények világos sztenderdjére. Claus Offe az új intézményes rend valamilyen modelljéről beszél, amelyet az átmenet folyamatában importálni lehetett. (Offe, 1994: 16.)

Ennek a jelentősége még akkor is alapvető, ha a nyugati demokratikus rendszerekről való politikai ismeretek szintje ebben az időszakban elég alacsony, viszont a korlátozott ismeretek egyben meg is kímélik a rendszerváltókat a részletekkel való foglalkozástól, ami segíti őket, hogy *magára* az intézményteremtésre, ne pedig az ezzel kapcsolatos – az egyes szereplők közötti fel-fogásbeli különbségeket kiélező – részletkérdésekre koncentrálnak. Az átmenet időszakában a legkurrensebb tranzitológiai ágazat – a *kormányrendszerek* összehasonlító vizsgálata keretében – annak eldöntése, hogy az újonnan létrejövő demokráciák egyáltalán milyen kormányformát intézményesítsenek. Magyarországon is zajlik vita a rendszerváltás időszakában, amely arról szól, hogy a rendelkezésre álló nyugat-európai kormányzati modellek (elnöki, félelnöki, parlamentáris) közül melyik lenne a legadekvátabb Magyarországon. (Lásd a vitát a *Politikatudományi Szemle*, 1992/1. és 2. számában.) A magyar politikai osztály a *parlamentáris* rendszert választotta, bár – mint később kiderült – annak inkább a *kancellári* demokráciához közelítő változatát (Schiemann, 2004: 128–141, a kormányformák és a hagyományok összefüggéséről Whitehead, 1993: 137–146).

Ha a nyugati intézmények átvétele mélyen determinálta is a rendszerváltást, sokkal kevesebbet tudunk arról, hogy az ún. „negyedik hullámos” kelet-közép-európai demokratizálódás tágabban milyen nemzetközi feltételekre támaszkodott, s mennyiben tért el például a demokratizálódás korábbi hullámaintól. A „harmadik hullámos”, dél-európai és a „negyedik hullámos” kelet-közép-európai demokratizálódások közötti különbséget például John McFaul abban látja, hogy míg a korábbi demokratizálódás egy bipoláris világrendben, addig a későbbi a későbbi egy unipoláris világrend körülményei között következett be. (Lásd McFaul, 2002.) Nem belemenve most a részletekbe, egyetlen elemként annyit rögzítünk, hogy míg a korábbi demokratizálódásokban a nemzetállam-építés nagyobb szerepet játszott, addig az 1989–90-es átmenetekben a nemzeti függetlenség kivívása

nem feltétlen a folyamat egyetlen és talán meghatározó iránya; inkább egyszerre jelentkezik a nemzetállam meg- és dekomponálódásának tendenciája. (A nemzetállam-építés új megközelítéséről Allen, 2010; a kozmopolita nemzetről lásd Beck, 2013.)

A komparatív modellkövetés mellett az átmenet során lényeges szerep jutott a magyar politikatörténet reprezentatív gondolkodási modelljének alkalmazására is. Igazolva azt a tételt, hogy egy új rendszer strukturális alapjainak megteremtésében fontosak az előre megtervezett gondolatok, a magyar rendszerváltásban a domináns elitek Bibó István „határolt forradalom” elméletét vették át. Ezt az elméletet Bibó 1945-ben fogalmazta meg, s ez a gondolati modell azért kerülhetett a rendszerátalakító elit gondolatkörébe, mert nem egy *totális* forradalom, hanem egy rendezett-tárgyalásos átmenet lehetőségét igazolta vissza. Bibó a forradalom három fajtáját (egyetemes-dinamikus; megegyezéses; és határolt-tervezett) különíti el egymástól, és közülük kizárólag a harmadikat ajánlja az 1945-ös Magyarország politikai osztálya számára (Bibó, 1986 II: 55). A klasszikus utcai forradalmak kora az angol vagy a francia forradalom korával elmúlt; a *megegyezéses* forradalom pedig azért nem lehetséges opció Bibónál, mert 1945-ben – amikor szerinte a feudalizmus maradványainak felszámolása van soron – a régi rend tagjai közül nincs *kivel* és *miben* megegyezni. Ezért az egyetlen lehetőség a *határolt* forradalom, amely jó néhány területen radikálisan, más területeken mérsékeltén jelent változásokat. Más szavakkal, de a bibói gondolat lényegét követve fogalmazta meg az 1989-es helyzet sajátosságát Kis János, amikor a *legalitás* folytonosságának fenntartásáról, és a *legitimitás* megszakításáról beszélt. (Kis János, 1993.)

Fontos itt hangsúlyoznom, hogy ennek a politikai programnak a dominánssá válása nagymértékben függvénye volt az 1980-as években kialakuló értelmiségközi erőviszonyoknak. Konkrétan a magyar demokratikus ellenzék mozgalmára gondolok. Ez volt az a kör, amely nem nagy számarányának köszönhette a befolyását, hanem informális hatalmának. Az ellenzéki mozgalom

Magyarországon – nem lévén más terrénuma – ezt az informális elvet tette szerveződése középponti elemévé, ezáltal pedig egy rugalmas „ellenstruktúrát” hozott létre az államhatalom rugalmatlan formális struktúrájával szemben. Ez nem pusztán csak (mint akkoriban sokan írták) egy „párhuzamos államot” jelentett, hanem inkább egy szabad, gyors és mozgékony szervezetet, amely éppen gyorsaságának és hálózatosságának köszönhetette sikerét. Ha arra gondolunk, hogy az internet korában a gyorsaság, az információk rapid áramlása milyen nagy szerepet játszik, akkor talán visszamenőleg is képesek vagyunk felmérni az internet előtti politikai korszaknak ezt a meghatározó sajátosságát, amikor is az államhatalommal szemben álló elitesz csoportok nem csupán ellenideológiát, de hatékony ellenhálózatot is képesek voltak megteremteni.

S éppen ennek köszönhetően értékelődhetett fel az 1977 után még csak néhány száz, később néhány ezer ellenzékiné a szerepe, hiszen ők olyan erőforrások birtokába jutottak, amilyenekkel a hivatalos kormányzat – hiába volt a pártnak fénykorában 800 ezer tagja – nem rendelkezett.

A néhai ellenzék „hálózatelméleti” megközelítése ugyanakkor magyarázatot adhat arra a rendkívül érdekes jelenségre, hogy vajon miért áldozik le ezen csoportok csillaga szinte mindenütt Kelet-Közép-Európában nem sokkal az 1989–90-es átmenet után. A válasz a professzionalizmus fogalmának átalakulásában keresendő. A 80-as években informális ellenzéki sejtek létrehozása a politikai professzionalizmus szinonimájának számított. A magyar ellenzék szocializációja is erre épült. Ám az 1990-es években, demokratikus keretek között a politikai aktorok egyrészt felépítették a maguk új típusú hálózatait, másrészt ezzel párhuzamosan le is értékelődött a korábban a demokratikus ellenzék privilégiumának számító sejtyszerű szerveződési forma. A magyar ellenzékéből 1988 végén létrejövő Szabad Demokraták Szövetsége kudarcát tehát – e megközelítésből – az magyarázza, hogy korábbi szervezeti erőforrásai elértéktelenedtek, ideo-

lógiai mondanivalója pedig nem volt vonzó szélesebb társadalmi rétegek számára.

Azt látjuk tehát, hogy a magyar átmenetben volt egyfelől egy uralkodó gondolkodási irányzat (a demokratikus intézmények megteremtése), és volt egy olyan értelmiségi szubkultúra, amely az intézményes programalkotásnak a többiénél hatékonyabb („hálózatosodott”) formáját teremtette meg. Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk: hiába rendelkezett a demokratikus ellenzék, majd az SZDSZ több erőforrással, mint a népi ellenzék, illetve a belőle megszerveződő MDF, utóbbinak az MSZ(M) P-re való befolyása és az állampárttal való interakciója – formális értelemben – egészen 1990-ig privilegizált volt, s ez meghatározta, hogy nem az SZDSZ, hanem az MDF került kormányzati pozícióba. Viszont éppen az aktorok közötti dominanciaviszonyok, a tartalmi és a szervezeti erőforrások egyenlőtlen eloszlása magyarázza, hogy kormányra kerülve az MDF-nek miért volt elengedhetetlen szüksége az SZDSZ külső támogatására, amit a két párt közötti paktum biztosított. A paktum egyetlen szempontból, a *kormányzati rendszer* stabil alapjainak megteremtése szempontjából érdekes számunka, de mielőtt erre, és a stabil kormányzás lehetőségét megteremtő törvények rövid számbavételére térnénk, először ennek elvi aspektusát, a demokratikus intézményalapítást kell érintenünk. Az új intézmények létrehozatala az új demokratikus rendszer egyik legkurrensebb „mérőszáma” volt a 90-es évek első felében (Lásd Stephan–Skach, 1993, Greven, 1995, Plasser–Ulram, 1995), aminek okát Claus Offe pontosan adja meg: működőképes intézményeket kell létrehozni, amelyek „társadalmilag elfogadott sztenderdekkel látják el a cselekvőket azt illetően, hogy mifélek azok a preferenciák és célok, amelyek megengedettek és várhatóan jóváhagyással találkoznak” (Offe, 1994: 6). Offe az átmenet intézményeinek tervezése kapcsán felhívja a figyelmet az ún. „robotpilóta-hatásra”: „Ha egyszer az intézmények meghonosodtak és széles körű támogatást élveznek, működésük egy robotpilóta vezette

repülőgéphez hasonlítható” (uo. 7). Ebben a definícióban egyaránt fontos az intézmények „meghonosodása” és azok „széles körű támogatása”; ez utóbbi azonban nyilván lényegesen hosszabb folyamat, mint maga az intézményalapítás. A rendszerváltó aktorok az előbbit viszonylag magas szinten képesek voltak teljesíteni, de – mint később kiderült – éppen a kormányzás terjedelmének „kijelölésében” nem sikerül olyan hatékony megoldásokat intézményesíteniük, amelyek a tartós kormányzati stabilitást biztosíthatták volna.⁸

Vizuálisan is ábrázolva a demokratizálódás négy aspektusát, ezt kapjuk:

<i>Örökség</i>	<i>A demokratizálás célja</i>	<i>A demokratizálás aktorai</i>	<i>Reformok</i>
Puha diktatúra	Demokratikus intézmények alapítása	Nyugati tanácsadók + intézményépítő elitek	Jogállam csomag

Átmenetek és politikai programok: a demokratizálódások változó természetének megértése felé

Az 1945-ös német és az 1989–90-es magyar demokratizálódás röviden felvillantott összehasonlító elemzése felhívja a figyelmünket arra, hogy a demokratizálódásoknak nincsen minden helyzetben és időben érvényesíthető forgatókönyve. Az 1945-ös verzióban meghatározó szerepet játszott a demokráciára nevelés, az 1989-esben ez azonban jószerivel teljesen kimaradt. Ugyanakkor azt is látnunk kell – s ezzel foglalkozunk ebben a részben –, hogy a demokráciára való nevelés elmaradása a magyar demokratizálódásban olyan deficit, ami – legalábbis 2012-es perspektívából – az egész demokratikus átmenet megszilárdulását nehezíti.

Mielőtt annak okait vizsgálnánk, hogy miért is nem kapott kitüntetett szerepet a demokratikus politikai nevelés a magyar átmenetben, röviden utaljunk vissza a Németországról mondottakra. Németországban – mint láttuk – a demokratizálódás döntően külső forrásokból következett be, s az átmenet során maximálisan hasznosították a 20. század első felében felhalmozott nevelési ismeretanyagot is. John Dewey munkássága nélkül elképzelhetetlen a német demokratizálás, mint ahogy erre a nevelési fundamentumra építették rá magukat az intézményeket is. A merőben új belátás itt az volt, hogy nem elég intézményeket létrehozni; ezeket az állampolgárok csak akkor fogják elfogadni, ha előzőleg megtanították nekik a demokrácia alapjait. A szó szoros értelmében vett (s fentebb röviden jellemzett) szocializációs folyamat során ugyanakkor nem pusztán a *magánemberek* szintjén kellett változást elérni, hanem meg kellett teremteni a *citizenship* (állampolgár) kategóriáját, ami jóval több, mint emberek összessége. Lényegében a német demokratikus társadalomfejlődés állampolgári alapjait hozták létre, s nem véletlen, hogy a politikai kultúrát vizsgáló híres könyvében az Almond–Verba szerzőpáros az 1960-as évek elején (szemben a 40-es évek végével) már egy megszilárdult demokratikus állampolgári kultúrát konstatál Németország vonatkozásában is (Almond–Verba, 1963).

A magyar rendszerváltásnak még csak nyomokban sem volt ilyen „neveléspolitikai” tartalma. Hogy miért nem, azt három körülménnyel magyarázhatjuk. Az egyik a kádári diktatúra puhuló természete. A magyar átmenetben senki nem érezte azt, hogy a magyar társadalmat át kellene nevelni, hiszen a társadalom tagjai (beleértve magát a pártvezetést is) úgymond azon dolgoztak, hogy a rendszer, ha óvatosan is, de átalakuljon. Azaz: az 1980-as évek második felében már „rendelkezésre állt” egy demokratikus magatartáskészlet. A másik körülmény az, hogy az átalakulást levezénylő, befolyásos politikai elitiek éppenséggel az állami monopóliumok ellenében, s a szabadság nevében léptek fel, s egy „felülről meghatározott” demokrácia a szabadság

eszményével ellenkezett. Másképpen szólva: a demokratizálódás főszereplői a liberális demokrácia *liberális* elemére tették a hangsúlyt, azaz a jogállam megteremtését tartották elsődlegesnek, s ehhez a feladathoz képest egyáltalán nem foglalkoztak azzal, hogy a jogállam létrehozható-e egy szélesan megépített citizenship alap nélkül. Végül a harmadik szempont: a magyar (és tágabban a kelet-közép-európai) demokratizálódás külső, nyugati védnökei sem kívánták meg, hogy az átmenetek során ez a demokratikus társadalmi alapzat létrejöjjön⁹. Mindezek eredményeképpen – s ez dolgozatunk e szakaszának fő állítása – a magyar demokrácia a második hullámos nyugat-európai demokráciáktól merőben eltérő karakterrel jött létre.

Mindennek a jelentősége pedig óriási, különösen, ha a téma tárgyalásába bekapcsoljuk a demokrácia teljesítőképességének, hatékonyságának kérdését is. A nemzetközi irodalom a hatékonyságot és a versenyképességet mint a demokráciák mérésének egyik fontos indikátorát említi. Erre a hatékonyságra azonban egy demokrácia csak akkor képes, ha „tervezett”, és tudatosan létrehozzák állampolgári alapzatát is. A magyar rendszerváltásban azonban (mint azt külföldi megfigyelők helyesen rögzítik), csak az intézményeket „tervezték” meg¹⁰, míg a társadalmi élet alapjait nem igazították hozzá a liberális demokrácia kívánalmaihoz. Elmondtuk, miért nem. Ez által viszont az új demokrácia magában hordozta a társadalmi versenyképességi deficitet. Hogy ez mennyire akut probléma volt az újonnan demokratizálódó térség számára, Zon már 1994-ben jelzi, amikor megállapítja, hogy a társadalmi kohézió hiánya a térség döntő problémája (Zon, 1994). Viszont a társadalmi kohézió elérése nem történik automatikusan, hanem az ugyanolyan „tervezett”, mint a demokratikus intézmények létrehozatala. Mivel azonban a tervezésnek ez a fajtája kimaradt a negyedik hullámos demokratizálásból, ezért a magyar társadalom percepciójában kezdettől csak az rögzült, hogy a demokrácia a/ intézményes rend; b/ az csak a politikai elit elkülönült osztályára vonatkozik.

Azt kell tehát megfogalmaznunk, hogy a magyar demokratazálódás nyomán azért lett olyan az új demokrácia, amilyen, mert a rendszerváltás idejének uralkodó eszméi *nem* tartalmazták azokat a követelményeket, amelyeket 20–25 évvel a rendszerváltás után kezdünk evidenseknek tekinteni. Az átmenet idején sem a német példa konkrét lefolyása nem volt ismert, sem azok a nemzetközi tapasztalatok, amelyek a politikai nevelésnek a társadalmi kohézióra gyakorolt hatásáról, illetve egy kohézív társadalomnak a politikai intézményekbe vetett bizalmáról tanúskodnak. Ily módon a rendszerváltó magyar pártok programjaiban is hiába keressük a társadalom újraintegrálására vonatkozó elképzeléseket.

Ha az induló évek pártprogramjai nem is beszéltek politikai nevelésről vagy társadalmi kohézióról, valamifajta ideológia azonnosságot mégis csak adtak¹¹. S ezzel meg is feleltek az átmenet minimálkövetelményeinek, hiszen – még egyszer hangsúlyozom – a fő feladat egy konszolidált intézményes átmenet biztosítása volt. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az 1990-es évek második felétől már jelentkezik a megtorpanás, mégpedig két területen: a gazdasági versenyképesség csökkenésében és a demokrácia megszilárdulásának megtorpanásában. Felülettes válaszként e két deficitre szokás azt a politikai választ adni, hogy ezek összefüggenek a Fidesz pálfordulásával, azzal, hogy nevezett párt a liberális pozíciót feladva a konzervatív pólusra helyezte át magát. Ezt a magyarázatot azonban nem fogadhatjuk el, mert hiszen a probléma forrása egészen másutt keresendő: magában a demokratizálás induló modelljében.

Az induló modell tehát fontosabb, mint gondolnánk. A német példában láthattuk, hogy az induló modell „fejlődőképes” volt, s képes volt integrálni a nevelési eszmények változásait. Messze nem arról van tehát szó, hogy az induló modell eleve elrendelten csak „jó” lehet. Lényege az adaptivitásban, az alkalmazkodóképességben rejlik. A magyar demokratizálás induló modelljében nem volt benne a demokráciára nevelés és a társadalmi kohé-

zió-teremtés szükségessége, de – mint láttuk – ez meghatározott történelmi okokból maradt ki belőle. Viszont a modell a későbbiekben sem fejlődött tovább, s emiatt már joggal mondhatjuk, hogy a fejlődés gátjává vált. Ráadásul nemhogy a fejlődés gátjává, de a *visszafejlődés* keretévé lett; a fejlődésképtelen modell a magyar politikai közéletet visszavitte a történelmileg jól ismert konfliktusok mezejére, ahol a meghatározó törésvonal alkotmányvédők és alkotmányellenesek között van. Ahelyett, hogy a konfliktusok átkerültek volna a politikai nevelés – társadalmi kohézió – állampolgárság hármasság új területére (lásd Csizmadia, 2013).

Így tehát a demokratizálódást korántsem csak egy rövid szaksznak, hanem egy hosszabb folyamatnak kell tekintenünk, amelyben van lehetőség korrekcióra, de csak akkor, ha az adott országban az erre irányuló szándékok megvannak, és a külső késztetések is nagyok. Magyarországon napjainkban egyik ösztönző sincs meg: a politikai aktorok nem érdekeltek egy új társadalmi szerződés megkötésében; a Nyugat (Európai Unió) pedig megelégszik az általános értékek számonkérésével, és láthatólag nem érdekli, hogy a nyugatias nevelési és társadalmi eszményeknek megfelelő szerkezet jöjjön létre a térségben és Magyarországon.

Befejezés

A fenti dolgozatban amellet érveltem, hogy a Kádár-rendszer értelmezése fontos feladat, de a Kádár-rendszer kutatásában komparatív fordulatra van szükség. Azt az állítást tettem, hogy különböző időszakokban történő demokratizálódásokat érdemes összehasonlítani egymással, igazolandó azt a másik állítást, hogy maga a szó (demokratizálódás) történelmi koronként változó fogalom, nincs állandó jelentése.

A német és a magyar demokratizálódás példáinak összehasonlításával arra jutottam, hogy a sikeres demokratizálódásnak fontos komponense a társadalom demokratikus újraorientálása. Németországban 1945 után ez megtörtént, Magyarországon 1989 után nem. Megmutattam az okokat is. Fontos különbségnek látom, hogy miközben a dolgozatban emlegetett „társadalmi alapok” (a citizenship) egyaránt hiányoztak mindkét országban, ezt a német demokratizálódásban külső erőforrásokból (a tanárok átnevelésével, csereprogramokkal stb.) pótolták, Magyarország esetében azonban ez a fajta külső „segítség” elmaradt. Természetesen a magyar átmenetben is nagy szerepet játszottak a külső tanácsadók (s maga a Nyugat), de ez a támogatás nem terjedt ki a társadalom újraorientálására, hanem megmaradt az intézmények újratervezése szintjén.

Az intézmények egy ideig be is váltották a hozzájuk fűzött reményeket, ám egy idő után fejlődésképtelennek bizonyultak. Ebből arra következtethetünk, hogy maga a rendszerváltó modell nem volt elég teherbíró vagy inkább eléggé komplex. A dolgozatban szándékosan nem tértem ki a folyamat aktuálpolitikai összetevőire, például arra, hogy a 2010-ben hatalomra kerülő Fidesz-kormány egész politikája egy 1945-ös típusú demokratizálódáshoz kíván visszatérni, amikor az állam felső instanciái maguk kívánják újraorientálni a társadalmat. Ha tetszik: német mintát akarnak Magyarországon, vagy másképpen az 1945 utáni állampolgári nevelést akarják bevezetni a 2010 utáni Magyarországon. Egy másik dolgozat tárgya lehetne a Fidesz kormányzását ebből a szempontból is mérlegre tenni, és felvetni azt a kérdést, hogy vajon lehet-e társadalmi kohéziót teremteni állami eszközökkel.

A tanulmány a 84075 számú (A magyar pártfejlődés történelmi perspektívában című) OTKA-kutatás keretében készült.

Jegyzetek

* A dolgozat a *Metszetek* című folyóirat Kádár-rendszeréről szóló tematikus számában jelent meg.

¹ A Kádár-rendszer számos aspektusát magam is feldolgoztam. Lásd Csizmadia, 1995; Csizmadia, 2001; Csizmadia, 2013/b.

² Az eliteknek a demokratizálódásban és a demokráciában betöltött szerepéről lásd Higley–Burton, 2006.

³ Negyedik típusúnak nevezi manapság a szakirodalom egy része az 1989–90-es átmenetet. Ez a megközelítés a kelet-közép-európai átmeneteket nem vonja össze az 1970-es évek dél-európai átmeneteivel, és a kettő közötti különbségeket hangsúlyozza. Lásd például McFaul, 2002.

⁴ Egyáltalán nem véletlen, hogy a magyar rendszerváltásban a Bibó-féle „határolt forradalom” koncepciót érvényesítő SZDSZ felértékelődött. Ennek az értelmiségi elitnek volt talán a legkidolgozottabb forgatókönyve az átmenetre. Lásd Csizmadia, 2013/b. Továbbá a kelet-közép-európai ellenzéki mozgalmak szerepéről az *East European Politics and Societies* című folyóirat 2011. májusi tematikus számát a kelet-közép-európai ellenzéki mozgalmakról és azok örökségéről.

⁵ Véleményem szerint ennek a kettős szerkezetnek a megtörésére tett kísérletet már az első Orbán-kormány, de még inkább a második. Az az érzet tehát, ami ma uralkodik, hogy ti. „alkotmányos válság” van, abból ered, hogy a kormányzó magyar jobboldal valóban szembenegy a rendszerváltás során kialakított stratégiai modellel, amelynek lényege a kormányoldal és az ellenzék latens együttműködése, illetve, hogy a hatalomgyakorlásból a hatalmon kívüli szellemi ellenzék is kivetszi a részét.

⁶ Lásd például: Payne, 2006; James, 2003; Wexler, 1983; Zink, 1957.

⁷ Mint például Herz, 1948; Gurland, 1949.

⁸ Az intézményalapítás részeként a következő tényezők sorolhatók fel: a függetlenség elnyerése, az új alkotmány elfogadása (vagy a régi módosítása), az első szabad választás, az első demokratikus kormány megalakítása. Ezek a tényezők valamennyi poszt-szocialista országban meghatározták az átmenetet.

⁹ Az Inglehart–Welzel szerzőpáros több írásában is bemutatja, hogy az 1989–90-es átmenetekben a társadalmi tényezők (az ő fogalmukkal: a „közönséges emberek”) alulpreferáltak. Lásd Inglehart–Welzel, 2008.

¹⁰ Lásd például Greven, 1995.

¹¹ Lásd Tóth István János és Kovács Éva tanulmányát a korai párt-programokról: Kovács–Tóth, 1992.

Irodalom

- Allen, Daniel (2010): New Directions in the Study of Nation-Building: Views through the Lens of Path Dependence. *International Studies Review*, September, 413–429.
- Almond, Gabriel – Verba, Sidney (1963): *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University Press.
- Beck, Ulrich (2013): Cosmopolitanized Nations: Re-Imaging Collectivity in World Risk Society. *Theory, Culture and Society*, 2. 3–31.
- Bibó István (1986): A magyar demokrácia válsága. In uő.: *Válogatott tanulmányok, 1945–1949*, Magvető Kiadó, II. 15–79.
- Bozóki András (1995): A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból. In *Konfrontáció és konszenzus*. Savaria University Press, Szombathely, 131–176.
- Buck, Alexy – Geissel, Brigitte (2009): The Education Ideal of the Democratic Citizen in Germany. *Education, Citizenship and Social Justice*, 3. 225–243.
- Csanádi Mária (1995): *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. T-Twins Kiadó-MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék*. I-II-III. T-Twins Kiadó.
- Csizmadia Ervin (2001): Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben, *Századvég*.
- Csizmadia Ervin (2013/a): Miért „alaptalan” a magyar demokrácia? *Élet és Irodalom*, április 5.
- Csizmadia Ervin (2013/b): The Hungarian Opposition in the Kádár-era. *External examples and political strategy in the 1970s and 80s*. Before publication Warsaw.
- Dobbins, James (2003): *America’s Role in Nation-building: From Germany to Iraq*. Monica, California: Rand.
- Fay, Jennifer (2008): *Theaters of Occupation: Hollywood and the Reeducation of Postwar Germany*. University of Minnesota Press.
- Greven, Michael T. (1995): Demokratizáció és intézményépítés. *Politikatudományi Szemle*, 1. 9–20.
- Gurland, R. L. (1949): *Why Democracy is Losing Germany*. Commentary, September. 227–237.

- Herz, John H. (1948): The Fiasco of Denazification in Germany. *Political Scienc Quarterly*, December, 569–594.
- Higley, John – Burton, Michael (2006): *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Lanham, MD: Rowman
- Inglehart, Ronald–Welzel, Christian (2008): *Democracy as Human Empowerment : The Role of Ordinary People in the Emergence of Democracy*. Center Fro the Study of Democracy, 1–15.
- Kis János (1993): Reform és forradalom között. Három hipotézis a rendszerváltás természetéről. *Világosság*, 11. szám.
- Kovács Éva – Tóth István János (1992): Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok tartalomelemzése. *Politikatudományi Szemle*, 1. 99–124.
- Mansfeld, Edward, D – Pevehouse, Jon C: (2008): Democratization and the Varieties of International Organizations. *The Journal of Conflict Resolution*. April, 269-294.
- McFaul, John (2002): The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. *World Politics*, January, 212–244.
- Offe, Claus (1994): A kelet-európai átmenetek intézményeinek tervezése. *Politikatudományi Szemle*, 3. 5–32.
- Payne, James L. (2006): Did the United States Create Democracy in germany? *The Independent Review*. Fall, 209–221.
- Pevehouse, Jon, C (2002): Democracy from the Outside-in? International Orgatnization and Democracy. *International Organization*, Summer, 515–549.
- Plasser, Fritz – Ulram, Peter A. (1995): Demokratikus konszolidáció Kelet-Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle*, 1. 21–42.
- Puaca, Brian M. (2009): *Learning Democracy: Education Reform in West Germany, 1945–1965*. New York: Berghahn Books
- Schiemann, John W (2004): Hungary: The Emergence of Cancellar Democracy. *The Journal of Legislative Studies*, 2–3. 128–141.
- Schmitter, Philipp (2012): The Future of „Real-Existing” Democracy. http://iis-db.stanford.edu/evnts/5844/SchmitterFUTURE_OF_Democracy3.pdf
- Stephan, Alfred – Skach, Cindy, (1993): Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation. Parliamentarism versus Presidentialism. *World Politics*, October, 1–22.

- Webben, Stephen – Liikanen, Ilkka eds. (2001): *Education and Civil Culture in Postcommunist Countries*. Palgrave.
- Wexler, Immanuel (1983): *The Marshall Plan Revisited: The European Recovery Program in Economic Perspective*. Westport Conn.: Greenwood Press.
- Whitehead, Laurence (1993): Kormányforma és hagyományok. *Politikatudományi Szemle*, 1. 137–146.
- Yilmaz, Hakan (2002): External-Internal Linkages in Democratization: Developing an Open Model of Democratic Change. *Democratization*, 2. Summer, 67–84.
- Zink, Harold (1957): *The United States in Germany 1944–1955*. Princeton, N. J.: D. Van Nostrand.
- Zon, Hans van (1994): The lack of cohesion as the crucial problem for post-socialist societies. *AI and Societies*. 2. 151–163.

A magyar jobboldal természetrája

Miért olyan a Fidesz, amilyen,
és lehetne-e más?

Bevezetés*

Nemrégiben volt 25 éves a Fidesz, és a Méltányosság Politikaelmzõ Központ ezt elég kerek évfordulónak érzi ahhoz, hogy értékelje a magyar jobboldalnak fõképpen az elmúlt három évben, tehát kormányon nyújtott teljesítményét. Az alábbi dolgozatban szeretnénk feltérképezni és megérteni a magyar jobboldal karakterét, követett politikai vonalvezetésének motivációt, illetve rekonstruálni azt a gondolati magot, amelybõl cselekvései erednek. Egy ilyen elemzésnek (ami persze hosszabb terjedelme ellenére sem törekszik teljességre) a sikerét annak újszerűsége, eredetisége támaszthatja alá. Amennyire csak lehet, igyekeznünk fogunk nem megismételni a Fidesz ellenében felhozott kritikákat, ami nem azt jelenti, hogy nekünk ne lennének kritikái és észrevételeink. Csakhogy – úgy érezzük – a kritikák nem hatolnak el a lényegig, és nem segítenek hozzá a magyar jobboldal természetében rejlõ „titkok” értelmezéséhez.

Ugyanakkor – a Fidesz-jelenség értelmezésén túl – még valami egyéb is motivál minket. Azt gyanítjuk ugyanis, hogy a magyar jobboldal elemzésével közelebb juthatunk Magyarországnak mélyebben fekvõ (a Fideszen messze túlmutató) problémáinak megértéséhez is. Ezért írásunkban erõsen koncentrálnunk majd arra a kérdésre is, hogy a magyar jobboldal aktuális állapota mennyiben köszönhetõ „mélyszerkezeti” okoknak, a magyar

társadalom sajátos szerkezetének, illetve mindazoknak a hagyományoknak, amelyek ezt kiformálták. Célunk tehát nem több és nem kevesebb, mint szempontokat és értelmezési kereteket adni egy újszerű jobboldal- (sőt ezen túl egy Magyarország-) vitához.

Az alábbi írás négy egységre – három leíróra és egy értékelőre – tagolódik. Az első részben igyekszünk megvilágítani, milyen pozícióból, alapállásból írjuk ezt az elemzést. A második fejezetben bemutatjuk a Fidesz pártpolitikai és kormányzati stratégiájának általunk legfontosabbnak vélt szemléleti alapjait, a jobboldal hatalomgyakorlásának sarokköveit. A harmadik részben ezeket az ideológiai-szemléleti alapvetéseket szembesítjük a Fidesztől „független” és a magyar jobboldalról szóló – elsősorban nyugat-európai – recepcióval, pontról pontra végigmenve a Fidesz szemléleti alapelvein. Végül a negyedik fejezetben értékeljük a magyar jobboldal teljesítményét, méghozzá egy demokráciaelméleti és egy történeti szempontból.

I. Lehet-e egyáltalán elemzést írni a Fideszről?

A közéletben kavargó – és egyre fokozódó – kormányellenes indulatzuhatag elég erős ahhoz, hogy egy Fideszről szóló elemzést a „legitimitás” kérdésével kezdjük: van-e egyáltalán helye bármiféle, a kormány és a jobboldal szándékait, motivációit firtató politikai elemzésnek? Hiszen a „tények” önmagukért beszélnek: egy párt – de főként annak vezetője – „megőrült”, s épp ezért a „normális” emberek közösségének megálljt kell neki(k) parancsolnia. Ilyenkor bármilyen elemzés arról, mit és miért akar a Fidesz (és a kormány), kormányvédő *apológiának* tűnhet.

Az önkényuralom-narratíván túl

Kezdjük azzal, hogy egy ilyen megközelítés ellen kézzel-lábbal tiltakoznunk kell; számunkra a Fidesz nem politikai szimpátiánk kifejezésének tárgya, hanem Magyarország problémái megértésének egyik elsőszámú forrása. Azért foglalkozunk tehát vele behatóan, mert azt reméljük: általa sokkal többet tudunk meg a magyar politika tágabb problémáiról, s ha már megtudtunk, esetleg javaslatokat is tehesünk e – messze az aktuálpolitikán túlmutató – problémákkal való szembenézésre.

Első lépésként rögzítsük: természetesen legitim, de szerintünk téves értelmezés a mai jobboldal hatalomgyakorlását primer önkényuralomként leírni. Ez a narratíva nem írja le adekvát módon a Fidesz-projektet, és végképp nem ad magyarázatot arra a nagyon is lényeges kérdésre, hogy ha netán önkényuralom lenne, az hogyan vált *lehetségessé*. Egészen biztosan nem csupán az „önkényuralmat” gyakorló párt a ludas abban, hogy ez az „átfejlődés” kialakulhatott. Ha ugyanis Magyarországon – mint ezt a nyugatiak sokáig hitték rólunk, és mi magunk is így gondoltuk – stabil a demokrácia, akkor ugyan hogyan lehetséges, hogy egyszer csak a stabilitásnak vége szakad, és a demokratikus hatalomgyakorlást az önkény váltja fel? Egy ilyen országban bizony már eleve baj lehetett a fékek és egyensúlyok rendszerével, az ellenzékkel, sőt magával a társadalommal is, amely ezt hagyta. De még tovább: ha ez bekövetkezhetett, igen törekeny volt a nyugat–keleti kapcsolatok jellege, mert hiszen a Nyugat nem rendelkezett elegendő erővel ahhoz, hogy egy ilyen „átfejlődést” megakadályozzon. Az önkényuralom tétele tehát túl sok kérdést vet fel, és túl keveset magyaráz meg, de ezt most csak zárójelbe téve jegyeztük meg; a fősodor számunkra nem ez, tehát nem is foglalkozunk bővebben vele.

Az viszont már egy lehetséges kiindulópont a magyar jobboldal értelmezéséhez, hogy a mai kormányzás mögött meghúzódó „radikális” szemléletnek megvan a maga jól körülhatárolható

oka. Minden különösebb elemzés nélkül kijelenthetjük: a Fidesz „kétharmados” felhatalmazása nem születhetett volna meg a nélkül a politikai és gazdasági *stagnálás* nélkül, amely a 2000-es évek közepétől Magyarországot jellemezte. Ezt a stagnálást a Fideszen kívül – és jóval korábban – mások is felfedezték; gondoljunk csak a Fidessel finoman szólva sem szimpatizáló Bokros Lajosra, aki körülbelül tíz éve írta le először híres tételét a „reformok kritikus tömegéről”. Mi ez, ha nem a stagnálásból való kilábolásra irányuló útmutatás? Eltekintve egyelőre a részletektől: ebben Bokrosnak és a Fidesznek (micsoda furcsa pár) együttesen igazuk van: Magyarországon csak olyan átalakulás lehet sikeres, amikor a változások elérnek *egy bizonyos* határpontot, amikor a belső ellenerők nem tudják visszafordítani a reformokat. A Fidesz 2010 óta követett kormányzati politikájának – azt hisszük – valami ilyesminek az elérése áll a középpontjából. Azt persze nem állítjuk, hogy a Fidesz-kormány általi átalakításoknak bárki közülük is van a Bokros által eltervezettekhez, ám vitán felülinek tartjuk, hogy a kiindulópont ott és itt is: a stagnálást eredményező viszonyok radikális felforgatása. Bokrosnak nem adatott meg, hogy tervét kormányzati szintre emelje, a magyar jobboldal viszont kőkeményen a mindent átalakítás mellett kötelezte el magát.

Út az alkotmányos válságig

Mindazonáltal azt is látnunk kell, hogy ez a 2010 óta érvényesülő, a radikális átalakítást preferáló kormányzati cselekvés – politikatörténetünkben nem először – alkotmányos válsághelyzetet eredményezett. A Fidesz – jórészt tudatosan – olyan pozícióba lavírozta magát, amikor a kül- és belföldi közönség fokozódó tömege nemigen talál „mentő körülményt” számára, és – a liberális demokráciára végveszélyt jelentő magatartása miatt – mielőbbi távozását sürgeti. Persze – a tárgyilagosság kedvéért

jegyezzük meg –: a mostani alkotmányos válsághelyzet korántsem előzmények nélküli, sokkal inkább beszélhetünk a 2006-tal induló alkotmányos válság inverzéről. 2006 nyarán, az őszi beszéd nyilvánosságra kerülése idején kezdődött a korábban nem ismert intenzitású alkotmányos válság, mégpedig két okból. Egyrészt Gyurcsány Ferenc miniszterelnök „titkos”, majd nyilvánosságra kerülő beszédének sokszor idézett tartalma váltott ki addig nem látott társadalmi közfelháborodást; másrészt – s erről ritkábban esik szó –: az 1990 utáni magyar miniszterelnökök sorában Gyurcsány volt az első, aki kormányprogram szintjén hirdette meg Magyarország szinte teljes szerkezeti megújításának programját. (Az teljesen más lapra tartozik, hogy ennek megvalósítására – Őszöd árnyékában – semmi esélye nem maradt.)

De 2006 csak a kezdet volt (akkor a jobboldal emlegetett alkotmányos válságot és illegitim kormányzást); az alkotmányos válság napjainkra, a Fidesz által megírt új Alaptörvény hatályba lépése után teljesebben ki. A válság stációnak részletezése nem feladata ennek az elemzésnek; elég arra utalnunk, hogy a 2011 óta folyamatosan romló közhangulatban rövid idő alatt felülíródott az 1990 utáni magyar politika minden korábbi (mondjuk bal–jobb vagy liberális–konzervatív) törésvonala, s helyükbe mára egy „történeti” törésvonal lépett: az „alkotmányvédő ellenzék” és „alkotmányellenes hatalom” törésvonala. Ez egy igazán kemény, a szerencsés nyugat-európai országok történelméből hiányzó megosztottság, amely azonban a mi történelmünkben nem először fordul elő. Önmagában tehát nem az 1990 utáni magyar pártfejlődés újdonságáról van szó, ami persze nagyon is indokolttá teszi azt a kérdést, hogy melyek azok az okok, amelyek hatására egy elfeledettnek hitt megosztottság újra (s minden mást felülírva) erőre kaphatott.

Ha ugyanis a politikai verseny döntően nem liberálisok és konzervatívok stb., hanem „alkotmányvédők” és „alkotmányrombolók” között zajlik, akkor nagyjából lehetetlenné válik a normális liberális demokráciákban megszokott rendezett párt-

politikai verseny. Hiszen amikor az ellenzék a kormányt nem pusztán egyes ténykedéseiben véli szakszerűtlennek, hanem működése *egészében* alkotmány sértőnek (sőt a saját maga által alkotott alkotmányos rend felrúgójának), attól kezdve megszűnik a minimális érintkezés, netán együttműködés lehetősége, s teljesen szertefoszlik az a kormányzati igény, amely 2010-től a „nemzeti egység” megteremtését jelölte meg a kormányzat talán legfontosabb céljának.

Szabad-e ilyenkor elemzést írni egy sokak szerint „alkotmány sértő” hatalomról? Nem az-e az adekvát elemzési következtetés, hogy a jogsértő hatalmat a lehető leggyorsabban el kell távolítani, s majd csak ezt *követően* kezdődhet el újra a rendezett politika és a valódi elemzés? Nem tennék-e tehát bölcsebben, ha „alámerülnénk és kibekkelnénk” a Fidesz kormányzását; vagy ha már mindenképpen írni akarunk róla, akkor – ahogyan illik – számon kérnénk rajta az alkotmányosság „lerombolását”?

A stagnálástól a radikális cselekvésig

Bármennyire is megértjük azok szavát, akik szerint „vége az alkotmányos jogállamnak”, egyvalamit még annál is fontosabbnak tartunk, mint hogy a Fidesz kormányzásáról ilyen egyértelmű és éles mondatokat mondjunk. S ez a bevezetőben már említett, a Fideszen *túlmutató* problematika: mi az oka annak, hogy (nem az önkényuralom, hanem a radikális országátalakítás) egyáltalán bekövetkezhetett? Mi az összefüggés stagnáló és radikálisan cselekvő politikai időszakok között? Hogyan készíti elő az előbbi az utóbbit? S volna-e esély a stagnálót felváltva egy másfajta, egy nem radikális, nem mindent átalakítani akaró alternatívának? A Fidesz kormányzása ilyen szempontból valóban túlmutat önmagán, hiszen a jövőben sok magyar kormány találkozhat azazal a kihívással, hogy alapvetően változtatni akar elődei politikájához képest, de másfajta, kevésbé radikális eszközökkel. Csak

jelezzük: a Fidesszel szembenálló mostani ellenzék – nemes egyszerűséggel – „korszakváltásra” készül. Meglehet, 2014-ben az egyik fajta radikalizmus feszül a másik fajta radikalizmussal szembe. S lehet, hogy a vége – mint végső kompromisszum – megint a stagnálás lesz.

Akkor járunk el tehát helyesen, ha a Fidesz-problematikát a radikalizmus felől közelítjük meg. Ha így teszünk, rögvest észrevehetjük: a Fidesz radikális politikája nem a semmiből jön; ennek van közelmúltbeli és a távolabbi múlthoz kapcsolódó vonatkozása. A közelmúltat már említettük: a 2000-es évek elejétől Bokros Lajos is egy szinte mindent felforgató komplex reformot ajánlott a magyar gazdaság és társadalom problémáinak megoldására.¹ Nem tudjuk, mi lett volna, ha Bokros *egész* koncepciója kormányiszintre emelkedik, de az ő példája is megmutatja: a radikális változásra (komplex reformra) való igény a hazai politika *nem egyedí* (igaz, nem is túl gyakori) jelensége. A megszokott alaphelyzet persze inkább a változatlanság (találó módon nevezik ezt „tovazötyögésnek” a néhai *Beszélő*ben), s nagy ritkán a stagnáló, sokszor csőddel fenyegető (azaz tarthatatlanná váló) helyzet megváltoztatására radikális reformkoncepciók születnek.

A Fidesz 2010 óta tapasztalható kormányzati radikalizmusa persze merőben újnak tűnő jelenség, és sok minden „halmozódik” benne: a kétharmad, a nemszeretem jobboldaliság, az akarat kultusza, az erő alkalmazása, a konszenzus elutasítása, és a konfliktusok szándékos kiélezése. Mindezekért lehet ostromozni a Fidest, de ennél többre van szükség: erről a sajátos, stagnáló, majd radikalizmusba átcsapó szerkezetről és a mögötte álló filozófiáról is mondanunk kell valamit.

II. A radikális országátalakítás paradigmája

A jobboldal intellektuális önreprezentációja

Egy párt politikájának szemléleti alapjait három forrásból lehet a leginkább megismerni: 1. Az adott párt által írott programdokumentumokból; 2. A párt vezetőinek és tagjainak megnyilvánulásából (beleértve a riválisok megszólalásaira adott reakcióikat is); 3. A párt holdudvarába tartozó agytrösztök és értelmiségiek tevékenységéből.

Akármelyiket is nézzük, a Fidesz az elmúlt időszakban nem kényeztette el a közönséget. Ha az elmúlt időszakot tágabbra vesszük, azt látjuk, hogy a 2006-os őszi beszéd után a Fidesz tevékenysége mind a három területen intenzív volt²; míg 2010-es kormányra kerülése után az ellenzéki korszakban megmutatkozó sokrétű tevékenység lényegesen visszafogottabbá vált. Roppant nehéz dolga van annak, aki az elmúlt 3 év kormányzati politikája mögött megpróbálja megkeresni az *írásban is* megtalálható elvi-elméleti magot.

Ebből a nehézségből sokan – tévesen – azt a következtetést vonják le, hogy a Fidesznek és az általa alkotott kormánynak nincs is összehangolt politikája; elmúlt három éves működése cikcakkok, rögtönzések, vargabetűk és – legfőképpen – örületek láncolata, minden tudatos megfontolás nélkül. Itt ugyan máris szembetalálkozunk egy ellentmondással: ha egy pártról nem feltételezzük a tudatosságot, akkor nehéz válaszolnunk arra, hogyan juthattunk el az önkényuralomba. Ha csak az önkényuralom kiépülését nem spontán folyamatként képzeljük el.

De ezt most tegyük zárójelbe, s rögzítsük: a kormánypárt kormányzása kezdete óta a kelletnél jóval csekélyebb figyelmet fordított a kormányzásra és Magyarország átalakítására vonatkozó elképzeléseinek *megfogalmazására*. Letette ugyan az asztalra a Nemzeti Együttműködés Rendszerének manifesztumát, továbbá megfogalmazta és kanonizálta a maga Alaptörvényét, de

ezeket leszámítva sem a kormány emberei, sem a jobboldal körüli agytrösztök és ideológusok nem tettek közzé kellő számban olyan – ha tetszik: ideologikus – szövegeket, amelyek a szélesebb közvélemény számára (a külföldről nem is beszélve) értelmezhetővé tették volna mindazt, ami történik.

Ez nem azt jelenti, hogy a Fidesz vezetői s a párthoz közelálló értelmiségiek ne beszélnének sokat. Orbán Viktor heti rendszerességgel szerepel a közrádióban (a tévé-stúdiókban érdekes módon nem); Matolcsy György a legutóbbi időkig a *Heti Válasz* heti jegyzetírója volt; s a Fidesz más vezetői is gyakori vendégei különféle beszélgetős műsoroknak. Működnek és állásfoglalásokat adnak ki a Fidesz holdudvarához tartozó elemző cégek és értelmiségi fórumok, internetes portálok is. Újabban pedig felerősödött az ország külföldön történő „megvédésére” irányuló kormányzati és fideszes „írói” tevékenység.

Feltűnő azonban, hogy a kormányzati megszólalók mennyire kerülnek az Orbán-kormány radikális átalakító jellegének értelmezését, s mennyire egy másik témára, Magyarországnak a külföld és az ellenzék általi félreértésére koncentrálnak. Azt a Fideszben sem gondolhatják, hogy a kül- és belföldi kritikákban Magyarországot illetően csupán „félreértésről” vagy a magyar kormány iránti „rosszindulatról”, „ármánykodásról” van szó. A külső közeg (akármit is gondolunk róla) adottság; a jobboldal prominenseinek pedig illő lenne szembenézniük azzal, hogy éppen a magyar jobboldal radikális országátalakító tevékenység (és a mögötte rejlő filozófia) az, ami miatt a nemzetközi és hazai kritikák nagymértékben elszaporodtak. Érdekes egyébként (és nyilván ez inkább a politikai kommunikáció témakörébe vágó kérdés), hogy e kritikákra a jobboldal soha nem próbál komplexebb választ adni, holott – mint majd látni fogjuk – a Fidesznek nagyon is van komplex mondanivalója.

Úgy gondoljuk, már ennyiből is látszik: megérett a helyzet arra, hogy (akár helyettük is) rekonstruálni próbáljuk a Fidesz radikális tartalmú kormányzásának alkotóelemeit. Ha pedig

erről többet tudunk, a Fideszen túlmutató kérdéseinkre is nagyobb eséllyel válaszolhatunk. Ahol csak lehet, támaszkodunk a párthoz köthető programokra, tanulmányokra, beszédekre.

A radikalizmus: fogalom, eszme és minták

Ha fentebb azt írtuk: a Fidesz a radikális országátalakítás lehetősége, először azt a kérdést vetjük fel, mit is jelent az ilyen értelemben felfogott radikalizmus. A Fidesz – természetesen – nem abban az értelemben radikális (különösen nem szélsőséges) párt, ahogyan a közbeszédben a Jobbikot szokás illetni. Viszont alapvető attitűdjében radikális, s ez a viszonyok lehető legteljesebb – akár a fennálló törvényes kereteket is módosító – átalakítása. Éppen a radikális átalakítás programjában rejlő ezernyi kockázat miatt kormányra jutó pártok ritkán vállalnak fel ilyen alapállást, hiszen ha szinte mindenbe belenyúlnak, az a fennálló érdekviszonyok óhatatlan megváltoztatását is jelenti, amivel egy kormány elemi módon kockára teszi a legkülönbébb politika-befolyásoló szereplők körében való népszerűségét.

De ez csak a politika „elit” régiója, s nem kevésbé fontos az állampolgárok, a választók szintje. Egy radikális alapvetésű kormánypolitika természetes módon érinti – megváltoztatja – a választók mindennapi életviszonyait is. Az emberek persze (régii politológiai közhely) szeretik a stabilitást, ám ez a stabilitás egy, az élet minden szegmensébe belenyúló kormány működése révén pillanatok alatt elillanhat. Ámde két körülmény máris megemlíthető: 1. A rengeteg átalakítás (sőt felforgatás) ellenére sem romlott látványosan a Fidesz népszerűsége (sőt folyamatosan a népszerűségi lista élén áll); 2. Egyáltalán nem biztos, hogy a stabilitás hordozói a – nevezzük így – pangó vagy a nagyobb változásokat elkerülő kormányzati ciklusok. Éppen a pangás bukattatta meg (túlmenően persze a gazdasági válságon) a balliberális kormányt. Mindenesetre a 2014-es választások döntik majd el,

a választók többsége milyen mértékben „honorálja” – és mennyire tekinti kiszámíthatóaknak – a mostani grandiózus átalakításokat.

Továbbmenve és a mostani nagymérvű átalakítás politikájára történelmi példákat keresve, két korszakról kell röviden megemlékeznünk. Az egyik az 1930-as évek, a másik a magyar reformkor.

A Fidesz ellenfelei jószerivel csak az 1930-as évekről beszélnek, s az akkor történő horribilis országátalakítással rokonítják mindazt, ami ma történik. Konkrétabban arra a „népi fordulatra” utalnak, amellyel a Gömbös-kormány (1932–1936) elvágta magát a konzervatív „elitista” Bethlen István politikájától, és ahelyett, hogy a fejlett Európával való kapcsolatépítés útját járta volna, inkább belső erőforrásokra támaszkodva egy teljesen új (sokak szerint fasisztoid) államberendezkedést épített ki. Mi ezt a történelmi párhuzamot érteni véljük, s valóban el kell ismerünk: számos hasonlóság van a 30-as évek Európától elkanyarodó „önállósodási politikája”, gazdasági unortodoxiája, bank- és elitellenessége valamint a mai kormányzás hasonló vonásai között. Mégsem tartjuk a párhuzamot kimerítőnek és magyarázó erejűnek. Mégpedig azért nem, mert a radikális országátalakítás jóval régebbi igény, igaz az 1930-as évek előtt az igényelt formában azt nem sikerült megvalósítani.

A reformkorra gondolunk. Az a gondolat, hogy Magyarország radikális reparálásra – másképpen a stagnálás felszámolására – szorul, ebben a periódusban jelenik meg először, mégpedig akkori nagyjaink vitáiban. A reformkorban voltaképp mindenki reformer; ma már illő elismerni, hogy még a sokszor és méltánytalanul leminősített konzervatívok is azok. Ám a reformok komplexitását és radikalizmusát illetően már égbekiáltóak a különbségek. Nem véletlenül jegyezte meg Eötvös József 1846-ban írott, *Reform* című műve elején, hogy miközben a reform *szükségességében* szinte teljes az egyetértés, annak *módjait* illetően már „a legnagyobb véleménykülönbség mutatkozik”³. Eötvös

történetesen a radikális reform, a feudális Magyarország *mindenoldalú* átalakításának programját vázolta fel, nem kevesebb, mint 240 oldal terjedelemben. Könyvében végig elhatárolja magát a toldozgató-foldozgató típusú reformerektől és reformoktól; ezek számára egyenértékűek a feudális rendszer (a „stagnálás”) fenntartásával.

Már e röpkén felvillantott idézet alapján is jó okunk van azt feltételezni: báró Eötvös a „reformok kritikus tömegének” első nagyszabású hazai gondolkodója, s ha fentebb azt mondtuk, hogy a Fidesz radikális elképzelései és Bokros radikális reformtervei között van átjárhatóság, akkor talán a Fidesz törekvéseit sem sértő ehhez a típusú átalakulásértelmezéshez is visszavezetni.

Mindezen történeti előzmények felvillantása nyomán azt szeretnénk hangsúlyozni: az ország grandiózus átalakításának terve nem mai kuriózum csupán, viszont az is tény, hogy a radikális átalakító cselekvés minden mást megelőző imperatívusként a Fidesz mostani kormányzásával kerül elő 2010 után. Ahogy Eötvösnél az évszázadok óta diszfunkcionálisan működő feudális szerkezet teljes körű leépítése a cél, a Fidesz a szerinte tovább élő posztkommunizmust akarja végérvényesen meghaladni. E gondolat legautentikusabban talán Orbán Viktor 2009-es kötcsei beszédében⁴ jelent meg, amelyből nem csupán a „centrális erőter” létrehozatalára irányuló (s végül megvalósuló) elképzelés az érdekes, hanem annak az elhatározásnak a kinyilvánítása, hogy átalakító terveiket tűzön-vízen keresztül végrehajhtják.

Ha tehát valami origópontot keresünk, akkor egy tudatosan megtervezett és a kormányzásban végre is hajtott radikalizmust találunk. Nem a szó világnézeti, hanem *átépítő* értelmében. Erre a szkeptikus olvasó még mindig mondhatja: mi szüksége volt a Fidesznek *erre* a radikalizmusra, amikor *egy másik* radikális átalakuláson, nevezetesen az 1989–90-es rendszerváltáson már átessett az ország? S valóban: az átmenet idején, a régi rendszer leépítésekor kielégítettnek látszottak a radikális változásokkal

kapcsolatos társadalmi igények. A liberális rendszerváltás-felfogás az alkotmányos intézmények és a jogállam rögzítésében mérte a változást, és egyúttal a rendszerváltást lezártnak is tekintette. Ebben a megközelítésben természetesen sok igazság van. De azt is látnunk kell, hogy nem *mindenki* igazsága, noha sokan azt hitték, azt hittük, hogy a rendszerváltás e korai felfogásában *mindenki* osztozik.

A Fidesz történetesen már a 90-es évek közepétől bejelenti különvéleményét a rendszerváltás megítélését, a radikális változások elmaradását illetően, de csak a 2000-es évek második felére fogalmazza meg egyértelműen azt a máig ható tételt, hogy az 1989–90-es „jogállami forradalommal” nem zárult le a rendszerváltás. Ez persze vaskosan meglepő álláspont, csalódás, sőt árulás sokak számára, s ebből könnyen levezetik a jobboldal „önkénturalmi fordulatát”, csakhogy két dolgot itt is meg kell jegyeznünk: 1. Nem biztos, hogy a rendszerváltás lezáratlanságának téziséből csakis a rendszerváltás önkényuralmi korrekciójának gyakorlata következhet. Létezhet egy másik nézet is (amelyre a 4. fejezetben röviden visszatérünk), s amely a magyar politikatörténetben nem ismeretlen, s ez egy itthon eddig kevésbé tárgyalt fogalom: a rendszerváltás *továbbfejlesztése*; 2. Azok, akik meglepődnek a Fidesz mai „változásán”, nem vették komolyan a Fidesz 1996 óta következetesen ismételt álláspontját a nyugati intézmények kritikájáról, a nemzeti szuverenitás védelméről és a „posztkommunizmus” elleni küzdelemről. Ezek tehát egyáltalán nem új célok a Fidesz politikájában, ha persze ma sokkal erőteljesebben és nagyobb önbizalommal, konfliktusok özönét felvállalva képviselik is őket. Az új elem valójában *technikai*: a kétharmad.

Lássuk be: a magyar jobboldallal kapcsolatos összes probléma nem annyira annak gondolataiból, mint inkább felhatalmazottsága *mértékéből* fakad. Egy kétharmadnál is erősebb kormányzati többség egyfelől óriási kísértés a régóta meglévő átalakító vágyak kiteljesítésére, másfelől azonban hatalmas kihívás is a radikális

átalakítókra: ilyen naggyá duzzadt pártok és a belőlük létrejövő kormányok ellenében soha nem látott indulatok képződnek, és szövetségek kötődnek. Az tehát, hogy a mai kormány lényegében egész Európával (sőt Észak-Amerikával is) komoly együttműködésbe került, nem mással, mint a radikális országátalakító politika intézményes triumfálásával magyarázható.

A hét szemléleti sarokkő

A magyar jobboldal politikáját meghatározó lépések mögött tehát egyáltalán nem rögtönzések, hanem masszív elképzelések állnak. A továbbiakban ennek a nagyon is egybefüggő nézetrendszernek a szétszalazható alapelemeire koncentrálnunk. Hét témakörben próbáljuk megragadni a radikális változtatási szándék szemléleti sarokköveit, terjedelmi okokból távirati rövidséggel. (A következő fejezetben térünk ki az egyes pontok – főképpen a Nyugat általi – kritikai értelmezésére.)

1. *Magyarország a világban: újfajta Nyugat-értelmezés.* Nem értjük meg, mit és miért csinál a Fidesz, ha elsőként nem mutatunk rá arra, hogy a párt egész felfogásának középpontjában egy küldetés beteljesítése, évszázados trendek megfordításának szándéka áll. A nagyon is reális szándék két fundamentumra épül: 1. A magyar politikában sokkal komolyabban kell elemezni, és meg kell érteni a külvilágot, s mindenekelőtt a fejlett nyugati országokat, pontosan azért, hogy ne mindig a külső tényezők kedvezőtlen csillagzatában keressük a választ belső kudarcainkra; 2. Ugyanakkor nem szabad benneragadni a hazai politikai elit hagyományos „Nyugat-követő” stratégiájában sem, hanem kezdeményezővé és cselekvővé kell válni. A Méltányosság Politikaelemző Központ számára nem – hiszen régóta mondjuk⁵ –, de sokaknak bizonyára meglepő, hogy ezeket a gondolatokat a legplasztikusabb módon a mostani jegybankelnök, korábbi gazdasági miniszter, Matolcsy György foglalta össze (még civilként)

az *Amerikai birodalom* (2004) című könyvének előszavában. Mindezzel persze nem azt állítjuk, hogy ő a magyar jobboldal hivatalos főideológusa, de azért mégis csak elgondolkodtató, hogy a napi kormányzás szintjén a fenti két pontból különösen a második mennyire felismerhető. Matolcsy szerint „az elmúlt századokban a magyar politikai elit rendre igen keveset tudott arról a külvilágról, amely sorsát végül meghatározta. Nem csupán kevesebbet tudott, mint amire szüksége lett volna, hanem félre is vezette önmagát: döntő történelmi pillanatokban nem a valóságot, hanem a saját tudatlanságából szerkesztett illúziókat használta iránytűként”. Majd hozzáteszi: „Ha az Egyesült Államok érdekeivel ellentétes magyar törekvések vittek minket tévútra 2002-ben, akkor elsősorban Amerikát kell *megértenünk*. Ha Amerika mellett más európai nagyhatalmak érdeke is ellentétes volt a 2002 előtti magyar politikai törekvésekkel, akkor ezek is szerepet játszhattak a 2002-es magyar parlamenti választások kimenetelében”⁶ Ugyanakkor – mint már utaltunk rá – a Fidesz 1996 óta születő programjaiban ez a „harmonikus együttműködés” mindig kritikus Európa-politikát, soha nem „behódolást” jelent⁷. A Fidesz a magyar politika egyetlen pártja, amely a 90-es évek közepe óta szorgalmazza a Nyugat megújulását is, s Magyarország javuló nyugati kapcsolatait egy *változó* Nyugat-Európához (Európai Unióhoz) való viszonylatban tudja csak elképzelni.

2. *A posztkommunizmus végső visszaszorítása: unortodox közjogi politika.* Az Orbán-kormány országátalakító politikájának második kulcseleme: törekvése egy merőben újszerű közjogértelmezésre. Eleve meghatározó Magyarország mai átalakításában az a kiinduló posztulátum, hogy az 1944 és 1990 közötti történések nem minősülnek legitimnek, mert azok nem egy szuverén ország keretei között valósultak meg. A német és a szovjet megszállás révén létrejövő hatalmi struktúrák idején történeteket tehát a Fidesz nem ismeri el legitim történéseként, amiből viszont csakis az a következtetés adódhat, hogy egy „unortodox” és

„újrakezdő” éraban radikálisan fel kell számolni ezeket az örökségeket, mindenekelőtt a „posztkommunizmus” örökségeként meghatározott alkotmányos struktúrát. Ebből a megfontolásból logikusan következik, hogy az 1989-ben megújított alkotmány (függetlenül attól, hogy azt sztálinistának vagy másnak nevezik) nem alkalmas egy megújítandó ország alaptörvényeként működni, ezért a helyett egy teljesen újat kell létrehozni. Ha azonban e logika mentén haladunk tovább, akkor az új alaptörvénynek az 1944 előtti periódushoz, illetve – végső soron – a régi íratlan alkotmányos szituációhoz kell kapcsolódnia. Így az a sajátos helyzet áll elő, hogy a létrehozott írott alkotmány az íratlan alkotmányosság „lelkiségével” tart közvetlen kapcsolatot. Mielőtt persze elragadtatnánk magunkat, és abszurdnak neveznénk ezt az álláspontot, le kell szögeznünk, hogy ez a megközelítés sem teljesen unikális Európában: a balti államokban például hasonló közjogi cezúrát húztak, amikor kiváltak a Szovjetunióból, és létrehozták saját nemzetállamaikat.

3. *Kormányzásmaximalizálás: törekvés egy többciklusú kormányzásra.* Ugyancsak nagy változások jellemzik a jobboldalnak a pártrendszer egészében betöltött szerepét. Ez a folyamat sem 2010 után kezdődött, de még csak nem is 1998-ban, a Fidesz első kormányalakításával. Hanem már 1994 után, amikor a Fidesz (a rá jellemző tudatossággal) elkezdte kiépíteni a magyar pártpolitikának az MDF-fel lényegében eltűnő *jobboldali* pólusát. A folyamat később maximálisan kiteljesedett, hiszen ezen a térfélen a Fideszen kívül nem maradt mérvadó párt. Ezzel a sikerrel függ össze, hogy 2010 után már nem csupán arról beszélhetünk, létrejött egy jobboldali mamutpárt, hanem arról is, hogy visszatért a magyar történelem *domináns* párttípusa, amelyet a balliberális oldalon – tévesen az *egypártrendszerre* való áttérésként azonosítanak. Holott egypártrendszer esetén alternatív pártok megszerzésére nincs mód. A domináns pártrendszerben ellenben nagyon is virulens ellenzék van, ha – s ettől domináns a rendszer – általában nem is kormányképes. A Fidesz sikerességének

fokmérője az, hogy mára két dolgot egyszerre tud „felmutatni”: 1. Önmagát – mint szinte egyedül kormányképes pártot; 2. Egy szétaprózott ellenzéket (mint a domináns párti rendszer kiegészítő elemét). A domináns párti rendszerre való áttérés lehetősége (azaz hogy több ciklust ugyanaz a pártszövetség kormányoz végig) a (legjobb esetben) 4 éves kormányzati ciklusokra épülő kelet-közép-európai új demokráciákban önmagában is radikális újításnak számít. Hiszen Magyarországon 1990 és 2006 között mindig egyciklusú kormányok működtek, s bár tény, hogy a bal-liberális pártok törték meg először ezt a trendet, de tartós kormányon maradásuk esélye 2010-ben – úgy tűnik – hosszú időre szertefoszlott. Az által viszont, hogy a Fidesz esetleg 2014-ben is győz, végképp megszakadhat a rendszerváltás elitkompromisszuma, amely a stabilitás érdekében a gyakori (igaz, soha nem idő előtti) kormányváltásokat intézményesítette.

4. Hard government: a sokszereplős modell felszámolása. A Fidesz kormányzásról alkotott elképzelése totálisan szembe megy azzal az „ünnepelt” európai trenddel, miszerint 1. A mai világban voltaképpen globális kormányzás zajlik, amelyben a nemzeti érdekek meglehetősen alárendeltek; 2. A kormányzásban nagyon sok gazdasági, társadalmi, üzleti és lobbiszereplő vesz részt, akik a döntéshozatalban is meghatározó szerepet játszanak. Ezt a kormányzáskonceptiót – persze leegyszerűsítve – *governance*-(sokszereplős kormányzás-) felfogásnak nevezhetjük, és nagyjából ezt a képviselték a 2002–2010 közötti balliberális kormányok. Ezzel a felfogással élesen szakított a magyar jobboldal, amikor kormányzása kezdetétől lényegében egyszereplőssé tette a kormányzást, elvonván és kizárólag a kormányzat kezébe téve le a döntési jogköröket. Ez ettől még nem önkényuralom, hanem egy olyan koncepció, amelyet a nemzetközi irodalomban *government*-(egyszereplős) felfogásnak neveznek. Korántsem Orbánék találmányáról van tehát szó, bár az igaz, hogy a döntéshozatal monopolizálása (nevezzük ezt *hard-governmentnek*)⁸ az előző kormányzási modellekhez képest merőben szokatlan, és

a korábban méltányolt társadalmi, üzleti partnerek szempontjából súlyos érdeksérelmekkel jár. Viszont, hogy mennyire tudatos lépésekről van szó itt is, csak utalunk arra, hogy az erős kormányzatra vonatkozó álláspontot a jobboldalon először ellenzékben, 2007-ben fogalmazták meg⁹. Magunk is jónéhányszor rámutattunk már e koncepció eredetére, Stein Ringen, norvég politológusnak a sokszereplős kormányzásra vonatkozó radikális kritikájára¹⁰, amely nagyban visszaköszön a Fidesz elmúlt három évben tapasztalható kormányzati lépéseiben.

5. *Gazdaságpolitika: szakítás a mainstream eszközökkel.* Azzal, hogy 2010-től a jobboldal Matolcsy Györgyöt emelte meghatározó gazdaságirányító pozícióba, a korábbi balliberális kormányok gazdaságfilozófiájához képest radikálisan más gazdaságpolitikai vonalvezetés alakult ki. Természetesen mindez előre megfontoltan és a teljes gazdaságpolitikai vertikum átépítésének szándékával történt. De mielőtt azt hinnénk, itt pusztán csak a politikai ideológiaként is számításba jövő Matolcsy György gazdasági „ámokfutásáról” van szó, pörgessük vissza némileg az időt, és olvassuk el azt a tanulmányt, amely a hazai elemzői piacon szinte egyedülálló módon próbálta megragadni az 1997-ben először kormányra készülő Fidesz gazdasági elképzeléseit, és azok *radikális* eltéréseit riválisaik elképzeléseihez képest. Csigó Péter politológus nagyon lényegre tapintóan a *mikro*-gazdaságra fixáltság kategóriájával írta le a Fidesz gazdaságfilozófiáját, szemben a balliberális *makro*-gazdaságra való fixáltsággal.¹¹ 16 évvel később nem mondhatjuk, hogy az előzmények ne lettek volna ismertek, bár tény, hogy a 90-es évek második felében az unortodoxia kifejezés még ismeretlen. Megint azt kell tehát mondanunk: a Fidesz értelmezésekor illő megnevezni azokat a gazdaságfilozófiai alapokat, amelyek mellesleg nemzetközileg korántsem ismeretlenek. Az persze való igaz, hogy ez a gazdaságpolitika egyelőre sikertelen, de dolgozatunkban nem arról beszélünk, hogy sikeres vagy sikertelen-e a Fidesz országátalakító tevékenysége, hanem arról, hogy *milyen alapokról* csinálják, amit csinálnak. S az

alap a mindenoldalú átalakítás, amihez a gazdaságpolitika „logikusan” teszi hozzá a mikrovilág fellendítésére vonatkozó elképzeléseit, és „hanyagolja el” a makroszférát.

Továbbmenve az is világos, hogy a mai magyar kormány ismeri a nyugati gazdaságpolitikai irányzatok között zajló permanens vitát, és állást is akar foglalni ebben a vitában. Matolcsy György könyvismertető-sorozata a *Heti válaszban* abból az egyébként teljesen helyes alapállásból íródott, hogy ezekről a vitákról egyáltalán tájékoztassa a hazai olvasókat. Ugyanakkor úgy válogatott, hogy szemléibe jószerivel csak a nemzetközileg „heterodoxnak”¹² nevezett irányzathoz tartozók művei kerültek be, azokéi, akik a mainstream- vagy neoliberális tanokat permanensen kritizálják. Mindez persze nem azt jelenti, hogy az ortodox-heterodox vitában nemzetközileg az utóbbiak felé billent volna el a mérleg; a mainstream-közgazdaságtan bástyái – külföldön és itthon is nagyon szilárdak. Matolcsy (és a magyar kormány) nyilvánvalóan szántszándékkal akarja megtépázni ezeket a pozíciókat. Mindennek legújabb példajaként talán elég megemlítenünk Matolcsy bankelnöki ténykedésének egyik első intézkedését, amellyel a kis- és közepes vállalkozások számára történő banki hitelkamatokat szállította le, a legteljesebb mértékben igazolva azt, amit rövideddel korábban: a mikrogazdaságra való fixálódásról mondtunk.

6.. *Társadalompolitika: az elitpolitika radikális visszaszorítása a társadalom nevében.* Az országátalakító jobboldali radikalizmus egyik legtöbbet kritizált eleme az, hogy a Fidesz politikájában a súlypont az elitekről a társadalomra, a népre, az emberekre került át, azaz a Fidesz valójában egy populistá párt. A Fidesz társadalomfelfogása abból a tapasztalatból indul ki, hogy az elit-kompromisszumokra épülő rendszerváltás nemhogy fokozta volna, de rontotta Magyarország teljesítményét és versenyképességét. Ebben a felfogásban tehát a társadalom erőforrásainak felszabadítása jelenti a teljesítmény fokozásának talán legfőbb garanciáját. Ezen energiák felszabadítása érdekében kezdte meg

a Fidesz az elmúlt három évben a legkülönfélébb rendszerek átalakítását – s itt ezt csak ismételten konstatáljuk, s nem foglalkozunk az átalakítás nyomán előálló helyzet értékelésével.

Itt kell elmondanunk azt is, hogy a Fidesz éppen azért nem érzékeny a jogállam fenntartásának liberális követelményére, mert szemléletének középpontjában egy sajtóságot felfogott teljesítményelv áll, amelynek fokozására nem lát megfelelő garanciákat a rendszerváltó elit által létrehozott liberális jogintézményekben. Az elit – ebben a felfogásban – két évtized alatt sem volt képes arra, hogy Magyarországot új versenypályára állítsa – végső soron ezért fordult a jobboldal a balliberális elitek által dominált jogállami forradalom vívmányai ellen. Orbán Viktor számos beszédében fogalmazta meg, miben különbözik a balliberális oldal és a jobboldal társadalom- és szabadságfelfogása, minduntalan hangsúlyozván, hogy a baloldal meg akarja változtatni a társadalmat, a jobboldal ezzel szemben olyannak ismeri el a társadalmat, amilyen¹³. Ugyanakkor viszont a jobboldal – miközben meg akarja védeni a társadalmat az ellentábor átalakító hatásaitól – maga is mélyen belenyúl a társadalom aktuális szerkezetébe, preferenciákat jelöl ki, célokat, eszményeket fogalmaz meg, s végső soron egy újfajta társadalmi integrációt próbál megteremteni. Elvben ez a szándéka akár produktív is lehetne, hiszen Magyarországon az elmúlt lassan negyedszázadban egyetlen kormánynak sem nagyon sikerült hozzájárulnia a társadalmi integráció, kohézió erősítéséhez. Azért mondjuk, hogy „elvben helyes”, mert a társadalmi kohézió kormányzati eszközökkel történő javítása egyáltalán nem idegen a nyugat-európai demokráciák mindennapi gyakorlatától. Ám míg Nyugat-Európában az ilyen kormányzati törekvések ráépülhettek hosszú idők alatt kialakult evolutív folyamatokra, a Fidesz-kormányzás törekvésének lényege gyorsan és hatásosan megtörni a „status quo elit” és a „hózzá kötődő” társadalmi csoportok (Milla, Haha stb.) közvélemény-befolyásoló hatalmát.

7. A „nagy egyéniség” szerepe: a politikai vezető mint intézménypótló autoritás. Végül a magyar jobboldal felfogásában a politikai ve-

zetőnek kiemelt jelentősége van, ő a végső tekintélyforrás. Ezt sokan újfent csak az önkényuralom megnyilvánulásának tekintik, holott a vezetői autoritás sokkal inkább a keresztény kultúrkörből származó hagyomány. Ezért a Fidesz felfogásában a politikai vezető nem olyan vezér, mint amilyenek a másik oldal (diktátorok példájára utalva) látni szeretné, sokkal inkább olyan személy, akit sokak olyan cselekvőnek látnak, aki a stagnálásból ki tudja mozdítani az országot. Nem véletlen, kik Orbán Viktor példaképei: Konrad Adenauer, Charles De Gaulle vagy Margaret Thatcher. Ők olyan politikusok voltak, akik a maguk korában „nagy átalakítók” és rendíthetetlen „harcosok” voltak, akik miközben nagymértékben meg is osztották a társadalmat, a maguk köreiben, sőt nemzetközileg is nagy tekintélyre tettek szert.

A „jó vezető” tehát a jobboldal értelmezésében nem a jogállami kritériumok precíz betartásában, hanem az ország komparatív állapotának javításában emelkedik ki. Ahogyan ezt tették a nagy elődök is. Fontos megjegyezni, hogy a jobboldal számára a „jó vezető” kritériuma a pragmatizmus is: ha munkálkodása nem sikeres a nyugati kultúrkör felé, akkor gyorsan vált, és másfajta (például keleti) nemzetközi együttműködési formákat keres. Nem véletlen, hogy bármennyi kritika éri is nemzetközileg és a hazai ellenzék részéről Orbánt, egyelőre ez semmit nem jelent tekintélyét illetően: ugyanolyan megfellebbezhetetlen autoritás, mint amilyen ellenzéki korszakában volt. Ezzel a „tekinélyelvű” vezetői figura már önmagában is folyamatos és hatalmas kihívást jelent a mai mainstream-politikának, amelyben nemigen van helye a különleges vezetői kvalitásoknak. Manapság sem Nyugat-Európában, sem itthon nem nagyon találunk nagy tehetségű és nagy népszerűségnek örvendő politikusokat. Bármennyire is furcsa: Orbán ebből a szempontból kivételt jelent, s az ellenzék versenyképtelenségének egyik oka többek között az, hogy nem tud hozzá hasonló kaliberű és tekintélyű vezetőt kiállítani.

III. A célok kritikai percepciója: Nyugat-Európa és a magyar jobboldal

Az értelmezési keret

Az előző fejezetben – leíró jelleggel – bemutattuk a Fidesz országátalakító tevékenységét megalapozó hét alapvetést. Most továbblépünk, s (ugyancsak leíró jelleggel) azt nézzük meg: milyen az ezen alapelvekre épülő kormányzati gyakorlat nemzetközi fogadtatása? Arra vagyunk tehát most kíváncsiak, hogy országátalakító tevékenységének megindításával a magyar jobboldal elérte-e a célját, kellő hazai és nemzetközi háttérrel teremtett-e magának ahhoz, hogy programja megvalósításában sikeres legyen, *miképpen viszonyul ezekhez a célkitűzésekhez a tágabb nemzetközi közeg, az Európai Unió és a Nyugat*. Tesszük ezt azért, mert még a „legnemzetibb” kormányok sikerességének is van egy korlátja: s ez az, hogy mit gondol róluk az a tágabb közeg, amelynek az adott ország is része. Bármennyire is egyetért tehát egy kormány intézkedéseivel, működésével saját lakosságának többsége, tartós kormányzása a mai világban mégsem pusztán saját lakosságának belegyezésén múlik, hanem a nemzetközi közeg beleegyezésén.

Minden kormánynak tudomásul kell vennie: globális világban az értékelési szempontok is túlterjednek az országhatáron. Példát jelentenek erre a globális hitelminősítő-intézetek éppúgy, mint a demokráciák állapotát, a sajtószabadságot, az alkotmányos rendszert és az élet legapróbb rezdüléseit is globális összehasonlításban vizsgáló intézetek. Amelyeknek értékelései, rangsorolásai egy adott ország kormányának nemzetközi megítélését eminensen befolyásolják. Nem is beszélve arról, hogy a Magyarország európai jelenlétének keretét adó Európai Unió maga talán a legfontosabb értékelő közeg.

Érzésünk szerint nemhogy ezektől kellene megvédeni az országot, hanem ezekkel kellene összhangba hozni az ország kor-

mányzását. S ez a mai jobboldal felfogásába messze nem bele-erőszakolt vagy idegen szempont, hanem éppen a fentebb már bemutatott „Matolcsy-projekt” része. Tudniillik éppen Matolcsy írta, hogy a magyar politikai elit történelmi aluteljesítésének fő oka a Nyugat *félreismerése*. Vajon nem éppen azt a hibát követi el ma a magyar jobboldal, amitől Matolcsy óvott?

Mindenesetre szögezzük le: a 2010-ben hatalomra jutott kormány a külső adottságokat és értékelési rendszereket nagyon nehezen fogadja el, sőt a Nyugattal szemben ugyanazokra a „nemzetvédő” reflexekre épít, amelyekkel elődeink is „védekeztek” a kívülről érkező – olykor birodalmi, olykor másmilyen – „támadásokkal” szemben. Nem kétséges előttünk, hogy ebből az összeütközésből Magyarország tartósan nem nagyon tud jól kijönni, ugyanakkor túlzónak tartjuk – mint már többször utaltunk rá –, hogy a magyar kormány szuverenitásvédő álláspontját Nyugaton és az itthoni ellenzéki térfélen ma már szinte kizárólagosan a diktatúra- és önkényuralom-építéssel hozzák összefüggésbe. Ez nézetünk szerint tévedés. Sokkal inkább tartjuk értelmesebbnek azt a megközelítést, amely szerint a radikális országátalakítás nem azonosítható a diktatúraépítéssel. Viszont az is tény, hogy a Nyugat erre csakis a maga történelmi hagyományai, értékei és eszméi alapján tud reagálni. A kérdés tehát: a Fidesz kormányzását megalapozó hét eszmei alapvetésnek milyen a nyugati percepciója?

A magyar jobboldal külpolitikájának nyugati megítélése

Mint az előző fejezetben bemutatuk: a Fidesz sajátos (mondhatni: alternatív) Nyugat-felfogást képvisel, amely teljes mértékben eltér a balliberális oldal Nyugat-felfogásától. Ennek a felfogásnak – mint láttuk – van egy „értelmiségi” kiindulópontja: történelme során a magyar értelmiség sokszor egyoldalúan a Nyugatnak tulajdonította az országgal megesett traumákat, és

félreértette a Nyugat szerepét. Ez akár jó kiindulópont is lehetne, illetve lehetett volna, hiszen tartalmazza (mint Matolcsy Györgytől idéztük) e történelmi egyoldalúság felülvizsgálatának igényét, és a saját felelősség elismerését is. Az *Amerikai birodalom* című Matolcsy-könyv akár a Fidesz bibliája is lehetne, olyan nagy benne az Amerika iránti rajongás – sokszor az Európa iránti elköteleződés rovására.

És az Amerika–Nyugat–Európa–Európa különbségtétel valóban erőteljesen meg is jelenik a Fidesz dokumentumaiban, már a 90-es évek közepétől. Mondhatnánk azt is, hogy az elmúlt több mint 15 évben a magyar jobboldal nyílegyenes az európai arénát, az európai intézményeket illető kritikában; itt tehát lényegében csak erős viszontkritikát kap Nyugat-Európától. Meglepetés viszont, hogy mennyire nem sikerült javítani az Egyesült Államokkal való viszonyon. Vajon jogos-e, hogy a teljes nyugati világ a magyar jobboldal ellen fordult? Mi ennek a magyarázata?

Megítélésünk szerint a kudarcosság döntő magyarázata a Fidesz külpolitikai radikalizmusában rejlik, abban, hogy a magyar jobboldal „korrigálni” akarja Magyarországnak a Nyugathoz fűződő, szerinte aszimmetrikus viszonyát. Nem is pontosan aszimmetrikus, hanem inkább hierarchikus ez a viszony a Fidesz szerint, s ezen Magyarország „egyenrangúsításával” szeretne segíteni. Természetesen ez a felfogás – sok okból – ellenkezik a Nyugatnak (az Európai Uniónak és az Egyesült Államoknak) a térségről, s azon belül Magyarországról kialakított véleményével. Orbán Viktor kormánya egy sok évszázados alárendelt szerepből való felemelkedő Magyarországot szeretne, a Nyugat percepciójában azonban egészen más Magyarország státusa, s ebben a megközelítésben teljesen indokolatlan a magyar kormánynak státusa megváltoztatására irányuló radikális fellépése.

Ebből az ellentmondásból következik azután a kormány – igaz csak időnként alkalmazott – „szabadságharcos” retorikája, amely csak még inkább azt eredményezi, hogy külföldről nézve Magyarország a legrenitensebb térségbeli ország, amelynek atlanti elkö-

telezettsége erősen megkérdőjelezhető. Itt tehát egy igen komoly konfliktusgóccal állunk szemben, amelyet azonban – nem kérdéses – a magyar jobboldalnak a nyugat–keleti status quo megváltoztatására irányuló erőteljes magatartása vált ki. És ahogy mondtuk: nemhogy nem sikerült javítani az amerikai–magyar viszonyt (aminek fontosságára Matolcsy György mint meghatározóra 2004-ben figyelmeztetett), de az még jelentékenyen romlott is.

Az elvetett „forradalmi” közjog

A mai kormány közjogpolitikája többszörösen ellenkezik a Nyugatnak a magyar közjogi szerkezet folytonosságáról kialakított véleményével. Az ellenkezés az új alkotmány elfogadását és bevezetését, a régi alkotmány hatályon kívül helyezését illeti, de mára kiterjed az egyes alkotmánymódosítások, illetve alaptörvénybe emelt rendelkezések kritikájára is.

A Fidesznek az alkotmányos „diszkontinuitásra” vonatkozó érvei különösebben nem érdekesek a külső közeg számára. Holott az valóban megfontolandó, hogy 1944-től 1990-ig tényleges jobboldaliságról szó sem lehetett, s bár a rendszerváltás idején létrejöhettek jobboldali pártok, de a kimaradó évtizedek nyomán a Nyugat-Európában folyamatosan átörökíthető konzervatív-kereszténydemokrata politikai kultúra Magyarországon egyszerűen „kimaradt”, s ez mindmáig nagyfokú versenyhátrányt jelent a jobboldal számára. A magyar jobboldal „ajánlata” tehát a mai Nyugat-Európának az évtizedek alatt kimaradt jobboldali kultúra radikálisan gyors pótlása, vagy más szóval: annak a folyamatnak a végigjárása, amelyet a 2. világháború után számos nyugat-európai ország végigjárt a szociális piacgazdaságot és a jóléti államot megteremtve.

Ám ez a diszkontinuitásra épülő szemlélet erősen ütközik Nyugat-Európának a késő-szocialista átalakulásokról és demokratizálódásokról szerzett tapasztalatával. Gondoljunk csak arra,

hogy a nyugati hatalmak milyen kiterjedt kapcsolatrendszerrel működtek például a magyar demokratikus ellenzékkel, de nem azért, hogy azt egy „hagyományos” forradalom kiobbantására vegyék rá, hanem azért, hogy egy potens szereplőt találjanak a békés rendszerváltás lebonyolítására. Ha nem is utcai típusú forradalommal, a Nyugat mégis egy *forradalmi* átalakulás serkentője volt; ezt nevezzük alkotmányos rendszerváltásnak. Az alkotmányos-jogállami forradalom a diktatúra helyébe a demokráciát állította, de egyúttal a nyugati felfogásban ezzel a forradalom be is fejeződött, s nem véletlen, hogy az 1990-es évek közepén Nyugat-Európában már az új demokráciák konszolidációjáról beszéltek, értve ez alatt azt, hogy az új demokráciák intézményesen a Nyugaton hosszú idő alatt kifermálódott liberális demokráciákkal ekvivalensek.

Ebbe az értelmezésbe először a Fidesz 1998-as választási győzelme („kormányváltásnál több, rendszerváltásnál kevesebb”) „rondított bele”; a 2010-es kétharmados Fidesz-győzelem pedig a második, az új alaptörvény elfogadása a harmadik kihívást jelentette. A Fidesz közjogi „újrakezdése” ugyanis nagymértékben sérti a rendszerváltás egyediségére és egyszerűségére épülő nyugati felfogást. Ezt persze a Fidesznek is illő lenne tudomásul vennie, amennyiben gazdag és sokoldalú kapcsolatokat szeretne kiépíteni a Nyugattal, „érteni” szeretné azt. Látnia kellene például, hogy a Nyugat is sokat változott az utóbbi évtizedben, például lépéseket tett afelé, hogy ne csak gazdasági, hanem politikai *értékközösség* is legyen. Az értékek a magyar jobboldalnak is nagyon fontosak, de új közjogi szemlélete és alaptörvénye kialakításakor kevésbé volt tekintettel arra, hogy a *változó* (az értékek hasonlóságát immár elváró és preferáló) EU és Nyugat számára világossá tegye: a közjogi hátra arc nem a 30-as évek rehabilitálását jelenti. E belátás elmaradása nagyon sokba kerül a magyar jobboldalnak, már csak azért is, mert az alkotmányos rendszer sérthetlensége az EU-tagországok számára ma már (ez nem mindig volt így) alapvető norma.

A jobboldal és a szélsőjobboldal összefonódásának tétele

Mint bemutattuk: a magyar pártrendszer 2006-ot követően alapvetően megbolydult, s 2010-re a Fidesz masszívan domináns helyzetbe került, amit mindmáig biztosan őriz. Kisebbség-nagyobb átalakulások a nyugati pártrendszerekben is vannak, de semmi nem vált ki olyan éles kritikákat belőlük, mint a radikális és szélsőséges pártok megjelenése és működése. Természetesen Nyugat-Európa évtizedes előnyökkel rendelkezik ez ügyben (is): három hullámban is megjelentek ott radikális pártok az 1945 utáni időszakban. Először az 50-es években, de ezek nem sok sikert arattak a jóléti államok virágkorában. Másodszor a 70-es években, amikor kimerült a jóléti konszenzus, és a nyugat-európai államokban válságtünetek mutatkoztak. Ekkor erősödnek meg a francia Nemzeti Front, az osztrák Szabadságpárt, illetve az északi (norvég és dán) radikális pártok. Harmadjára pedig a 2000-es években, amikor a bevándorlási probléma fokozódásával a radikális pártok az újonnan betelepülők ellen fordultak, feladván egyben korábbi demokrácia- és rendszerellenes attitűdjüket. A nyugat-európai folyamat lényege, hogy ott a különféle hullámokban megjelenő radikális pártok a rendszeren belülről kerülnek, s messze nem jelentenek olyan veszélyt, mint korábban.

A Fidesztől azonban külföldön félnek. Tartanak attól, hogy a többpártrendszer „leépítésével” a Fidesz vissza akar térni az „egypártrendszerhez”. Már jeleztük fentebb: ez tévedés, hiszen a domináns párti rendszer nem jelent egypártrendszert. De itt is utalunk arra, hogy a Nyugat a rendszerváltással egy „kezelhető” Közép-Európát kapott, amelyben sokpárti parlamentek működtek, s a pártok között virult a váltógazdaság. Az Orbán által meghirdetett „centrális erőter” viszont éppenséggel a leválthatatlan kormánypárthoz való visszatérés rémével riogatja őket, s ezzel a jobboldalnak illő kalkulálnia.

De van ennél keményebb kihívás a Fidesz számára, s ez az, hogy a külföld nem különösebben lát különbséget a Fidesz és

a magyar radikális jobboldal között. Bár Bibó István óvott attól munkáiban, hogy a jobboldalt és a szélsőjobboldalt összekeverjék, „intelmei” nem nagyon élték túl a rendszerváltás idejét, amelynek mellelleg Bibó ikonikus alakja volt. Az orbánizmus és a magyar jobboldal megítélése azért is olyan negatív, amilyen, mert Nyugat-Európában a Fidesznek tulajdonítják a magyar demokráciának a szélsőjobb megerősödéséhez vezető „eltorzulását”. Természetesen egy dolog a jelenség politológiai megítélése (minden válsággal küszködő országban megjelenik a radikális pártpolitika iránti igény), és más az okok értelmezése. Nagy valószínűséggel kimondhatjuk: a két pólus összemosásának szándéka a Fidesz radikális országátalakító attitűdjével függ össze, ami önmagában is alkalmas arra, hogy kiváltsa a mindenoldalú kritikát. Akárhogyan is: a magyar jobboldalnak tisztában kellene lennie azzal, hogy a Jobbik szereplése önmagában is visszaháramlik a Fideszre, főként a radikális pártnak tulajdonított rasszizmus és antiszemitizmus miatt.

Az egyszereplősre redukált kormányzat nyugati kritikája

Továbbmenve megállapíthatjuk, hogy a nyugati közeg számára újabb ellenérzések forrása, hogy a magyar jobboldal teljes mértékben negligálja azokat a kormányzásra vonatkozó filozófiai alapvetéseket, amelyek az elmúlt évtizedekben alakultak ki Nyugat-Európában. Két ilyen fundamentális irányzat van, amelyet a magyar jobboldal – a hazai sajátosságokra hivatkozva – nem vesz figyelembe. Az egyik a már említett *governance*-, a másik a *new public management* tematika. Mindkettő jegyében hatalmas irodalom vonult fel az elmúlt évtizedekben, s a Fidesz egyiknek a belátásait sem érvényesíti a maga kormányzásában. Legfőképpen az okozza a problémát, hogy a politikai döntéshozatalban részt vevő szereplők körének korlátozásával a magyar jobboldal tagadja a nyugati világnak azt a belátását, miszerint

a politikát nem csupán a formális politikai ágensek formálják, hanem rajtuk kívül még nagyon sok mindenki. Őket *non governmental actornak* hívja a nyugati irodalom, és könyvtárakat írtak össze róla¹⁴.

Ezzel szemben a magyar jobboldal három éve azon értetlenkedik, hogy az általa képviselt politikát miért nem „szakmai” és miért „politikai” alapon ítélik meg. Itt mintha az Orbán-kormányt és a jobboldalt elhagyná a realitásérzéke. Ugyanis éppen a jobboldal volt az – például 2009-ben –, amely a Bajnai-kormány szakértőiségével szemben a *politikai* kormányzás mellett érvelt. És valljuk be: ebben igaza is van; egy demokráciában csak nagyon kivételes esetben lehet felülírni politikai szempontokat úgynevezett szakmai vagy szakértői szempontokkal.

Ha viszont így van, akkor miért csodálkozik a magyar kormány, hogy munkáját nagyon sok mindenki, s főképpen nem is *szakmai* szempontok alapján kívánja megítélni? Épp itt van a lényeg: mivel a nyugati közönség az elmúlt évtizedekben ahhoz szokott hozzá, hogy „laikusként” is joga van a politikáról véleményt nyilvánítani, ezért megteszi ezt minden EU-hoz tartozó kormány esetében. Az az érv tehát, amit Orbán Viktor éppen legutóbb mondott a „kidagadt nyakú, dühös baloldali politikusokról”, félreértésen alapszik. A félreértés pedig abból adódik, hogy a kormány munkáját csak az általa alkotott törvények szakmai minősége alapozza meg. Sajnos (vagy szerencsére) nem, hanem nagyon sokszor például a *szimpátia*. Ezt a szimpátiát informális emberi kapcsolatépítéssel, barátok és támogatók szerzésével lehet elérni. Nagyon jól világítja ezt meg – hogy csak egyet említsünk a témérdek példa közül – az *International Politics* című folyóirat tematikus száma, amely a *Friendship in the International Relations* címet viseli¹⁵. A tanulság itt az, hogy egy kormány, amelynek nincs elegendő informális erőforrása a nemzetközi térben, az lehet bármennyire is elszánt a nemzeti ügyek képviseletében, hosszabb távon nagy valószínűséggel nem tud kellő szimpátiát kiváltani maga iránt, és ez akár bukásának fő okává is válhat.

Persze a magyar jobboldal arra hivatkozik, hogy a Nyugat félreérti a magyar kormány szándékait. Csakhogy semmilyen jelét nem láttuk eddig annak, hogy a magyar kormány erősítené informális jelenlétét, mint a modern politikai kommunikáció talán legfőbb eszközét. A nemzetközi környezet befolyásolására, a magyar kormány iránti bizalom felkeltésére történő, Kumin Ferenc helyettes államtitkár által fémjelzett lépések a barátkeresés irányába tett első, de messze nem elégséges lépésnek tekinthetők.

Az ortodox közgazdaságtan visszautasítása

Ahhoz, hogy megértsük a jobboldali magyar kormány gazdaságpolitikájával szembeni nemzetközi ellenérzéseket, legalább elemi szinten utalnunk kell arra, hogy itt egy évszázadosan intézményesedett diszciplína heves tiltakozásáról van szó egy olyan alternatív közgazdaságtannal szemben, amely terjeszkedik ugyan, de alapvetően mégis csak a margón helyezkedik el. Még akkor is igaz ez, ha az utóbbi években számos országban alkalmaztak a gyakorlatban új („heterodox”) módszereket. Gondoljunk csak arra, hogy Stiglitz professzor ajánlásai nyomán a volt francia elnök, Nicholas Sarkozy munkacsoportot állított fel, amely a gazdasági és társadalmi jóllét (well-being) mérésének új, alternatív mérésére tett javaslatot.

Ugyanakkor azt is látni kell, hogy ha az elméleti közgazdaságtudomány egyik sikerfogalma is a well-being¹⁶, a kormányok megítélésének sztenderd normája, hogy milyen következetességgel alkalmazzák a mainstream-közgazdaságtan által kidolgozott és évtizedek óta alkalmazott ortodox módszereket. Különösen összezár a közgazdász világ, ha az uralkodó nézeteket mondjuk olyan országból éri kihívás, amely országról (mint ezt már a fentiekben láttuk) az a vélekedés alakult ki, hogy az önkényuralom útján halad. Ilyen esetekben különösen kevés esély

van az unortodox módszerek létjogosultságáról folytatott beható vitára, s e módszerek akár részleges érvényességének elismerésére.

Megjegyezzük továbbá, hogy a magyar jobboldal gazdaságpolitikája megítélésekor Matolcsy György sajátos egyénisége is nyilván sokat nyom a latban. S most nem csak gyakori – nehezen értelmezhető vagy épp bohózatba illő – kiszólásaira gondolunk (rossz pillanatai minden politikusnak vannak), hanem arra, hogy permanens írói tevékenysége mellett az elmúlt három évben szinte alig szerepelt a nyilvánosság előtt, s ezzel lemondott arról, hogy a hazai közvélemény előtt bemutassa, megindokolja és megvédje az általa preferált gazdaságpolitikát. Nem tudunk arról sem, hogy nemzetközi vonatkozásban nagyobb aktivitást mutatott volna, így itt is azt kell mondanunk: az informális kapcsolatépítés elmaradása legalább olyan kárt okozott, mint magának a vitatható unortodox alapelveknek a követése.

Az elitellenesség és a szabadság „felszámolásának” bírálata

A magyar jobboldallal kapcsolatos nemzetközi felhördülésben szerepet játszik annak a társadalommal kapcsolatos álláspontja is. Látszólag ez az álláspont teljesen kompatibilis az európaival. A magyar jobboldal ugyanis követi azt a nemzetközi trendet, miszerint a kormányoknak egyre jobban figyelniük kell az állampolgárok igényeire. A nemzetközi irodalom tele van a „civic Zeitgeist”-ről szóló írásokkal, s a kormányok lázasan igyekeznek áthidalni az állampolgárok részéről feléjük megnyilvánuló bizalmi deficitet.¹⁷

A Fidesz vezette kormány ráadásul már a 2000-es években bevezette a különféle „nemzeti konzultációkat”, amelyeket akkor a balliberális oldal fölöslegesnek és álságosnak minősített, talán mit sem tudva arról, hogy Európában ezt a módszert *baloldali* kormányok is előszeretettel alkalmazzák. 2010 előtt pedig

– a második Gyurcsány-kormány nagyfokú társadalmi deficitje idején – a jobboldal teljes mértékben elhitette, hogy ő a társadalom autentikus képviselője. Ami igazolódott is a 2010-es választásokon.

Két vonatkozásban azonban a magyar jobboldal mégis nagyon mást csinál, mint amire a nyugati megfigyelők jó szívvel és egyetértően rábólintának. Az egyik az, hogy a társadalom melletti kiállás nagyfokú *elitellenességgel* párosul. Az elitellenességet most több értelemben is értjük: a Fidesz általában ellentmondásos viszonyban van a *globális* politikai és pénzügyi elitekkel, valamint annak hazai „inkarnációival”. Számtalan kormánypárti nyilatkozatban és beszédben fogalmazták meg Magyarország megvédésének programját *ezekkel* az elitekkel szemben. Ebből a stratégiából megint csak az a következtetés adódhat a nyugatiak számára, hogy az Orbán-rendszer nem nyugatias, mert ha az lenne, valamiféle pozitív interakcióra törekedne a nemzetközi folyamatokat befolyásoló meghatározó szereplőkkel. Ám fentebb kifejtettük: a jobboldal felfogásában a sokszereplős, akár a globális elitekre is kiterjedő politikai interakció a kormányzat terhére van és elkerülendő. E mögött persze ismét csak nem az önkényuralomra törekvés, hanem egy nemzetállam-központú demokráciafelfogás áll, mikor is a kormányzatnak a nemzetállami szuverenitás csorbítatlan fenntartásán kell őrködnie. Természetesen ez a nemzetállami modell már felülírt egy átlagos nyugat-európai állampolgárnak, aki a globalizáció, a multikulturalizmus és a bevándorlás kijelölte „diverzitás” társadalmi térben tölti az életét. A Nyugat tetemes és befolyásos része föltehetőleg azt nem tudja megbocsátani a magyar jobboldalnak, hogy az egy nyugati tapasztalatokkal ellenkező zárt, bezárkózó ország képét sugallja magáról.

De az „elit” és a „társadalom” szembeállításán kívül további nyugati értetlenség forrása az újonnan megjelenő – spontán vagy épp tudatos – ifjúsági tiltakozó akcióknak a magyar jobboldal által alkalmazott kormányzati „tiltása” is. Konkrétan az egye-

temfoglalásokra, illetve az egyetemisták általi Fidesz-székház-foglalásokra és a hozzájuk kapcsolódó kormányzati reakciókra gondolunk. A nyugati kultúrkörben ilyen és még ilyenebb események lezajlottak, gondoljunk csak 1968-ra. Arra persze ritkábban emlékszik a nyugati közvélemény, milyen heves konfliktusok övezték a 68-as megmozdulásokat; a végeredmény a fontos, s ez az akkori diákok által elért eredmények az intézményrendszer végső fokon tanúsított rugalmassága. A hivatalban lévő magyar kormánynak a Haha nevű mozgalommal szemben tanúsított magatartását azonban külföldön minden további nélkül mint egy diktatórikus kormány intézkedéseit lehet bemutatni. Ezt a képet erősíti az a rendőrségi fellépés, amely egyes diák mozgalmárokkal szemben történt, s nagyban emlékeztet azokra a módszerekre, amelyekkel a Kádár-korszak végének rendőrsége lépett fel az akkori ellenzékiekkel szemben.

Az orbáni „tekintélyelvűség” ostromozása

Mindezeket csak tetézi, hogy az önkényuralmi törekvések meglétének bizonyításához a Nyugat (egy tekintélyes része) megtalálja az „önkényurat” is – Orbán Viktor miniszterelnök személyében.

Kezdjük azzal, hogy leszögezzük: az 1990 utáni magyar demokráciában a politikai vezetésre vonatkozóan kétfajta felfogás ütközik egymással. A jobboldalon – azóta, hogy a Fidesz ide került – az *egyszemélyi* vezetésben hisznek; a balliberális oldalon azonban a *testületi* vezetés az ideál. Gyurcsány Ferenc kísérlete arra, hogy a baloldalon is megjelenjen egy tekintélyes vagy karizmatikus vezető, egy időre ugyan megingatta ezt a véleményt, de Gyurcsány belebukott a kísérletbe. A mostani ellenzéki térfélen mutatkozó versenyben persze nagyon is akut probléma a „ki lesz majd az első számú vezető” kérdése, de az ellenzéki pártok legfőbb célja (Orbán megbuktatása) egyelőre prolongálja ezt a problémát.

Orbán személyiségét illetően az európai színtéren (de főleg a sajtóban) apokaliptikus képek élnek, s vele kapcsolatban nem ritka a Hitlerrel és a Mussolinivel való párhuzam. Természetesen ezeknek az összehasonlításoknak semmi közük a valósághoz, de – mint sokszor hangsúlyoztuk – a politika nem is feltétlen a valóságról szól. Orbán személyiségének vannak ugyanis olyan vonásai, amelyek *alkalmassá* teszik arra, hogy egy kis kreativitással diktátorként lehessen őt bemutatni. Ilyen például a jobboldal országátalakító programjának vaskezü irányítása, hajlíthatatlansága és kérlelhetetlensége. Ez utóbbi tulajdonsága – hogy egy történelmi hasonlattal éljünk – a „diktátor” Robespierre-rel rokonítja a „szabadságszerető” Dantonnal szemben, s a közönségnek ennyi bőven elég is. De továbbmenve: a nemzetközi közönség szemében ő a jogállam következetes leépítője, a sajtó- és médiaszabadság felszámolója, ő az, aki folyamatosan dacol az Európai Unióval, sőt immár saját pártcsaládjával is. Tulajdonságai tehát egy irányba mutatnak, s „predesztinálják” őt a belátásra, kompromisszumra képtelen önkényúr szerepére.

Ő tehát a „rossz” tekintély, akivel a liberális demokrácia híveinek fel kell venniük a harcot. Véleményünk szerint a nyugati értékelőknek annyiban igazuk van, hogy Orbán *nem* liberális demokrata. Azt viszont nem értik, hogy ettől még saját közönsége (sőt talán még ezen túlmutató rétegek) számára sem feltétlen „rossz” tekintély. Ilyen értelmű értékelés látott róla napvilágot nemrégiben a *Le Monde*-ban.¹⁸

Máskülönben már régen bele kellett volna buknia mindabba, ami az elmúlt három évben történt. Az, hogy nem bukott bele, túlmutatóan azon, hogy Magyarországon hiánycikk az előrehozott választás, talán azzal is magyarázható, hogy a hazai politikában krónikus hiány van „jó” tekintélyekből. De, ha el is „megy” itthon Orbán, nemzetközileg már bajos a pozíciója, s hogy miért, azt Giovanni Sartori liberális politikatudós magyarázza meg számunkra. Szerinte először is tekintélyre *szüksége van* minden demokráciának. Másodszor a „jó” tekintély növeli,

a „rossz” ellenben csökkenti a szabadságot.¹⁹ Orbán „zsarnoksága” végső soron tehát a szabadság elleni lankadatlan támadásában bizonyítódik.

Nézetünk szerint messze nem igaz, hogy a Fidesz a szabadság felszámolására törekedne, viszont az tény, hogy a kormány intézkedései kemények, tudatosak, átfogóak és – mint bemutattuk – a rendszer teljes átalakítására törekednek. A rendszer teljes átalakításától pedig – a nyugati kritikusok szerint – csak egy lépés a demokrácia teljes átalakítása, vagy még pontosabban: a demokratikus rendszer *lépítése*. Ahelyett tehát, hogy a magyar miniszterelnökről olyasféle kép rögzült volna a nemzetközi közvéleményben, mint Orbán mintaképeiről, a második világháború utáni korszak nagy rendszerátalakítóiról, ellenkezőleg: Orbán Viktor a nyugati értékrendszerre fenyegetést jelentő politikusként rögzült az elmúlt években.

Azt láthatjuk tehát, hogy azon a hét területen, ahol a Fidesz láthatóan masszív és összefüggő elképzelésekkel rendelkezett, hatalmas konfliktusok alakultak ki, és a külső közeg ezeket az elgondolásokat szinte kizárólag negatív formában igazolja vissza. Ennyiben akár le is zárhatnánk elemzésünket, levonván azt a tanulságot, hogy ha a Fidesz tartósan meg akarja őrizni hatalmát, nem pusztán saját közönsége számára kell „jól” kormányoznia, de el kell nyernie a külső közeg mára elporladó jóindulatát is. A recept tehát egyszerűnek tűnhet: a Fidesznek változtatnia kell politikáján, vagy más oldalról közelítve: az ellenzéknek – amelynek nemzetközi megítélése kétségkívül nagyságrendekkel jobb – le kell győznie a mai kormánypártokat. Csakhogy ennyivel nem érhetjük be. A Fidesz változására taktikailag esetleg, stratégiailag semmiképp nem számítunk; az ellenzéknek pedig ahhoz, hogy győzzön, egészen mást kellene csinálnia, mint most, talán első helyen említve a Fidesz újértelmezését.

IV. A magyar jobboldal értékelése: elméleti és történelmi aspektusok

Ha ütközik is a nemzetközi megítéléssel, el kell ismernünk: a Fidesznek jól körülhatárolható elképzelései vannak mindarról, amit a politikában tenni szeretne. Mint részletesen bemutattuk: egész apparátusát a radikális országmegújítás érdekében mozgósítja, és lényegében mindent át akar alakítani. Ebből származik a vele szemben támasztható súlyos kifogások zöme. Két alapvető dolgról nem beszéltünk még. Az egyik (ami mintegy egységbe foglalja a fenti hét sarokpontot) a magyar jobboldalnak a demokráciáról alkotott felfogása. A másik: a magyar jobboldalnak egy tágabb történelmi perspektívában való elhelyezése. A befejező részben ezt a két kérdést járjuk körül.

Miért olyan a Fidesz demokráciafelfogása, amilyen?

Kritikusai szerint a Fidesz felfogása már régen nem a demokráciáról, hanem az önkényuralom kiépítéséről szól. Fentebb magunk is elismertük: a magyar jobboldal számára valóban nem a *liberális* demokrácia az irányadó modell, de azt is hangsúlyoztuk: az önkényuralom tézisét nem tartjuk helytállóknak a felfogás leírására. De akkor milyen is a magyar jobboldal demokráciafelfogása?

A magyar jobboldal radikális átalakító tevékenységét az a sajátos demokráciafelfogás hordozza, amely az 1990-es évek második felétől, a hazai folyamatoktól teljesen függetlenül jelent meg a világban, s amely mintegy válasz volt a demokratizálódásnak erre a legújabb hullámára. Ekkor a nyugati elemzőknek is konstatálniuk kellett a konszolidálódási folyamatok megtorpanását, illetve a liberális demokráciák átfordulását valami másba. A helyzet leírására különféle fogalmak jöttek létre, mint például defektes, deficites, populista, vagy illiberális demokráciák. Ez

utóbbi talán a legismertebb.²⁰ Érzésünk szerint nem is az a lényeg, hogy a fogalmak tárházából melyiket választjuk ki a Fidesz demokráciafelfogásának meghatározására, hanem az, hogy megfelelőképpen értelmezzük-e magát azt a folyamatot, ami a liberális demokráciák (ugyancsak demokratikus, de nem liberális) vetélytársainak megjelenéséhez vezetett.

A választ semmiképpen sem csak magyar nézőpontból, hanem annál tágabb keretből kísérlelhetjük megadni. Ha így tesszünk, akkor óhatatlanul említenünk kell a liberális demokrácia felfogása (liberalizmus és demokrácia szerves összetartozása) az 1945 utáni nemzetközi konszenzusban vált teljessé, és az összetartozás természetes módon jellemezte az 1989–90-es kelet-közép-európai jogállami átmeneteket is. Csakhogy a folyamatok dinamikája az elmúlt évtizedben Nyugat-Európában is fölvetette a két alkotóelem (liberalizmus és demokrácia) egységének fenntarthatóságát, nem is beszélve Kelet-Közép-Európáról, ahol a két alkotóelem fenyegető *szétválása* vált realitássá.

Magyarországon ebben az egyre erősödő konfliktusban a Fidesz „természetesen” a népszuverenitás, a demokrácia oldalán áll, s országátalakító tevékenységében úgy ítéli meg, hogy ezt az elemet kell erősíteni akár a másik alkotóelem (a liberalizmus) rovására. Ennyiben tehát – demokráciaelméleti oldalról – is szembetalálja magát azzal az évtizedek óta létező nyugat-európai közmegegyezéssel, miszerint a demokrácia *csak* liberális lehet, vagy ha nem az, akkor az már nem is demokrácia. A nyugati bírálók ezért mondják, hogy ami most Magyarországon van, az már nem is demokrácia.

Ugyanakkor a Fidesztől teljesen függetlenül is felvetődik a két alkotóelem szétválása és – ebből következően – a pártpolitika újratagolódása az alkotóelemek mentén. Ennek a szétválásnak az oka pedig a korábbi egységet biztosító *nemzetállami* stabilitás helyébe lépő globális keretrendszer. Ritkábban beszélünk róla, de a 2. világháború utáni demokratizálódás fontos összetevője az, amit a szakirodalom „nation-building” (nemzetépítés)

vagy „state building” (államépítés) kifejezésekkel aposztrófál. Liberalizmus és demokrácia sokáig nemzetállami keretek között alkotott harmonikus egységet, ám a „negyedik típusú”, 1989–90-ben létrejövő demokratizálódás már nem feltétlenül a nemzetépítéssel, hanem a nemzetállami szuverenitás csökkenésével és a globális struktúrák erősödésével fonódott össze.

Épp e változások miatt napjaink egyik legújyszerűbb és -izgalmasabb kihívása, hogy a globalizáció kihívásának eredményeképpen az alkotóelemek akár egymás ellen is fordulhatnak²¹. Természetesen nem mindenütt és nem egyforma hevességgel. Abban a Nyugat-Európában, ahol a nemzetállami fejlődésnek hosszú és zavartalan kifutása volt, s a globalizáció *erre* építkezhet, alig van valószínűsége, hogy a liberális demokráciák valami másfajta demokráciává alakuljanak át. Ott azonban, ahol a globális folyamatokba való bekapcsolódást megelőzően a nemzetállami struktúrák nem voltak eléggé fejlettek, ennek hiánya nagyban érezteti hatását a demokratizálódás idején, és hátrányára van az új demokrácia stabilizálódásának.

Magyarországon például szokatlan az alkotóelemek szétválásának hevessége; szokatlan, de nem megmagyarázhatatlan. Leegyszerűsítve persze: a jobboldal a „demokráciára” és a „nemzetállamra”, ellenfelei inkább a „liberalizmusra” és a „globalizációra” helyezik a hangsúlyt. Egy másik metszetben népszuverenitás és jogállamiság konfliktusáról beszélhetünk. Olyan konfliktusokról van tehát szó, amelyek a rendszerváltás első évtizedét kevésbé terhelték meg, ám sok okból a második évtized végére ezek váltak meghatározóakká. Ezen okok közül kétségkívül az első és talán legfontosabb, hogy a magyar jobboldal igazából ekkorra érkezett el a maga változásfolyamatának egy olyan pontjára, amikor ledolgozta az 1944–1990 közötti évtizedekben keletkező versenyhátrányát, és kialakította a maga sajátos politikafelfogását. Nem hagyhatjuk tehát ki a jobboldal értékelésekor „megkésett” fejlődését sem. Annak, hogy Magyarországon nem egy szerves fejlődésen átmenő jobboldallal van dolgunk,

alapvető következményei vannak. S ez magyarázza azt is, miért *nincs* Magyarországon egy nyugati értelemben vett, a nyugati és a hazai ellenzéki igényeket kielégítő konzervatív párt.²²

Így hát nem az a gond a Fidesszel, hogy ne lenne demokratikus, és önkényuralmat építene, hanem az, hogy egy olyan demokráciafogalmat képvisel, amely merőben eltér a mai korszak uralkodó demokráciafelfogásától. Ez utóbbi demokráciafelfogás – mint mondtuk – a *liberális* demokrácia paradigmája, a magyar jobboldal pedig a liberalizmus eszmerendszerével elvi és történeti alapú konfliktusban áll. De még egyszer hangsúlyozzuk: ez egy másfajta fogyatékoság, mint amire (főképpen balliberális oldalról) hivatkozni szokás. A Fidesz *túlságos* demokrácia hite érvényesítéséért lemond a liberális értékekről, s mintája egy olyan korszak (a 2. világháború utáni időszak), amikor a demokratizálódásban a nemzetállamok elsődlegessége megkérdőjelezhetetlen volt, s a demokrácia jogállami szemléletű felfogása sem volt olyan elterjedt, mint ma.

Ha pedig ebben igazunk van, akkor megállapíthatjuk: A Fidesz országátépítő radikalizmusához egy fentiekben kifejtett „demokráciaelméleti” felfogás adja a támaszt. Ezt a felfogást persze sokan a totalitarizmus felé (lásd a „totális demokrácia” közismert fogalmát) tett elmozdulásnak tekintik, ám mi ezt nem tartjuk kielégítő magyarázatnak, mint ahogy azt sem, ha kijelöljük a totális demokrácia elleni harc alappilléreit. Ezzel ugyanis még semmit nem magyaráztunk meg abból, hogy mindez miért alakulhatott ki, illetve kialakulásában milyen szerepet játszanak társadalmi és történelmi faktorok.

Mellesleg épp ez az a pont, ahol az ellenzéki pártok viszonylagos gyengeségének és stagnálásának fő okát látjuk: miközben jól érzékelik a jobboldalnak a liberális demokráciafelfogástól való elkanyarodását, tökéletesen érzéketlenek az okok vizsgálatában. Ez utóbbi pedig azért is fontos lenne számukra, mert – mint közismert – a Fidesz kétharmados társadalmi beágyazottsága, ha csökkent is, a trendek alapjaiban nem fordultak meg, s

az ellenzék továbbra sem tudott jelentősebb társadalmi támogatásra szert tenni. Az MSZP például szakpolitikai kapacitásában²³ látja népszerűsége javulásának forrását, az Együtt 2014-PM Szövetség pedig az együttműködés és a jó kormányzás alapelveinek lefektetésében.²⁴ Ám egyik sem mond semmit arról, hogy szerinte milyen okok rejlenek a Fidesz és a kormány lényegét tekintve folyamatos népszerűsége mögött. Magyarán: nem próbálják kellő mélységében elemezni a helyzetet, s ez még visszaüthet számukra. De persze ez az elemzésünk nem az ellenzékéről szól, ezért most nincs módunk alaposabban kitérni erre a témára.

Miért (és hová) akarja „továbbfejleszteni” a rendszert a Fidesz?

Az imént azt elemeztük, hogy a Fidesz radikális politikája nem vezethető le saját „elfajzásából”, hanem abban (a 90-es évek második felétől) igen komoly szerepe van a fejlett nyugat-európai demokráciák útkeresésében megtestesülő fordulatnak is. Most felvetünk még egy újabb szempontot is, amelyet történetinek fogunk nevezni. Állításunk lényege: a Fidesz politikáját ilyen szempontból is mérlegre kell tennünk, méghozzá azért, hogy az elmúlt három év „tényei” mögött másfajta tényeket és magyarázatokat is találjunk. Ezzel persze olyan vizekre evezünk, amely itthon kevésbé szokásos, de a *Méltányosság* olvasói számára talán mégsem lesz teljesen ismeretlen, amit mondani fogunk.

A minket kevésbé ismerő – vagy éppen cégünkkel kritikus viszonyban álló – olvasók persze rögtön kétségeiket fejezhetik ki, hiszen egy párt vagy kormány teljesítményét mi másból, ha nem kormányzásának „tényeiből” ítélhetjük meg. E tények – láthattuk a III. fejezetben – a magyar jobboldal számára jobbára kedvezőtlenek.

Elemzésünk logikája és cégünk szemléletmódja sem engedi azonban, hogy ezen az elemzési szinten rekedjünk meg. Ha va-

lóban valami újszerűt akarunk mondani, akkor el kell jutnunk annak a kérdésnek a feltételéhez, hogy hogyan lehet a Fidesz töretlenül a közvélemény-kutatások élén, ha politikája annyira elutasított. Ezt a kérdést az elmúlt három év „tényeiből” nem tudjuk levezetni és megválaszolni, itt tehát az elemzésbe be kell kapcsolnunk „puhább”, társadalomszociológiai, történelmi faktorokat is, s ezek között mindenekelőtt a *hagyományok* kérdését. Nem arról van-e szó, hogy a Fidesz rossz hatásfokú kormányzása mellett is azért őrzi pozícióját, mert az általa képviselt kormányzási stílus jobban kifejezi a történelmi hagyományokat, mint a másik oldal politikája, amely a hagyományokkal kifejezetten hadilábon áll, és a jelenhez kötött?

Hiába elemeztük végig, hogy a Fidesz radikális politikáját szinte minden ízében elutasítja Európa, azt is meg kell állapítanunk: a magyar jobboldal erejét és fölényét is pont ugyanitt találjuk meg. Az a fajta radikális szakítás ugyanis, amelyet fentebb részletesebben bemutatunk, más nézőpontból – a magyar politikatörténeti hagyományhoz viszonyítva – *folytonosság*. Egy pillanatra se gondoljuk, hogy a folytonosságnak nincs szerepe a pártpolitikában. A nyugat-európai változó pártrendszerek elemzésében is állandóan együtt tárgyalják a szakértők a *change* és a *continuity* fogalmait. A magyar rendszerváltásban ez utóbbi szerepe eltompult, hiszen sem a közvetlen múlt (Kádár-rendszer), még kevésbé a távolabbi múlt (Horthy-rendszer) senki nem akarta identifikálni magát. A pártok fejlődésében sokáig csak a „change” játszotta a meghatározó szerepet. A Fidesz azért tudott felemelkedni a rendszerváltás idején birtokolt kispárti szerepéből, mert felfedezte a másik elem, a „continuity” fontosságát, és az 1994 után gazdátlanul maradt jobboldali közönség számára hitelesen mutatta fel a történelmi értékek megőrzőjének és vállalójának szerepét.

De ahhoz, hogy a Fidesz képes legyen egy ilyen szerepre, kellett az is, hogy az 1990 utáni sikeres demokratizálódás megrekedjen, és ne forduljon át sikeres stabilizálódásba. Hogy a

stabilizálódás miért nem következett be? Az egyik – a felületes – válasz éppen az, hogy a Fidesz miatt, amely már 1998-ban „megakasztotta” ezt a folyamatot, részint azzal, hogy feladván a liberális alapállást, átállt a másik oldalra; részint azzal, hogy mérsékelt attitűdjét feladva radikálissá vált. A mi válaszuk ennél talán összetettebb: a Fidesz annak a változásfolyamatnak lett a kedvezményezettje, amely Magyarországon kívül szinte mindenütt megindult, s amelynek lényege a történelem „visszatérése”.

Nem kell nagy bölcsesség ahhoz, ha kijelentjük: a történelmet nagyon nehéz kiiktatni a politikából, s hogy az előrelelendülések soha nem egyenes vonalúak, azokat sokszor megtorpanások, visszafordulások követik. A 2000-es évek elejétől 1989–90-nel szembeni nagyon erős ellenhatásról beszélhetünk. Ha a kelet-közép-európai átmenetek elitjei a „történelem vége” (értsd: a liberális demokrácia világméretű triumfálása) jegyében cselekedtek, és bontották le az államszocialista rendszereket, akkor a 2000-es évek elejének meghatározó tendenciája, hogy a történelemnek koránt sincs vége, sőt most kezdődik igazából a történelmileg megoldatlanul maradt kérdések átbeszélése és megoldása.

E nélkül az általánosabb – Magyarországtól jó részben független – trendfordulat nélkül nem tudnánk megmagyarázni a hazai balliberális kormányok (2002–2010) közötti permanens kudarcát, illetve a Fidesz rohamos népszerűség-növekedését 2006 után, valamint kétharmados győzelmét a 2010. évi választásokon. A trendváltás lényeges vonása ugyanis *értékek és erkölcsi kategóriák* előtérbe kerülése a kormányok *pragmatikus* (főképpen makrogazdasági) cselekvéseivel szemben. Azt is mondhatnánk, hogy e miatt a trendváltás miatt nem értékelte a magyar társadalom nagy része a 2009–2010-es Bajnai-kormány makrogazdaság-helyreállító tevékenységét, s fordult inkább a hagyományos értékeket és a társadalom felemelését preferáló Fidesz felé. S 2006-ot követően az is világossá vált, hogy ha a Fidesz nyer 2010-ben, akkor nem fog „beleállni” a 2006 előtti viszonylagos

pártpolitikai konszenzus kereteibe, hanem szinte minden ízében elszakad azoktól, és az 1990 utáni magyar közéletben ismeretlen megoldások felé fogja vezetni az országot.

A történelemnek ezt a „váratlan” visszatérését azonban – érzésünk szerint – a balliberális oldal sem akkor, sem azóta nem a súlyának, jelentőségének megfelelően kezeli – mondhatni: hadakozik ellene – s talán azt is mondhatjuk: az ellenzék mai problémáinak nem kis része szorosan össze is függ ezzel az érzéketlenséggel. A balliberális oldal ugyanis vagy nem érti, vagy nem akarja tudomásul venni, hogy Magyarországon a történelem *nem* csak a két háború közötti időszakot jelenti. Fentebb bemutattuk, hogy a magyar reformkortól élő politikai igény a megmerevedett struktúrák radikális átalakítása, csak ez a gondolat a rendszerváltással (merthogy az átalakulást megoldottnak vélték) lekerült a napirendről. Csakhogy – s épp erre érzett rá a jobboldal – Magyarországon 1990 után, s különösen a 2000-es évek második felében újra előállott ez a történelmileg nem ismeretlen helyzet. A Fidesz 2010-es „új politikájának” épp ezért került a centrumába a rendszerváltás „továbbfejlesztése”. Vajon miért érezhette a magyar jobboldal, hogy neki nem pusztán csak egy „normális” kormányváltást, hanem egyenesen „rendszerváltást” kell végrehajtania?

E tekintetben ismét utalnunk kell a balliberális oldal hibáira. Ez az oldal ugyanis ahelyett, hogy maga is erőteljesen szorgalmazta volna a rendszerváltó alapszerkezet megújítását és továbbfejlesztését, annak fenntartójává, a régi magyar pártpolitika ismert szavával: *állagvédővé* vált. Napjainkban, kormányra készülve ugyan az ellenzék hangsúlyozza, hogy a 2010 előtti kormányzás hibáit nem akarja megismételni, de – az „önkéntes uralmi” Fidesszel szemben – feladatát az „eredeti” alkotmányos szerkezet helyreállításában és nagyon kevésbé annak továbbfejlesztésében látja. Mindez nem feltétlen szerencsés, hiszen a korábbi balliberális kormányzás időszakából bőven találhatunk az alkotmányos rendszer *megújítására* vonatkozó kijelentéseket is.

Elég, ha csak az MSZP 2006-os választási programjára hivatkozunk, amely – a Horn-kormány kudarca után – újra megígérte, hogy *új* alkotmányt ad az országnak²⁵.

Ebből pedig arra következtetünk, hogy 2010 előtt azon az oldalon is számoltak a rendszerváltás idején „elhalasztott” feladatok (mint például az alkotmányozás) beteljesítésével. Ám az Őszöd utáni helyzetben – számos okból – ennek megvalósítására nem maradt erejük, sőt miután látták a jobboldal népszerűségének rohamos növekedését, szembe is fordultak a változtatás politikájával, s legfőbb feladatuknak a fennálló status quo megőrzését, illetve a már említett makropolitikai egyensúlyteremtést tekintették. Látjuk tehát, hogy a Fideszt nagymértékű választási győzelméhez nem csak a nemzetközileg megváltozott trend, valamint a történelem „visszatérésének” felismerése segítette hozzá, hanem az ellenfél mulasztásai is. Az a radikalizmus, amelyet fentebb bőszégesen bemutatunk épp abban a periódusban formálódik ki, amikor a balliberális kormányok egyáltalán nem érzékelik ezt a változást, és e miatt nem is nagyon nyújtanak érzelmileg is átélhető programokat a társadalom számára. A Fidesz ellenben erkölcsi, társadalmi és érzelmi kérdéseket állított ellenzéki középpontjába, és nagyon hatásosan mutatta be, hogy a radikális változás meghirdetett politikája jó az „embereknek”, mert Magyarországon csak az „állagvédő” posztkommunizmus végleges felszámolásával érhető el történelmi léptékű változás.

A 2000-es években kialakuló trendváltás nélkül nem lenne érthető a Fidesz Európa-politikája sem. Erről a változásról nem tudomást véve a balliberális pártok és kormányok Európát és az EU-t olyan fix pontoknak tekintették és tekintik, amelyekhez a magyar kormányoknak és a magyar politikának alkalmazkodniuk kell – emlékeztetve arra a régi elméletre, miszerint a „periféria” országainak ugyanazt az utat kell bejárniuk, mint a „centrum” országainak. Úgy tűnik, a balliberális oldalt kevésbé izgatja a „változó” Európa, és nemigen van mondanivalója Európá válsá-

gáról. Számukra a válság nem igazán megismerendő és tanulmányozandó valami. Nem úgy a jobboldalnak, amely egyrészt egyáltalán nem tekinti fixnek az európai intézményeket, másrészt nagyon élénken reagál azok „demokratikus deficitjére”. Mindez azonban megint csak nem valamiféle váratlan fejlemény, hanem a jobboldal „nemzeti” alapállásából vezethető le. A váratlanság abból fakad, hogy bár a nemzeti gondolat a rendszerváltás idején is jelen volt az akkori jobboldal, az MDF retorikájában, de annak tartalma és jellege nagymértékben tisztázatlan maradt. Mára azonban – éppen a Fidesz jobboldali ténykedésének következtében – egyértelmű: a mai magyar jobboldaltól nem áll távol, hogy Európát *ugyanolyan* közjogi entitásnak kezelje, mint a Magyarország sorsát korábban meghatározó birodalmakat. A magyar jobboldal azokkal a történelmi pártokkal és irányzatokkal rokon, amelyek mindig is konfliktusosnak tekintették a „külső hatalmakkal” való együttélést, s ennyiben az Osztrák-Magyar Monarchia vagy a szovjet birodalom után az EU-ra is ezt a nézőpontot alkalmazzák. A Fidesz jórészt azt a közönséget mondhatja magáénak, amelynek számára nagyon is élesen szemben állnak egymással a „külső” hatalmak szempontjai és a nemzeti érdekek. A mai magyar jobboldal tehát a jelenlegi külpolitikai konstellációt a balliberális oldaltól nagyban eltérően, a történelmi tradíciók és tapasztalatok felől nézi, és roppant érzékeny Magyarország nemzeti szuverenitására. Innen van, hogy Brüsszelt szinte ugyanolyan „közjogi” entitásnak tekinti, mint a korábbi központokat, és olykor „szabadságharcot” hirdet a központ ellen. Az ellen a központ és status quo ellen tehát, amely szerinte szinte mozdíthatatlan, és amely „elnyomja” Magyarországot. Ennek állandó hangoztatásával azonban a jobboldal nemhogy közelebb kerülne ahhoz a Matolcsy által megfogalmazott célhoz, hogy *jobban értse* a Nyugatot, hanem lényegében régi sztereotípiákat alkalmaz rá, s így lehetetlenné teszi a viszonyok javulását.

Nem nehéz tehát megállapítanunk: amit a mai magyar jobboldal képvisel, az egy a mainstream-felfogástól eléggé messze eső

felfogás. Messze esik (mint láttuk) demokráciaelméleti értelemben, és messze közjogi-politikai vonatkozásban is. Messze esik továbbá az elmúlt 20 év nagy részében uralkodónak és vitathatatlanak tűnő alkotmányos és jogállami felfogástól is. De korántsem esik olyan messze attól a felfogástól, amelyet a magyar történelem számos pontján képviseltek pártok és politikusok, amelyek és akik Magyarország külső függését akarták oldani, illetve a közjogi status quót akarták továbbfejleszteni. Látnunk kell, hogy a Fidesz a magyar politikatörténetből vonva le tapasztalatait, egyenesen a közjogias szerkezetet akarja korrigálni, tehát radikalizmusa még azon is túlmutat, amit az eddigiekben megállapítottunk. Célja ugyanis nem csupán az 1990 utáni „megalvadt struktúrák” felszámolása, hanem a magyar történelem mindenkorai „rossz kiegyezéseinek” felszámolása. Hogy hogyan? Csupán egyetlen elemet említve most, a magyar jobboldal látható módon azt szeretné, ha a pártok versenyében a közjogi kérdések helyett a gazdaságiak dominálnának. A Nemzeti Együttműködés Rendszere voltaképpen egy ilyen szisztéma bevezetésére tett ajánlat, amikor a pártok *túllépnek* a közjogi vitákon, és megpróbálnak úgy elrendeződni, ahogyan az a fejlett nyugat-európai országokban szokás. Csakhogy Magyarországon soha nem voltak és most sincsenek meg azok a társadalmi osztályok és csoportok, amelyek egy gazdasági tagoltságra épülő pártpolitikai versenyt működtetnének. Meglepő módon a Fidesz mégis azt a célt tűzi maga elé, hogy akár mesterségesen életre hívjon olyan osztályokat (nemzeti polgárság, középosztály), amelyek aztán stabil választói bázist jelenthetnek a számára. Másrészt a közjogi viták mesterséges kiiktatásának szándéka nemhogy csökkentené, de jelentősen növeli a Fidesszel szembeni ellenérzéseket, és nagymértékben korlátozza ennek a kísérletnek a sikerét. Ne felejtjük ugyanis el, hogy a pártpolitikai radikalizmus, a viszonyok totális átalakítása mindig megteremti a vele szemben álló tiltakozó tábor. Mint ahogy most is. A magyar jobboldalnak a rendszerváltás „továbbfejlesztésére” irányuló szándéka ennek a

tábornak a számára a rendszerváltás „leépítésének” kísérlete, s mint olyan, teljességgel elutasítandó.

Ezért, ha végső soron azt a kérdést vetjük fel, vajon sikeres lehet-e a magyar jobboldal követett politikája, akkor válaszunk határozott *nem*. A magyar jobboldal szándékait érteni véljük, de minden fentebb bemutatott és be nem mutatott tényező összességüként úgy látjuk: ez a kísérlet (legalábbis eddig) nem tartalmazza a magyar politika tényleges megújításának esélyét, annál inkább az alkotmányos küzdelmek végtelenítését – amíg a jobboldal kormányon marad.

Befejezés

Végezetül – s összefoglalásképpen – arról, miért írtuk meg ezt a hosszú tanulmányt. Válaszunk talán egyszerűbb, mint gondolnák. Példát szerettünk volna adni arra, hogy egy nagyon sokak által gyűlölt és antidemokratikusnak tartott pártot is lehet, sőt kell érdemileg elemezni, igyekezvén a lehető legpontosabban rekonstruálni annak álláspontját és szemléletmódját. Erre törekedtünk. Természetesen nekünk is van véleményünk, s – úgy hisszük – ez kiderült a fentiekből. A Fidesz kísérletét gigantikusknak, de – történelmi mércét is alkalmazva – kis siker-esélyűnek tekintjük. S nem azért, mert ez a politika diktatúrához vagy önkényuralomhoz vezet. Hanem azért, mert kétségeink vannak abban, hogy a 21. század elején egyáltalán lehetséges-e olyan típusú országátalakításban reménykedni, amelyben reménykedett például a magyar reformok nagy alakja, báró Eötvös József. A Fidesz szerint igen, szerintünk nem. Ugyanakkor azt is látjuk, hogy Magyarország abban az állapotban sem maradhatott, amelyben 2010-ben volt, s Bokros Lajostól azt is megtanultuk, hogy csak a reformok kritikus tömege vezethet eredményre.

A 22-es csapdáját 2014-nek kellene feloldania, de gyanítjuk, az sem fogja. Mindenesre a 25 éves Fidesznek épp annyi esélye

van a győzelemre és kísérlete folytatásra, mint az ellenzéknek arra, hogy megtörje ezt a kísérletet, és visszavezesse Magyarországot. De hová is?

Jegyzetek

* A tanulmány megírásában társszerzőként vettem részt. De mivel gondolataival mélyen egyetértek, jogosnak tűnik, hogy az általam vezetett cég elemzését felveszem e kötetbe.

¹ Bokros írásainak java éppen az *Élet és Irodalomban* jelent meg.

² Gondoljunk csak Orbán Viktor cikksorozatára: A vízválasztó, I. II. III. *Magyar Nemzet*, július 29., augusztus 5. és szeptember 9. Ezen a Fidesz 2006 és 2010 között számos új programdokumentumot, nyilatkozatot is elfogadott. Például Erős Magyarország – Egy európai program, 2007. december. Mindezek közös eleme a politika erkölcsi princípiumainak folyamatos hangoztatása.

³ Eötvös József: *Reform*, é. n. Révai Testvérek, 93.

⁴ A kötetesi beszédet „Megőrizni a létezés magyar minőségét” címmel az azóta megszűnt *Nagyítás* című hetilap közölte: http://tdyweb.wbteam.com/Orban_Megorizni.htm

⁵ Lásd például *A nyugattalan Magyarország. Variációk hagyományváltásra* című tanulmánykötetünket. Szerkesztők: Novák Zoltán és Szentpéteri Nagy Richard. Méltányosság Politikaelemző Központ – L'Harmattan Kiadó, 2012.

⁶ Matolcsy György: *Amerikai birodalom. A jövő forgatókönyvei*. Heti Válasz Lap- és Könyvkiadó Kft, Válasz Könyvkiadó, 2004. 11–12.

⁷ Ennek első megmutatkozása a Fidesz 1996-os, A polgári Magyarországért című programja.

⁸ A témáról a Méltányosság Politikaelemző Központ szakértője, Novák Zoltán sokat írt. Lásd például *Az erőpolitika kormányzati karaktere*. *Hvg.hu*, 2011. március 9: http://hvg.hu/velemeney/20110309_novak_cropolitika

⁹ G. Fodor Gábor – Stumpf István: *A „jó kormányzás” két értelme. Avagy a demokratikus kormányzás programja és feltételei*. Századvég Alapítvány, 2007.

¹⁰ Ringen, Stein: *What Democracy Is For: On Freedom and Moral Government*. Princeton University Press, 2007. Ugyanő: *What is Democratic Quality*. Prepared for the conference. The Attractiveness of the Eu-

ropean and American Social Models for new Members and Candidate Countries of the European Union. Berlin, 2007. May 7–8.

¹¹ Csígó Péter: A Bokros-csomag jelentősége a politikai diskurzusban. *Politikatudományi Szemle*, 4. 27-58.

¹² A hazai közvélemény nagyon keveset tud a heterodox közgazdaságtanról s annak a nemzetközi közgazdasági vitákban játszott szerepéről, így ez sokszor úgy tűnik, mintha Matolcsy György elmeszüleményéről lenne szó. A tengernyi irodalomból lásd Ali Douai – Andrew Mearman – Ioana Negru: Prospects for a heterodox economics of the environment and sustainability. *Cambridge Journal of Economics*, 2012. 36. 1019–1032.

¹³ Ezekről a témákról Orbán gyakran beszélt például Tusnádfürdőn. E beszédek 2007–2011 közötti mondanivalóját elemzi Csizmadia Ervin cikke a Méltányosság honlapján: A tusnádfürdői ív: <http://www.meltanyosság.hu/node/2422>

¹⁴ A Fidesz egész kormányzati felfogása szakítani kíván a new public management, a governance és a non government politics elmúlt évtizedekben bevált gyakorlattá vált nyugati felfogásával.

¹⁵ A tematikus szám 2011 januárjában jelent meg. <http://www.palgrave-journals.com/ip/journal/v48/n1/index.html>

¹⁶ A well-being fogalma itthon hasonlóan mostoha, mint a heterodox gazdaságpolitikáké. Holott a nemzetközi irodalomban rengeteg publikáció jelenik meg a témáról s annak gazdasági aspektusairól. Lásd a sok példa közül a *The Australian Economic Review* friss tematikus számát. 2013. March, 59–102. Az anyagok – regisztráció után – ingyenesen letölthetőek: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/aere.v46.1/issue>

¹⁷ A kormányok (sőt a parlamentek) és az állampolgárok kapcsolatának vizsgálata nagymértékben előtérbe került az utóbbi években. Ez messze több mint a pártok és választók kapcsolatának hagyományos kutatása. Teljesen új elgondolások születnek arra, hogyan lehetne a kormányoknak – nem populista eszközökkel – új interakcióba lépniük a társadalommal.

¹⁸ http://www.lemonde.fr/europe/article/2013/04/12/la-posture-gaulienne-de-viktor-orban_3159069_3214.html

¹⁹ Sartori használja a „tekintélyelvű tekintély” és a „tiszteletre méltó tekintély” fogalmakat is. Vö. Giovanni Sartori: *Demokrácia*. Osiris Kiadó, 1999. 103.

²⁰ Az „illiberális demokrácia” fogalma Freed Zhakaria nevéhez köthető. Lásd *The Rise of Illiberal Democracy. Foreign Affairs*, 1997. November–December, 22–43.

²¹ A témáról kitűnően ír Lutger Helms. Lásd *The liberal-democratic foundations of the European nation-state and the challenges of internationalization. International Politics*, 2009. January, 48–64.

²² A magyar politikatörténet konzervatívpart-hiányos helyzetéről lásd Csizmadia Ervin: *Konzervativizmus vagy valami más? A magyar jobboldalképletei régen és ma. In A konzervativizmus 1989 után Közép-Európában. Tematikus szám. Limes*, 2012. 3. 15–30.

²³ Az MSZP 2012-től szakpolitikai programalkotásba kezdett, és ilyen alapon próbálja integrálni az ellenzéki pártok egy részét. Szakpolitikai témákra fókuszálva működteti az ellenzéki pártok egy részét tömörítő kerekasztalt is.

²⁴ Az Együtt 2014–PM nem annyira a szakpolitikákra, mint inkább az erkölcsi alapvetésre koncentrál. Lásd például 2013 tavaszán közzétett nyilatkozatukat erkölcsi alapelveikről: http://www.egyutt2014.hu/az_egyutt_2014-rol/az_egyutt_2014_valasztoi_mozgalom_elvi_erkolcsi_alapvetesei.html

²⁵ Az MSZP 2006-os programjának 38. paragrafusában – így fogalmaz: „Új alkotmányt készítünk. A demokratikus jogállamiság kereteinek pontosítása, valamint a korszerű államszervezetre vonatkozó követelmények megjelenítése érdekében szükségesnek tartjuk a széleskörű társadalmi konszenzuson nyugvó új alkotmány elfogadását. Arra törekszünk, hogy tartalmában és szerkezetében korszerű alaptörvényünk legyen, amely a jelenleginél részletesebben szabályozza az állam szociális funkcióit, a konszenzusos demokrácia értékeit, valamint az uniós tagságból következő államszervezési követelményeket. Az új alkotmány tartalmazza majd az emberi jogok katalógusát, bővíti az állampolgári alapjogok körét, érvényesíti a gazdasági alkotmányosság követelményeit, és magába foglalja az érdekegyeztetés és a társadalmi párbeszéd intézményeit”. (Kiemelés a programban.) Lásd <http://mszp.hu/magunkrol/program>.

II. KÖZELEBBI PERSPEKTÍVÁK: RENDSZERVÁLTÁS, ERKÖLCSI DEFICIT, MEGOSZTOTSÁG ÉS TÁRSADALMI KOHÉZIÓ

Reform és/vagy erkölcs

A „jelen helyzetről” 2007 kora nyarán

Báró Eötvös József, miután leírja híres kezdőmondatát a *Reform* című, 1846-os nagy tanulmányában („Hazánk nem maradhat jelen helyzetében”), így folytatja: „E meggyőződés annyira általánossá lett, hogy a reform szükségét bizonygatni merőben fölösleges. Csupán azon módokra és eszközökre kell tehát fordítani figyelmünket, melyek szerint a látszólag általánossá lett kívánat mielőbb és minél könnyebben valósítható. Ezek iránt a hazában a legnagyobb véleménykülönbség mutatkozik. Némelyek a reformot részletenként, azaz alkotmányos életünk jelen formáit fenntartva, egyes, időről-időre behozandó javítások által remélik eszközölhetni. Mások jelen helyzetünk javítását csak annyiban tartják lehetségesnek, mennyiben a reform nemesak egyes tárgyakra, hanem az egész alkotmányos szerkezetünkre kiterjesztetik”. Majd még hozzáteszi: mielőtt a különböző nézetek kapcsán saját álláspontját is kifejti, szeretné felhívni olvasói figyelmét ama bizonyos

„jelen állapotra”, mert „minden reformnak első feltétele jelen helyzetünk tökéletes ismeretében fekszik”.¹

Ha Eötvös követelményeinek 2007 kora nyarán nem felelhetünk is meg maximálisan (ti. egy adott helyzet *tökéletes* megismerése képtelenség), megpróbálkozhatunk azzal, hogy *tisztázzuk* a reformmal kapcsolatos véleménykülönbségeket. Mindjárt

hozzá is tehetjük azonban, hogy a helyzet még bonyolultabb, mint Eötvös idején, amikor – legalábbis szerinte – a vita pusztán a reformon „belül” volt. Ma ellenben – nem kis mértékben a 2006. május 26-i őszi beszéd nyilvánosságra kerülésének következtében – van egy kormányoldali reformtábor és az egész kormányoldalt (és persze a miniszterelnököt) *erkölcsi retorikával* opponáló fideszes tábor.

Az őszi beszéd napvilágra kerülése óta ki-ki magyarázatot keresett a szeptemberben és októberben előállott utcai zavargásokra, illetve az azóta is tartó állóháborúra. A vélekedések persze – ahogy ez lenni szokott – nagyon szórta, és nagyjából két véglet között mozognak. Az egyik póluson az a vélekedés áll, hogy a jobboldali radikális populizmus (nem csekély mértékben emlékeztetve a 30-as évek német és olasz szélsőségeire) támadást intézett a parlamentáris demokrácia ellen. A másik végletes állítás szerint viszont az őszi beszéd „végre” ország-világ előtt nyilvánvalóvá tette, hogy a miniszterelnök egy „beteges hazudozó”, a múlt embere, aki kiiratkozott a demokratikus politikusok közösségéből, és vele szemben mindenfajta politikai eszköz használata megengedhető.

Ha volt, aki azt gondolta volna, hogy az idő (mint máskor is) majd megoldja ezt a problémát, tévedett. A magyar demokrácia azért nem tud túllépni az Őszöd-szindrómán, mert ezúttal nem egy egyszerű – hogy úgy mondjam – pragmatikus kérdésről van szó, hanem vaskosan erkölcsi kérdésről. És bár akár hihetnénk is Füst Milánnak, aki szerint „a matematikában vannak tételek, amelyekre nem szégyellik odaírni, hogy megoldhatatlanok. S miért szégyelljük mi ezt erkölcsiekben és egyebekben?”, a magyar társadalom láthatólag nem tud túl lenni ezen az erkölcsi kérdésen. Ezért aztán nem is érdemes úgy tennünk, mintha túl lennénk rajta. Igyekeznünk kell megelégni a szembefeszülő erkölcsi álláspontokat és azok mozgatóit. Leginkább ezzel felelhetünk meg ma Eötvös „igényeinek”.

Az erkölcsi aspektus a politikában

A miniszterelnök balatonőszödi, zárt körben elhangzott beszédének nyilvánosságra hozatala kapcsán néhány hónapig éles vita dúlt a politika és az erkölcs lehetséges kapcsolatáról. Mára ez a vita látszólag elhalt. Pedig a történések utáni napokban fontos vitakezdemények születtek, amelyek pro és kontra taglalták az erkölcs politikában való jelenlétének összefüggéseit. E vitában voltak, akik szerint a politikában nem érdemes erkölcsi szempontokat keresni; mások (mint például Kis János) nagyon határozottan érveltek az erkölcsi szempontok politikai relevanciája mellett. Kis 2006 őszén több cikket is írt. Az egyikben észrevette azt a fontos szempontot, hogy a *közvélemény* (az őszödi beszéd hatására) morálisan megrendült. „A kormány és pártjai a mai napig nem reagáltak a közvélemény morális megrendülésére. Ha ez így folytatódik, a kormányprogram és vele a koalíció bukása elkerülhetetlen lesz”.² Érzésem szerint Kis ugyan téved, amikor a „közvélemény” morális megrendüléséről beszél (hiszen éppen az a probléma, hogy ilyen közvélemény nincs vagy csak nagyon sporadikusan van Magyarországon); abban azonban feltétlenül igaza van, hogy „a demokráciát az a megállapodás tartja életben, amely szerint a mindenkori kisebbség elfogadja a többség által választott vezetőket az ország vezetőinek”, és ebből az következik, hogy az ország miniszterelnökének tetteit a kisebbség előtt is „igazolnia kell”³.

Mások hevesen vitatták Kisnek azt az álláspontját, hogy „Gyurcsány Ferenc bizalmi tőkéjét az őszödi beszéd fogadtatása nullára írta”.⁴ Maga a miniszterelnök ezt az álláspontot „természetesen” nem osztotta, és ezt 2006. október 6-i parlamenti beszédében nyomatékosította is: „kell-e bocsánatot kérni? Igen, kell. Azért, mert halogattuk a szembenézést egy tarthatatlan politikával. Azért, mert abban a téves hitben ringattuk magunkat is, talán a választókat is, hogy a gondok maguktól megoldódnak”.⁵

Az azonban, amit a miniszterelnök – bocsánatkérés címén – előadott, nem a valódi, a lényegi erkölcsi dilemmára reflektált. Ebből adódóan nem is vihett közelebb valamiféle katarzishoz: nem oldhatta fel a „közvélemény megrendülését”, és a kisebbség előtt semmiképp sem igazolhatta a történeteket. Hogy miért is nem? Legfőképp a következő részben bővebben is kifejtett erkölcsi „minimalizmus” miatt. A minimalista erkölcsi felfogásban – a jelek szerint nem tartozik bele, hogy a közvélemény állapotában bekövetkező változást komolyan kell venni, továbbá, hogy a baloldali-liberális tábor számára egyértelműnek és elégségesnek tetsző bocsánatkérést a jobboldal irányába is ki kell bővíteni, netán a jobboldali erkölcsi megfontolásokat párbeszédképesnek kell tekinteni.

De most még csak jelzem ezt a problémát. Előbb lássunk egy komoly politikafilozófiai megközelítést, amely – fogalmi apparátusával és szemléletével – segítséget nyújthat számunkra a 2006 szeptembere utáni újabb hideg polgárháború erkölcsi tétjének értelmezéséhez. Az elméletet Kolnai Aurél, magyar származású politikai filozófus (nem melleleg a Magyar Politikatudományi Társaság egyik fontos díjának névadója) fejtette ki *Erkölc és politikai megosztottság* című tanulmányában. Ebben az írásában Kolnai komolyan veszi azt a dilemmát, amelyet Magyarországon jó ideje nem ildomos komolyan venni. Ezt írja: „az egymással szembenálló politikai álláspontok nem esetlegesen, hanem lényegi módon különböző erkölcsi beállítódással járnak együtt, még ha sajátos, korlátozott és ambivalens formában is (...), miközben tökéletesen egyetérthetünk az erkölcs alapvető, egyetemes törvényeit illetően, egészen különböző válaszokat adhatunk a gyakorlati élet adott összefüggésében felmerülő erkölcsi követelményekre és szempontokra”⁶. Rögvest tegyük hozzá, Kolnai helytálló módon leszögezi, hogy a politikai érv *lényegileg* eltér az erkölcsi érvtől, de megjegyzi: a politikai eltérésekhez, ellentétekhez releváns morális hangsúlybeli eltérések társulnak⁷. És fejtegetését azzal egészíti ki, hogy „egyetlen politikai

jelenséget sem lehet (...) kizárólag a baloldaliság és jobboldaliság fogalmaival megragadni”⁸.

Mit is jelenthet mindez számunkra és az aktuális hazai helyzetet illetően? Természetesen 2006. szeptember 17-ig sem érvényesült az „egyetemes politikai erkölcs”, hiszen a két tábor közötti konfliktusok már korábban is (Gyuresány első miniszterelnöki kinevezése óta pedig hatványozottabban is) motiválva voltak erkölcsi komponensekkel. Ám Őszöd előtt a magyar közéletnek nem volt nyíltan vállalt erkölcsi vitája. Ha korábban voltak is erkölcsi konfliktusok, azok jórészt rangrejtve, a felszín alatt zajlottak, és semmiképp sem robbantak ki. Az őszödi beszéd napvilágra kerülése új fejezetet nyitott e rejtett erkölcsi vitában. Az „Őszöd-szindróma” a jobboldal számára rendkívül lényeges problémát hozott a felszínre, amit Kolnai *perfekcionalizmusnak* (személy- és erényközpontúságnak) nevez. Ellentétben a baloldal *perfekcionizmusával* (az intézmények tökéletesíthetőségébe vetett hitével), a jobboldal inkább a személyiséget, a tökéletes és erényes politikus példáját tartja meghatározónak. Ha elolvassuk Gyuresány Ferenc parlamenti beszédét, alátámasztva látjuk Kolnai szavait. Október 6-i „bocsánatkérő” parlamenti beszédében a miniszterelnök nem lát személyi vétséget, legfeljebb azt, hogy sokáig „halogatta a szembenézést”. S az új korszakot, a reformokat egy új intézményes konstelláció kiépüléséből vezeti le. Míg a jobboldal az erkölcsös *viselkedést* kéri rajta számon, addig ő akár egyet is érthetne Kolnaival: a dolgok *objektív állapota* képviseli a működő erkölcsöt⁹.

Ákárhogy ragozzuk is: érdemes észrevenni, hogy egy konkrét szituáció (az őszödi beszéd nyilvánosságra kerülése) kiélez egy már odáig is lappangó erkölcsi konfliktust, egy *világnézeti* dilemmát. Erre a konfliktusra mindezidáig rendkívül csekély figyelmet fordítottunk, holott ha azt szeretnénk, hogy Magyarországon valaha is tényleges reform legyen, vagy szerényebben: hogy megismerjük azokat az állapotokat, szociológiai és szellemi kondíciókat, amelyek egy majdani reform alapjául szolgálhat-

nak; nos, ebben az esetben szükség lenne arra, hogy pontosan azonosítsuk ezeket a pozíciókat. Ez a pontos azonosítás persze időigényes, kényelmetlen és zárójelbe téteti a megszokott kliséket.

Ilyen (már korábban is említett) klisével él a miniszterelnök már többször hivatkozott 2006. október 6-i parlamenti beszédében, amikor azt mondja: „Az őszi beszédnek van még egy következménye. Az tudniillik, hogy lehetőséget teremtett az ellenzéknek az alkotmányos rendet támadó, veszélyes forgatókönyvet építeni”¹⁰. Szeptember után megszaporodtak azok az állítások, hogy a Fidesz *radikális* jobboldali párttá vált¹¹, sőt olyan vélekedések is megjelentek, hogy Orbán Viktor személyisége és felemelkedése számos rokon vonást mutat Hitler és Mussolini személyiségével és felemelkedésével¹². Ezek azonban nyilvánvalóan nem hiteles és cötvösi értelemben véve tisztázó magyarázatok, mégpedig azért nem azok, mert el sem jutnak az erkölcsi dilemmák és különbözőségek megfogalmazásáig, azaz a politikai közösség erkölcsi megosztottságának kérdéséig. Márpedig minket épp ezek a dilemmák és a rájuk adott válaszok érdekelnek.

Lássuk tehát, milyen válaszokat adott az MSZP és a Fidesz a 2006. szeptemberétől kialakult helyzetre.

Az erkölcsi aspektus relativizálása az MSZP-nél

Kolnai Aurél tanulmányából már láthattuk: a politikában nagyon is elképzelhető, hogy különböző erkölcsi álláspontok vitatkoznak egymással. Először is célszerű megegyezni abban a kiindulópontban, hogy egy miniszterelnöki zártkörű beszéd nyilvánosságra kerülése erkölcsi dilemmákat vet fel. Természetesen azt most nem vizsgáljuk, hogy egy – úgymond – semleges miniszterelnöki beszéd is felvetne-e ilyen dilemmákat. „Semleges” alatt azt értem, ha egy miniszterelnök rutinszerű tájékoztatást

ad, beszéde mind tartalmi, mind formai értelemben „kifogás-talan”, azaz nem lehet felhasználni egy lappangó erkölcsi vita szempontjából. Gyurcsány azonban nem ilyen semleges beszédet mondott el 2006 májusában, hanem nyilvánvalóan provokatívát, olyat, ami tökéletesen alkalmas arra, hogy egy ország erkölcsi megosztottságát „bizonyítsa”.

Azt, hogy a beszéd erkölcsi értelemben is megítélhető, nem pusztán a Fidesz azonnali és heves erkölcsi felháborodása mutatta, hanem az MSZP reakciója is. Az MSZP és a kormánytábor ugyanis nem azt mondta, hogy itt nincs erkölcsi vetület, hanem azt, hogy ennek nincs túl nagy jelentősége a reformokhoz *képest*. Ezt az álláspontot a továbbiakban erkölcsi minimalizmusnak nevezem, és ettől megkülönböztetem a Fidesz erkölcsi maximalizmusát.

Lássuk az erkölcsi minimalizmus tartalmát. A baloldal ebben a szituációban tanúsított magatartása részint a már Kolnai által is érintett baloldali hagyományból fakad, de természetesen vannak a konkrét helyzetből következő összetevői is. Négy elemet említek, amelyek szerves egységet alkotva megakadályozták, hogy a baloldal „megléssa” a helyzetben rejlő (a jobboldal számára „természetesnek” tűnő) erkölcsi dilemmákat, és ezáltal elhárítsa a témáról folytatott mélyreható vitát.

Az első: a beszédet *kilopták*. Ezzel az érveléssel ugyan a nyilvánosság előtt viszonylag kevésbé próbálkoztak, de nem vitás, hogy az egész botrányt valóban egy mindmáig meghatározhatatlan *eltulajdonítási aktus* idézte elő. A „kilopás” kifejezés (noha homályos) mégis az ellentáborra tereli a gyanút, holott ez korántsem bizonyított. Minden botrány lényege, hogy nem tudjuk meg, ki a botrány kirobbantója, aki kormányközeli ember ugyanúgy lehet, mint ellenzéki, sőt mindkettőtől független is. Emlékezzünk: kormányoldalon sokáig azzal érveltek, hogy mi csoda „disznóság” a beszéd kilopása, utalván arra, hogy az elkövető csakis az ellenzék környezetében lehet. De mi van akkor, ha az „ellentábort” nem az ellenzékben, hanem Gyurcsány köz-

vetlen környezetében kell keresni? Rajnai Attila 2007 májusában publikált cikke – a lefolytatott belső vizsgálatra hivatkozva – már kizárja, hogy az ellenzék (kívülről) képes lett volna titkos felvételt készíteni. Sőt Rajnai arra a belátásra jut, hogy a kicsempészés az MSZP belső köreiből történhetett. Ezt még egy János passióbeli idézet is nyomatékosít: „Júdás, aki elárulta, ott állt közöttük”.¹³

Ehhez kapcsolódik a második érv: a beszédet nem pusztán csak kilopták, hanem 2006 nyarát *végigmanipulálták* vele. Itt ismét nincsenek közvetlen bizonyítékok, legfeljebb közvetettek, bár hozzá kell tennünk: ezek meggyőzőeknek látszanak¹⁴. Orbán Viktor nyári *Magyar Nemzet*-beli cikksorozatának gondolatisága erősen arra utal, hogy a Fidesz jóval korábban ismerte a beszédet, mint ahogyan az szeptember 17-én a nyilvánosság elé került. Abból azonban, hogy a Fidesz ismerhette a beszédet, még nem következik, hogy a Fidesz volt a beszéd készítője. Az viszont nagyon is elképzelhető, hogy a beszéd tényleges „kiszervezői” és a Fidesz vezető körei között kapcsolat épült. A manipulációs elmélet hívei szerint a miniszterelnök egy „piszkos játszma” részévé vált, mint ahogy az egész közvélemény is, s ebben a játszmában a Fidesz is főszereplő volt. Emiatt aztán a Fidesznek semmi joga nincs erkölcsről „papolni”. Csakhogy itt azért ne feledkezzünk meg arról, hogy egy botrányt *önmagában* kell vizsgálnunk. Egy dolog, hogy ki, hogyan és miért hozta nyilvánosságra a beszédet, és egy másik, hogy e beszéd milyen fényt vet elmondójára.

A harmadik érv, hogy a beszéd voltaképp nem a hazugságról, hanem *az igazság kimondásáról* szól. Ezt vannak hivatva alátámasztani a miniszterelnök október 6-án elmondott szavai: „A hazugság abban a bizonyos beszédben tehát a szembenézés halogatása, a bátortalanság kifejezése, a kényszerítő erő szavai és mondatai, hogy nézzünk szembe, ne halogassuk tovább, menjünk együtt. Hogy ne halogassuk tovább a reformokat, és lássuk be, az elmúlt években, amit tettünk, az sok esetben megmagya-

rázása, hogy miért nem kellene ezek a reformok, vagy miért nem lehetségesek”¹⁵. „A hazugság az egész politikai elit bűne” – írta blogján a miniszterelnök¹⁶, igaz akkor, amikor nyilvánosságra hozta az őszi beszéd teljes szövegét. Az erkölcsi minimalizmushoz tehát a *teljes* „hazug politikai elitre” való rámutatás kell, s ennek az elitnek csak része az MSZP, és az MSZP-n belül is csak egy rész a miniszterelnök. Sokan 16 év hazug elitmagatartásának leleplezéséért (értsd a reformok közös erővel történő halogatásért) nevezték a beszédet korszakosnak, és Gyurcsány egyik legjobb beszédének, anélkül, hogy mérlegre tették volna az erkölcsi minimalizmus problematikáját, illetve az ellenzéki érvekben rejlő esetleges méltányolható elemeket.

Végül a negyedik érv: az őszi beszéd nem csak az elmúlt két évet ostorozza, hanem az 1990 óta tartó *kormányok* teljesítményét és kormányzati impotenciáját, tehát nemhogy nem hazudik, de „végre” teljes valójában feltárja az igazságot. A szöveg alapos tanulmányozása nem igazolja ezt az interpretációt. Balatonőszödön a miniszterelnök *nem* úgy fogalmazott, hogy az Antall-kormánytól a Gyurcsány-kormányig *senki* nem csinált semmit, hanem úgy, hogy „*mi*” „nem csináltunk semmit négy évig”¹⁷. De a beszéd *utólagos* interpretációjában megjelenő 16 év semmittevése (ami az őszi beszédben nincs benne) nyilvánvalóan egy *értelmezési küzdelem* része, és ebben a küzdelemben a kormányfőnek és az MSZP-nek bizonyítania kellett, hogy a kormány az egész eddigi reformkerülő szisztémával szakítani kíván a reformok megindítása, és az ország gazdasági és társadalmi fellendítése érdekében.

Az érvek tehát mind arra szolgálnak, hogy az őszi beszédet *pozitív* kontextusba helyezzék, és ez természetesen minden kormány esetében akceptálható erőfeszítés. A koalíció bízhatott a vele szimpatizáló rész-közvélemény lojalitásában. Ha azonban lett volna Kis János-i értelemben vett erős (és tegyük hozzá: független) közvélemény, ez az érthető igyekezet mégsem vezetett volna eredményre, vagy minimum sokkal komolyabb belső er-

jedést idézett volna elő a kormányoldalon, mint amit láttunk. Valódi, a pártpolitikát moderáló közvélemény híján azonban az őszi beszéd *pusztán* pártharcok színterére került, és itt a hazai közéletben megszokott sors (a felejtés) várt rá. Illetve a felejtés előtt még az, hogy a legnagyobb képtelenségek hangozzanak el mindkét oldalról, és ismét (sőt minden eddiginél átfogóbb elemzések révén) eljussunk oda, hogy azok, akik az őszi beszéd megismerése után a miniszterelnököt nem kívánatos személynek minősítették, valójában a demokrácia és az alkotmányos rend veszélyeztetői, akik módszereikben és retorikájukban egyenesen a két világháború közötti korszak szélsőjobboldalának leszármazottai. Ilyen értelemben foglalt állást nemrégiben Debreczeni József, aki szerint „Orbán Viktor erőszakos, anti-parlamentáris, vezérelvű populizmusa sok szállal kötődik a két világháború közti szélsőjobboldal tömegmozgalmaihoz. Inkább a korai fasizmus, kevésbé a náciizmus szellemiségéhez, politikai kultúrájához és eszköztárához.

Maga Orbán kötődik a korai Mussolinihez (és Hitlerhez)”¹⁸.

Bauer Tamás pedig úgy fogalmaz: „szó sincs róla, hogy a Fidesznek ezt a kormányoldalt kiközösítő magatartását az őszi beszéd indokolná...Orbán Viktor és a Fidesz 1995 óta így politizál. 1995 óta nem ismeri el a szocialistákat és a szabad demokratákat legitim politikai szereplőnek, sem kormányon, sem ellenzékben”¹⁹.

Az elemzők azonban nem pontosan értették meg a helyzetet, s (közvetve) nem értették meg azt sem, amit Kolnai Aurél idézve fejtegetni próbáltam: vannak helyzetek, amikor a politikai megosztottság erkölcsi dimenziókban is megmutatkozik, és ez a helyzet nem vezethető le a korábbiakból. Egyszerű lenne egy tízéves folyamat utolsó állomásának tekinteni mindazt, ami 2006 szeptembere óta történik. Még egyszerűbb (bár hátborzongató) a Hitler- és a Mussolini-párhuzam, mert az ilyesféle megközelítés mindenre jó, csak arra nem, hogy – Eötvös szelle-

mében – pontosan (arról nem is beszélve, hogy „tökéletesen”) leírja a helyzetet.

Márpedig a helyzet megértéséhez nélkülözhetetlen, hogy megértsük a Fidesz által felvetett erkölcsi aggályokat is. A beszéd ugyanis – láttuk – nem csupán a jobboldal számára volt aggályos. Kis János és mások több cikkben és tanulmányban sorolták ezeket az aggályokat. *Két* erkölcsileg nagyon is kifogásolható elemet hadd említsek magam is, hozzátéve, hogy az erkölcsi minimalizmus felől – úgy látszik – ezek egyáltalán nem jelentettek aggályt. Meglepő azonban, hogy a későbbiekben bemutatandó erkölcsi maximalizmus sem tartotta lényegesnek, hogy a beszéd ezen szakaszait vizsgálata alá vegye.

Az első példa Gyurcsány Ferenc beszédéből a következő: „Amit az azt megelőző hónapokban *titokban meg lehetett csinálni úgy, nehogy a választási kampány utolsó heteiben előkerüljenek olyan papírok*, hogy mire készülünk, azt megtettük. Úgy őriztük a titkot, hogy miközben tudtuk és ti is tudátok, hogyha el fog jönni a választási győzelem, utána nagyon neki kell állni, hogy soha ilyen problémánk nem volt”.²⁰ (Kiemelés Cs. E.) Ezzel a megállapítással, első ránézésre is komoly probléma van. Ádám Zoltán nagyon érdekes cikkében úgy fogalmaz, hogy „a kormány költségvetési politikája őszintétlen volt, ami valóban rendkívül súlyos demokratikus deficit, ám ez nem egyenlő azzal, hogy a kormány az állampolgárok tudta nélkül hazardírozott az államháztartással”.²¹ Ádám dolgozata más pontján viszont már így ír: „a kormány nem a társadalom háta mögött trükközött, hanem az orra előtt, a közvélemény túlnyomó részének hallgatólagos beleegyezésével”²².

Kérdés, hogy a miniszterelnök helyzetértékelése és az elemző véleménye között nincs-e ellentmondás. Úgy tűnik, van. A Fidesz azonban a maga differenciálatlan erkölcsi maximalizmusával ahelyett, hogy például erre a pontra irányította volna a figyelmet, mindenre lőni kezdett, ami a beszédben nyilvánvalóan szemet szúr, és nem találta meg azokat a pontokat, amelyek

az igazán súlyos morális dilemmák forrásai. A Fidesznek ez az erkölcsi „dogmatizmusa” mentette fel végső soron az MSZP-t az igazolás kényszere aló, és tette az MSZP-t – erkölcsi minimalizmusa ellenére is – „emberarcúbbá”, mint az erkölcsi vétség fanatikus leleplezőit.

De folytassuk a második idézettel, ami szintén az őszödi beszédből való: „Ha el kell számolni az országnak, hogy mit csináltunk négy év alatt, akkor mit mondunk? Természetesen a dolog az nem szépen, nyugodtan, aprólékosan fölépített. Nem. Nem. Őrült lóhalálában készül, *mert egy darabig nem csinálhattuk, nehogy kiderüljön*, most meg már olyan rohadtul kell csinálnunk, hogy majdnem belegebedünk”²³. (kiemelés Cs. E.)

Természetesen vaskos túlzás azt mondani, hogy a miniszterelnök e mondatával beismeri a választási *csalást*. De legalább ugyanilyen elfogadhatatlan azt mondani, hogy ebben a megállapításban *semmi* kifogásolnivaló nincsen. A „nem csinálhattuk, nehogy kiderüljön” szófordulat világosan arra utal, hogy a kormánykörök *tudták*, mit miért tesznek, de a választási győzelem érdekében nem fedték fel a kártyáikat. A legjobb jóindulattal sem mondható, hogy egy ilyen megállapítás csak az alkotmányos rendszerre fenekedő radikálisoknak szúr szemet. *Minden* olvasni és gondolkodni képes embernek szemet szúr, és nem is feltétlen tölti el jó érzésekkel. Más lapra tartozik, hogy meglehet, a Fidesz zártkörű rendezvényein is elhangzottak kacifántos beszédek, de ezek közül egy sem látott napvilágot, és egy beszédben sem szerepeltek olyan mondatok, mint az imént idézettek. S nagyon szerényen kérdem csak: ha a világ számos országában egy politikai vezető számára a kormányzásra való *képtelenséget* jelentheti, hogy például magánéletében rossz fát tett a tűzre, vajon miért is ne lehetne nagyon komoly erkölcsi vitát folytatni arról, hogy egy miniszterelnök *nyikvánvalóvá teszi*, a választási győzelmet nagy részben annak köszönhetőék, hogy tervezett intézkedéseiket elzárták a publikum elől (majd pedig „őrült lóhalálában” dolgozták ki azokat)?

Ezek tehát vaskos erkölcsi dilemmák, amelyekről lehet és kell(ett volna) vitát folytatni. Ehelyett rögvest a miniszterelnök október 6-i beszédében és más szerzők szótárában is megjelent az *ellendiskurzus*, a „Fidesz a demokráciára tör” érvelés, és ettől kezdve a magyar demokrácia eme fontos erkölcsi kérdése vakvágányra futott. Vakvágányra futott, mert a felek számára cseppet sem az volt az érdekes, hogy – Kolnait ismét idézve – „Az egymással szembenálló politikai álláspontok nem esetlegesen, hanem lényegi módon különböző erkölcsi beállítódással járnak együtt”, hanem az, hogy – az erkölcsi dimenzióról a vitát meg sem nyitották, sőt az őszödi beszédet, az október 23-i eseményeket *kizárólag* akutálpolitikai kontextusba helyezték. A vita tehát nem arról zajlott, hogy – ha tetszik Eötvös szellemében – mi is gátolja a reformot, hanem arról, hogy minden korábbinál komolyabb szélsőjobbaldali veszély van Magyarországon. A szélsőjobbaldali veszély elszánt vízionálói és cáfolói között elveszett az alapkérdés, hogy itt *erkölcsi álláspontok* feszülnek egymásnak, s tisztázásuk a valamennyiünk számára fontos reform és konszolidációs folyamat alapfeltétele. A Fidesz akciója azért sem lehetett sikeres, mert az erkölcsről szóló diskurzust *fölülírta* a demokrácia megvédelmezésének diskurzusa. Ebben a helyzetben pedig a Fidesz kifejezetten bakot lőtt fanatikus erkölcsi maximalizmusával.

Az erkölcsi szempont dogmatizálása a Fidesznél

Az előbbieken láthattuk, hogy a szeptember 17-ével kezdődő Őszöd-szindrómára a baloldal – szinte mindenben alátámasztva a kiváló politikafilozófus, Kolnai Aurél tanulmányát – erkölcsi minimalizmussal reagált, ami valójában annyit tesz, hogy egy kifejezetten erkölcsi párbeszédet és vitát igénylő helyzetben *ellehetetlenítette* az erkölcsi álláspontok ütköztetésére épülő (és esetleg eredményekkel kecsegtető) vitát. Érdeemes azonban megnéznünk, hogy vajon a Fidesznek az Őszöd-jelenségre

adott reakciója mennyire járult hozzá egy termékeny vitahelyzet kialakulásához. Nem kell hosszabb vizsgálat annak kimondásához, hogy: semennyire.

„A jobboldali politikai észt az ’erény’ érdekli – vagyis az erkölccsel kapcsolatos emberi minőség – a baloldalt pedig inkább a ’dolgok erkölcsileg elfogadható állapota’, amelyben az erkölcs hatékonyan fejtheti ki hatását” – fogalmazza meg Kolnai²⁴, s ez az idézet érdemes további figyelmünkre. Kolnai kertetés nélkül beszél „jobboldali észről”, ami a magyar közéletben korántsem megszokott, hiszen a baloldal gyakran minősíti – jobb esetben észellenesnek, vagy – rosszabb esetben – irracionálisnak a jobboldal politikáját. A jobboldal a baloldal szemében érzelmi és irracionális politikát folytató tömegek gyülekezőhelye, akikkel nem lehet racionális vitát folytatni. Holott miért ne lehetne erkölcsi kérdésekről racionális vitát folytatni? A Fidesz azonban nem csak 2006 őszén, de korábban sem volt képes arra, hogy értelmes és eredményes diskurzust nyisson saját erkölcsi alapelveiről, jobboldalisága természetéről, a baloldalétól eltérő, de a baloldalt ugyanakkor nem negligáló értékelési módjairól. A szeptember utáni szituációban a baloldal jó érzékkel (és egyébként joggal) apellált a jobboldalnak erre a hiátusára, és a jobboldalt a továbbiakban is észellenes, emócióitól túlfűtött, a forradalmi megoldásokkal kokettáló és összességében az alkotmányos rendet fenyegető képződménynek állította be.

Azt, hogy ezt a baloldal – egy minimalista erkölcsi pozícióból – megtehetette, szorosan összefügg azzal, hogy a jobboldal – a jobboldali ész jegyében – nem tudta pontosan definiálni saját pozícióját. E pozíció lényege pedig egy *koherens konzervatív emberfelfogás* lenne, amely erkölcsi posztulátumaiban semmivel nem értéktelenebb, mint a baloldali felfogás. Az erkölcsi maximalizmusra törekvő és az ellenoldalban folyamatos szorongást keltő magatartás azonban lehetetlenné tette, hogy erről az egyébként alapvető kérdéstről mélyreható vita indulhasson meg.

A pontos öndefiníció hiánya abból a jobboldali meggyőződésből fakad, hogy *koherens értékek* csak a jobboldalon vannak, míg a baloldalon egyáltalán nincsenek is értékei (csak pragmatikus cselekvései). Ebből „logikusan” következik: az értékhiányos ellenféllel szemben szükségtelen a szabatos öndefiníció. Csak-hogy ez a helyzet lehet, hogy igaz volt a 90-es végéig, de egyáltalán nem igaz ma. Ma az „értékteli” jobboldallal nem egy értékhiányos baloldal áll már szemben. Bauer Tamás már hivatkozott interjújában, ha nem is a jobboldal erkölcsi maximalizmusának okaira, de arra keresi a választ, hogy a mai jobboldal miért gondolja magát a társadalom „természetes” vezetőjének, s arra a belátásra jut, hogy az ok nem más, mint hogy a magyar jobboldal „megmaradt a harmincas évek gondolkodásánál közgazdasági kérdésekben éppúgy, mint a nemzeti kérdésben és a baloldalhoz fűződő viszonyában is, miközben a magyar társadalom gondolkodásában a jobboldali, egyházas, nemzeties gondolkodás nagyon visszaszorult... a jobboldal Antall óta, mert ez Antallra is igaz volt, azt tekinti magától értetődőnek, ha a jobboldal adja Magyarország politikai vezetését. Orbánéknál is ezt látom. És ebből fakad az ő tragédiájuk”²⁵.

Bauer azonban erősen elrajzolja egyenesen azt állítja, hogy a Fidesz 1995 óta nem tekinti legitimnek politikai ellenfeleit, sőt: „A demokratikus politikai közösség kialakulása megkezdődött, de a Fidesz 1995-ben megakasztotta ezt a folyamatot”²⁶. Próbáljuk ezeket az értékeléseket összekapcsolni a 2006 szeptemberétől új lángra kapó belpolitikai válsággal, és próbáljuk megjelölni, hogy miért képviseli az Őszöd-szindróma kapcsán a Fidesz azt a fajta erkölcsi maximalizmust, amelyre építve semmi esélye nincs, hogy eredményes diskurzust indítson, és saját erkölcsi attitűdjét párbeszédképesnek fogadtathassa el.

Mint az előző részben jeleztem, az MSZP az őszödi beszéd kapcsán felmerülő erkölcsi kételyeket és dilemmákat döntően nem erkölcsi érvekkel, sokkal inkább a Fideszre való mutogatással védte ki. Ennek a stratégiáinak a lényege az volt, hogy semmi

szín alatt ne alakuljon ki vitahelyzet, amiben az ellenfél érveiről is komolyan számot kellene adni, illetve válaszolni kelljen azokra. Mozaikosan felvillantottam néhány elemzői véleményt (ill. olykor a miniszterelnök álláspontját is), amelyekből világosan kirajzolódik, hogy az erkölcsi vitát azért is elkerülték, mert a Fidesz politikáját *maguk sem* tartják demokratikusnak, sőt éppenséggel a demokráciára veszélyesnek tekintik. Az a vélemény, miszerint 1995 óta a Fidesz illegitimnek tekinti ellenfeleit, súlyos és a baloldali-liberális tábor álláspontjára nézve is terhelt megállapítás. Hiszen miért is akarna a baloldal érdemi vitát folytatni egy olyan ellenféllel, amelyet valójában a demokrácia ellenfelének tekint.

A kérdés persze, hogy a jobboldalnak mely lépései váltották ki az ilyesfajta véleményeket, illetve, hogy a jobboldal miért képtelen maga is a váltásra. Nos, nyilvánvaló, a 2006-os „abnormális ősz” háttérében a jobboldalnak az úgymond természetes fejlődést *megtörni kívánó* lépéseiről van szó. Magyarán egy 1994 után meginduló lassú folyamatról, amelynek során a jobboldal igyekezett létrehozni a maga intézményeit, szervezeteit és megpróbálta megteremtteni a maga szellemi és gazdasági holdudvarát. Ahhoz, hogy ezt az egész jelenséget megértsük, nagyon röviden utalni kell arra, hogy a rendszerváltás idején a rendszerváltó pártok ideológiai karaktere korántsem volt kialakult. A korai pártprogramok elemzése például kimutatta, hogy teljesen hiányzik a *jobbaldaliság* kategóriája, amelynek magyarázata az, hogy „az elmúlt 40 év örökségeként a liberális konzervatív tradíciók szinte teljes hiánya miatt tovább élt az előítélet, hogy aki jobboldali, az reakciós, az fasiszta”²⁷. Amikor tehát Bauer azt hozza fel, hogy a második világháborút követően a német vagy az osztrák jobboldal modernizálódott, a magyar pedig (a lengyelhez hasonlóan) nem²⁸, ezzel az igazságnak csak az egyik felét mondja ki. Az igazság másik része az, hogy nem is modernizálódhatott, és amikor a 90-es évek közepén ez a modernizálódás (mert az!) megindult, azonnal szembetalálkozott a korai pártprogramok elemzői által is regisztrált előítéletességgel.

Ha tehát arra a kérdésre keressük a választ, hogy a Fidesz a szeptember 17-én kezdődő periódusban miért *nem* tudott egy autentikus és produktív erkölcsi vitához megfelelő muníciót szállítani, akkor azt mondhatjuk, hogy ebben a magyar jobboldal modernizálódásának minden nyomorúsága ott van – beleértve a Fidesz ellenfeleinek az erre a modernizálódásra adott válaszlépéseit is. Mert való igaz egyfelől, hogy a Fidesz az elmúlt években egyre erőteljesebben bezárult egy saját szubkultúrába; másfelől azonban az is elmondható, hogy az ellentábor részéről viszonylag kevés támogatást kapott az új jobboldali pólus kiépítésének kísérletében. Persze ez a támogatás-megvonás nem logikátlan, sőt sok tekintetben érthető, hiszen 1994 előtt a Fidesz a *liberális* pártközösség tagja volt, de mégsem magyarázza a későbbi történéseket. Az a magyarázat, miszerint a Fidesz elárulta korábban vallott liberális alapelveit, ellentétben áll azzal a másik Fidesz-identitásképző tényezővel, hogy *sem* népinek, *sem* pedig urbánusnak nem gondolta magát, hanem – ahogy akkoriban gyakran mondták – a *belgák* pártjának. A Fidesz későbbi pályafutása szempontjából döntő kérdés, hogy *egyszerre* szakított a jobboldaliság-hiánnyal, korai liberalizmusával, belgaságával és – Tellér Gyula

érdekes kifejezésével – absztraktságával.²⁹ A modernizálódás pedig a kormányképesség és az identitásteremtés jegyében indult meg³⁰.

Ettől kezdve a Fidesz többé nem ártatlan párt, sőt ellenkezőleg: fő feladatának a továbbiakban egy versenyképes pólus kiépítését tekinti, ezzel a szándékával pedig óhatatlanul az MSZP rovására kíván terjeszkedni. Ekkor kezdik „felismerni”, hogy a baloldalon hálózatok vannak, és ekkor kezdik kiépíteni a jobboldal teljes szellemi-gazdasági-mediális infrastruktúráját. Rendkívül érdekes azonban, hogy ezeknek a jobboldali hálózatoknak a kiépítése a 90-es években a maihoz képest jóval szolidabban történik. A Fidesz a 90-es évek második felében *még nem* a rendszerváltás előtt létrejövő vagy annak vélt baloldali hálózatok el-

len kíván fellépni, hanem egyszerűen csak *saját erejét* szeretné megteremteni. Ha van is a Fideszben antikommunizmus, az nem terjed túl a régi rendszer bűneinek ostromozásán. Az újdonság ebben a tekintetben 2002-ben, majd utána következik, amikor a Fidesz „váratlanul” ismét ellenzékbe kerül. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy – távolodva a rendszerváltástól – miért lesznek egyre hevesebbek a két nagy párt közötti konfliktusok (amelyek 2006 nyarán-őszén kulminálódtak), akkor kénytelenek vagyunk azt mondani, hogy azért, mert az 1990-es évek második felében követett *párhuzamos hálózatépítési* stratégiája beleütközött egy lényeges korlátba. A Fidesz korai konzervatív korszakában (körülbelül 1998-ig) azt hitte, hogy egy masszívan kiépített jobboldali infrastruktúra elegendő lesz a *kiöregedő* MSZP-garnitúrával (Horn Gyula pártjával) szemben. Meglepte őket, hogy az MSZP nem hullott szét, mint a környező országok utódpartjai. Erről beszél Orbán Viktor egyik interjújában is, amikor az MSZP-t túlélésre berendezkedő „ideológiamentes, hatalmi konglomerátumpártnak” nevezi³¹. Arra azonban a Fidesz nem volt felkészülve, hogy Horn után egy *másik generáció* jön, és ez a második generáció ugyanúgy megkezdte a baloldal modernizációját, mint ahogy a Fidesz kezdett hozzá a jobboldaléhoz. 2006 nyarán, az őszi botrány kirobbanásának idején, két *nagyon hasonló* pártképződmény áll egymással szemben: s már nem csupán az egyiknek (a Fidesznek) van politikai identitása. S ha nem is kultúrák „háborúja” robban ki, de identitásoké feltétlenül. Hiszen azt, amit korábban csak a Fidesz tudott (hogy értékek és érzelmek alapján is identitást kell adni közönségnek), most már az MSZP is tudja.

Mindezek alapján talán jobban értjük már: a baloldal azért vallhatja a fentebb bemutatott erkölcsi minimalizmust, mert a jobboldal erkölcsi fölényérzetét (és egyáltalán az egész jobboldali politikát) szemfényvesztésnek tekinti. A jobboldal azért vallja az erkölcsi maximalizmust, mert úgy érzi, hogy egy olyan politikai garnitúrával van dolga, amely a régi rendszerből átmen-

tett kapcsolati hálók előnyeire támaszkodik, azaz végső soron: nem demokratikus. A baloldal álláspontjához közel álló szerzők Orbán és a Fidesz viselkedését populistának, vezérinek, a szélsőjobbhoz közel állónak tekintik. A Fideszhez közel álló szerzők a liberálbolsevizmus címkéjét sütik a kormányoldalra. Ez utóbbiak meg vannak győződve arról, hogy erkölcsi kérdésekben *egyedül nekik* van igazuk. Az ősödi beszéd ennek a fölénynek a kimondásához, ellentmondást nem tűrő erkölcsi felsőbbségük kinyilvánításához jött kapóra.

De vajon miből ered a Fidesz erkölcsi maximalizmusa? Kolnai így ír: „A jobboldal által használt tantételek között talán a társadalom mint organizmus áll az első helyen”³². Ennek szellemében a jobboldal *holista*: „azt a hitet szeretné elültetni az átlagemberben, hogy az „igazi jót” akkor éri el, ha hódolattal alávetik magukat az általuk is alkotott „egésznek”... ha részesednek az elitek és a vezető személyiségek által megtestesített dicsőségből, értékekből és bölcsességből”³³. Ez talán nem ugyanaz a megközelítést, mint amikor a hitlerista nyájember követni akarja a vezért... Ez valójában a konzervativizmus, a jobboldaliság egyik alapvető, fundamentális értéke, amelyet azonban a Fidesz az elmúlt években kétségkívül túlfeszített, szeptember után pedig mániákusan ismételtet.

Mi ennek a lényege? Hogy *csakis* az erényes és alkalmas vezető tarthat számot állampolgári tiszteletre. Minden más szempont (mondjuk a gazdasági reform) csak ez után következhet. Ha egy vezetőről „kiderül”, hogy hazudott (márpedig a Fidesz és közönsége a legkevésbé sem az igazmondás első lépéseként értékeli az ősödi beszédet), akkor annak távoznia kell, mégpedig azért, mert elveszítette a *társadalom* bizalmát. A Fidesz vezetőit nem különösebben érdekli, hogy a társadalomnak számos szegmense van, illetve, hogy a politikai verseny *politikai*, nem pedig erkölcsi táborok között zajlik. Totális vagy erkölcsileg maximalista álláspontjának lényege az, hogy a vezető, akit hazugságon értek, nem töltheti be a továbbiakban a hivatalát. Szó nincs itt szélső-

jobboldalról, annál inkább szó van egy erkölcsi pozíció túlfeszítéséről. Amikor tehát Debreczeni József a 2006-os fejlemények kapcsán nem pusztán Hitler- és Mussolini- analógiákat talál, hanem különféle 30-as évekbeli hazai szélsőjobboldali pártok programjait is beidézi (amelyek a Fidesz állítólagos álláspontjainak rokonok), akkor – azt hiszem – nem helyesen látja a helyzetet³⁴. Ugyanis itt nem valamiféle csőcselék szeretne erőszakosan kikényszeríteni egy távozást és ezáltal változást (az ilyen erők szuperkisebbségben vannak Magyarországon), hanem egy Európában és a világon is komoly vitákat kiváltó helyzetet szeretne egy párt saját erkölcsi igazának alátámasztására felhasználni, és a helyzetből erényt kovácsolni a maga számára. Ennek semmi köze a fasizmushoz és más ördögi világnézetekhez.

S hogy mennyire életszerű ez a magyarázat, tegyünk egy próbát, és kérdezzük meg: hogy mit tett volna a másik oldal hasonló helyzetben? Tegyük fel, hogy Orbán Viktor hívei körében beszédet mond, amelyben keresetlen szavak társaságában kommentálja saját kormányzását, illetve szépen sorban előveszi azokat a témákat, amelyeket *elitkoltak* a nyilvánosság elé. Tegyük fel azt is, hogy az ellenfelek birtokába kerül a volt miniszterelnököt súlyosan kompromittáló beszéd. Mi történne? Orbán magától lemond, mert belátja, hogy erkölcsileg tarthatatlan helyzetbe került? Netán ellenfelei nyomást próbálnak gyakorolni a Fideszre, hogy szabaduljon meg erkölcsileg bukott vezetőjétől? Ugye, nem elképzelhetetlen, hogy ez történne, mint ahogy ennél kisebb ügyekben is megtörténik ez szerte a világon. Egy dolog elképzelhetetlen csak: *ha nyilvánosság* elé kerül egy nem oda szánt szónoklat, abból az ellenoldal nem akar botrány kavarni. Ha ezt nem látjuk be, fogalmunk sincs a politikáról. S ha ebből rögtön a szélsőjobboldalıságra asszociálunk, szintén nem látjuk tisztán a helyzetet.

Érthető, noha nem helyeselhető a Fidesz erkölcsi maximalizmusa. A párt vezetői feltehetőleg arra a belátásra jutottak, hogy politikai erőforrásaik körét ma már csak a *társadalom* irányába

bővíthetik, mert ellenfeleik másfajta bővülési utat nem hagytak számukra. Amit korábban megtehettek a sajtó, a gazdaság, a közélet, a kultúra vonalán, azt a 90-es évek második felében megtették. Nem véletlen, hogy a társadalom irányában mentek tovább. Amire persze könnyű rámondani, hogy „meg kell szerezni a szélsőjobb szavazóit”. Hány és hány párt csinálja ezt a világban! De ettől ezek a pártok maguk nem szélsőjobbaldaliak! Viszont ez nem jelenti azt, hogy a társadalom felé való „nyomulásnak” nincsenek veszélyei. Nagyon is vannak! Egy körvonalazatlan igényekkel fellépő társadalom mögé bújva nem pusztán erkölcsi maximalizmust, de erkölcsi fanatizmust is lehet képviselni. Ahogy Orbán mondja: „a magyarok nincsenek és nem is lehetnek annyira megbillent morális állapotban, hogy huzamos ideig elviseljék, amit a jelenlegi kormány a kormányfő vezetésével művel”³⁵. Ez már valóban nem a vita pozíciója. Ahogyan az erkölcsi minimalizmus, úgy az erkölcsi maximalizmus (fanatizmus) is vitaképtelen. Mindkettő az, mert a legkevésbé sincs tekintettel az ellenoldal helyzetére, szempontjaira, értékelési mechanizmusaira és az övétől eltérő erkölcsi mozgatóira.

S itt jutunk vissza alapkérdésünkhöz: „Hazánk nem maradhat jelen helyzetében”. Márpedig a jelenlegi helyzetben az erkölcsi alappozíciók *azonosítása* nélkül nem lehet előrelépni. Téves az a kormányzati felfogás, amely szerint a reformot széles társadalmi rétegek ellenében be lehet vezetni. „A reformokat – írta 2006 nyarán Kornai János – nem „prés alatt”, hanem őszinte belső kezdeményezéstől sugalmazva, higgadtan, átgondoltan, türelmesen, tárgyilagos vitákban, jól feltárt terepen kell megvalósítani. A társadalom szövetébe mélyen behatoló nagy átalakulások véghezvitelére nem alkalmas eszköz a gőzhenger, legalábbis demokráciában nem”³⁶. Igaza van. De a türelmes és tárgyilagos viták, meg a jól feltárt terep éppúgy vonatkoznak az erkölcsi álláspontokra, mint a szakpolitikai és reformpolitikai elképzelésekre. A mai Magyarországon a kibontakozást, a politikai megosztottságot messze túlterheli az a konfliktus, ami a

politikai történések erkölcsi megítélésében mutatkozik. Attól tartok, itt nem lesz érvényes, amit Gyurcsány Ferenc a kifáradó és hazamenő tüntetőkre mondott: az erkölcsi álláspontokat nem lehet „hazaküldeni”.

Egy történelmi trend: menedzserkormányok és/vagy új szerkezet

A dolgozat befejező részében visszatérhetünk Eötvös József szavaihoz. A *Reform* bevezetésében azt írja, hogy *mielőtt* személyes nézeteit kifejti, szeretne tisztába jönni a jelen állapottal. A fentiekben kísérletet tettem, hogy az Őszöd-szindróma kapcsán a jelenlegi konfliktusok gyökereiről beszéljek. Melyek a gyökerek? Először is létezik a politikai megosztottságnak egy erkölcsi dimenziója, amely azonban torzultan van csak jelen, mert a felek egyszerűen nem engedik érvényesülni ellenfeleik mondanivalóját. Mindehhez jól ismert, és történelmileg kondicionált szerepsémákat hívnak segítségül: különféle ellenségeképeket. Talán maguk sem veszik észre azonban, hogy ezzel nem az egyik vagy a másik oldal mutat *anakronisztikus* képet, hanem mindkettő³⁷. Észre kell venni, hogy hamis az a kép, amely pusztán a jobboldal idejétmúltságát ostorozza. Ha történetesen így lenne, abból nagyon súlyos megfontolások következnek, mégpedig az, hogy nem pusztán a történelmileg kondicionált *magatartásformák és konfliktuskezelési módok* köszönnek vissza, hanem a politikai elrendeződés *struktúrái* is. Hiszen miről is szólt a magyar modern kori történelem? Hogy bizonyos korszakokban *nincsen alternatíva*, csak egyfajta kormány és politikai elit képes megoldani az ország előtt álló problémákat. Érdemes végiggondolni: 1867 után a kiegyezés ellenzői voltak kormányképtelenek; 1919 után nem juthattak kormányra a keresztény-nemzeti erőkkal szemben álló ellenzéki pártok; 1948 és 1956 között nem is kell részleteznünk, miként nem, ahogy a Kádár-korszakot sem. 1945 és 1947 között van néhány – úgymond – demokratikus év, a többi,

tulajdonképpen 140 év (1867-től 2007-ig) az *ország-menedzselő pártokra* épül és a váltógazdaság hiányára. Az 1990 után politikai élet roppant érdekes fejleménye, hogy miközben drasztikusan szakított ezzel a hagyománnyal (hiszen 2006-ig mindig más nyert a választásokon), azonközben a magatartások és a konfliktusok a régiek. Az őszödi beszéd utáni periódusra érvényesebb, mint valaha Bibó két zseniális kategóriája: a hamis realista és a túlfeszült lényeglátó.

De másodszor: érdemes tanulni a kialakult helyzetből, vagy tágabban: a történeti trendekből. Magyarországon modern történetében *pár évtizedes* rendszerek váltogatták egymást. A kiegyezés kora 51 évig tartott, a Horthy-korszak 25 évig, a Kádár-rendszer 33 évet tett ki. Valamennyi esetben drasztikusan szakadt meg a folytonosság. Mindegyiket az addigi közjogi szisztéma megszűnése zárta le. Ezek – a számos vállalható hagyomány mellett – nem jó ómenek. A legkevésbé jó ómen a korábbi rendszerek *ideiglenessége*. Sem a dualizmus, sem a Horthy-, sem pedig a Kádár-rendszer nem gondolta, amikor elindult, hogy úgy fejezi be, ahogyan elkezdte, azaz *közjogi ideiglenességét* nem tudja megoldani. Márpedig a közjogi rendezetlenségek akadályai lehetnek nem pusztán a parlamentáris demokrácia üzemszerű működésének, de a politikai magatartások „normális” fejlődésének is. Ahol nincs mód arra, hogy a szükséges reformok értékelhető vitafolyamatban megvalósuljanak, ott a politikusok is bebetonozódnak, elenerválódnak, megszűnik politikai innovativitásuk.

Az Őszöd-szindróma nem csupán felszínre hozta, de teljes egyértelműséggel, szinte megvilágító erővel mutatta meg ezt a jelenséget. A kiéleződő harcok és konfliktusok háttérében végző soron az áll, hogy Magyarországon még mindig nem zárult le a rendszerváltás. S félreértés ne essék: nem abban az értelemben gondolom, hogy sokak szerint szét kellene verni a létező intézményeket. Kis, elszigetelt csoportok, zavaros célokkal és igényekkel mindig lesznek. A probléma azonban ennél súlyosabb, s ezt a Magyar Alkotmány is tanúsítja, hiszen a pream-

bulumban ezt olvashatjuk: „A többpártrendszer, a parlamenti demokráciát és a szociális piacgazdaságot megvalósító jogállamba való békés átmenet elősegítése érdekében az Országgyűlés – hazánk új alkotmányának elfogadásig – Magyarország Alkotmányának szövegét a következők szerint állapítja meg”³⁸. Azaz, sajnos, kénytelenek vagyunk leszögezni, hogy egy *alkotmányosan ideiglenes* helyzetben vagyunk, amelyben a megreformált alkotmány legitimitása csekély. „Az alkotmánynak nem alakult ki olyan ’szentsége’, amely védené, illetve védte volna a változtatásoktól, akárhonnán is érték ilyen törekvések”³⁹. Ezzel együtt is tény, hogy az alkotmányos alapszerkezet konszolidált, de „ez a konszolidáció elsősorban az idő múlásának, és az új alkotmány megteremtésére irányuló kísérletek sorozatos kudarcának következménye”⁴⁰.

A politikusok közötti megegyezések tétje tehát még annál is nagyobb, mint hogy erkölcsi vagy reformkérdésekben megegyezzenek. A megegyezés igazi tétje egy *végleges és élhető*, mindamelllett töréseknek nem kitett magyar parlamentáris köztársaság megalapítása. Ehhez nem pusztán nagyvonalúságra, emelkedettségre, de jelentős történelmi ismeretekre is szükség van. Természetesen felmerülhet a kérdés, hogy az elmondottak ellenére szükség van-e *bármiféle* megegyezésre, azaz a jelenlegi parlamentáris keretek nem adnak-e elégséges terepet és keretet a politika üzemszerű működésére és a reformszándékok megvalósítására.

Meggondolandó azok érvelése, akik szerint a demokráciában a mindenkori *többség* dolga, hogy biztosítsa a megfelelő törvényeket, a kisebbségnek pedig az a dolga, hogy várjon a sorára. De fentebb (Kis János idézetében) láttuk, hogy például a mindenkori miniszterelnök nem csupán a többség választottja, és Gyuresány Ferencnek éppen azért kell(ett volna) igazolnia az őszödi beszédet, mert a kisebbségnek *maradtak* nem is csekély kételyei (gondolom, a többség egyes tagjainak is). Való igaz, hogy a magyar parlamentáris szisztémában a többséget *csak*

önmaga buktathatja meg, és eddig ez egy esetben be is következett. Medgyessy Pétertől látványosan elfordultak a koalíciós pártok, és hiába próbált volna bármit csinálni, bukása elkerülhetetlenné vált. Gyurcsány Ferenc mögött szilárd kormányzati többség áll, de gyanítható, hogy ez nem lesz elegendő egy stabil és kiegyensúlyozott kormányzáshoz. Az MSZP szempontjából is oktalanság lenne az elkövetkező időszakot pusztán arra építeni, hogy az ellenzék majd úgyis elfárad. Az nyilvánvaló, hogy sem Orbán Viktor, sem Gyurcsány Ferenc nem lép hátrébb, legalábbis rövid távon nem. Az általuk vezetett politikai erőknak kell tehát megegyezniük.

De miről is? Miért is?

Magyarország *végleges* köztársasággá tételének programjáról, illetve mindazoknak az akadályoknak az elhárításáról, amelyek ezt szinte lehetetlenné teszik. Természetesen a kormány programját nem lehet felülmúlni, annál inkább lehet viszont bizalomerosztó lépéseket tenni. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy nem feltétlen a politikai elitnek kell itt egyezkednie. Ha pusztán ők egyezkednek, soha nem jön létre az a közvélemény, amely pedig nélkülözhetetlen feltétele a demokráciának. Saját erkölcsi minimalizmusát nem az MSZP, saját erkölcsi maximalizmusát pedig nem a Fidesz fogja felülbírálni, hanem egy mind a kettőt kontrolláló közvélemény. Amíg Magyarországon ilyen közvélemény nincs, az erkölcsi dilemmák éppen úgy aktuálpolitikai vitatémák áldozatai lehetnek, mint ahogyan más témák is.

Azaz – persze leegyszerűsítve – két út látszik kirajzolódni. Az egyik út: az *egypárti menedzserizmus*. Erről a miniszterelnök beszél, amikor azt mondja, hogy a jelenlegi magyar jobboldal nem tartozik az európai mainstreambe (ezért nem is kell foglalkozni vele)⁴¹. Ebből a logikából a magyar történelem már elemzett uralkodó trendjének, a vetélytárs nélküli országmenedzselésnek a folytatása következik (annak minden következményével). A másik út, hogy *két egyenrangú* erő jön létre, amelyek között a legteljesebb verseny, de kölcsönös tisztelet uralkodik. Ma a mi-

niszterelnök verbálisan tiszteli ellenfeleit (rengeteg alkalommal mondta, hogy számára minden ideológia egyaránt becses), csak éppen az ellenzék erkölcsi integritását és jelenlegi politikai irányát vonja kétségbe. Az ellenzék pedig soha, egyetlen szóval sem említette, hogy tisztelné a kormányoldalt és a miniszterelnököt.

Csakis és kizárólag a politikai elitre kölcsönösen nehezedő nyomás indíthat el változást. De ráolvasásról és moralizálásról szó sem lehet, annál inkább tényekről, trendekről és példák bemutatásáról. Például arról, hogy 1917-ben Hollandiában egy nagyon megosztott társadalomban hogyan sikerült a politikai elit szintjén megegyezni⁴². Nem hazudták el, hogy a társadalom megosztott, hanem ellenszert kerestek, és fékeket építettek a rendszerbe.

Magyarországon politikai és erkölcsi megosztottság van, el-lenszer és fékek alig vannak. Ezért kell záros határidőn belül megegyezési kényszerbe hozni az elitet, és kidolgozni a közösen élhető és nem átmenetinek tervezett köztársaság játékszabályait. Máskülönben hazánk nagyon is „jelen helyzetében” marad, ha át is szántanak rajta átmeneti reformok.

Jegyzetek

¹ Eötvös József: *Reform*. Báró Eötvös József Összes munkái. XI. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. É.n. 85.

² Kis János: Pengeélen. *Élet és Irodalom*, 2006. október 6.

³ Uo.

⁴ Uo.

⁵ Idézet Gyurcsány Ferenc 2006. október 6-i parlamenti beszédéből: http://www.miniszterelnok.hu/mss/alpha?do=2&pg=2&st=1&m10_doc=481. A beszéd óvatosan céloz az MSZP választási programjára, amely az *Erős köztársaság, sikeres Magyarország* címet viseli. Ez a program „büszkén vállalható eredményekről” beszél. A programban nem esik szó mindazokról az intézkedésekről, amelyeket a választások után

jelentett be a koalíció. A 2006. évi választások értelmezéséhez lásd Csizmadia Ervin: Ungarn sucht den Superstar. Die ungarischen Parlamentswahlen 2006. *Osteuropa*, 2006. 5.

⁶ Kolnai Aurél: Erkölc és politikai megosztottság. *Századvég*, 1997. nyár, 127.

⁷ Uo. 132.

⁸ Uo. 133.

⁹ Uo. 139.

¹⁰ Gyurcsány Ferenc október 6-i parlamenti beszéde:
http://www.miniszterelnok.hu/mss/alpha?do=2&pg=2&st=1&m10_doc=481

¹¹ Gyurcsány Ferenc miniszterelnök e véleményének számos alkalommal adott hangot az elmúlt időszakban.

Lásd erre legutóbb: „Kicsi a különbség a miniszterelnök és a magánember között”. Rádai Eszter interjúja. *Mozgó Világ*, 2006. december, 7.

¹² Vö. Debreczeni József: Populizmus, fasizmus, náciizmus. *Mozgó Világ*, 2006. december, különösen 33–36. De már a dolgozat felvezetőjében is ez a kérdés: „van-e köze Orbán Viktornak Mussolinihez és Hitlerhez?” 17. A dolgozat számos ponton mutat ki hasonlóságot.

¹³ Rajnai Attila: Az őszi Nagy Testvér. *Élet és Irodalom*, 2007. május 25.

¹⁴ Ilyen értelemben értelmezi a Fidesz nyári stratégiáját Debreczeni József: Robbantás c. cikkében, *168 óra*, 2006. szeptember 28. Magam is úgy gondolom, hogy a közvetett bizonyítékok igen meggyőzőek annak alátámasztására, hogy az őszi beszéd jóval korábban a Fidesz vezérkara kezében volt, mint mielőtt a botrány kirobbant.

¹⁵ Gyurcsány Ferenc idézett október 6-i parlamenti beszéde. Gyurcsány 2007. májusi, évfordulós interjújában is „szenvetélyes igazság-beszédnek” nevezi azt, amit Őszödön elmondott. Lásd „A legszenvedélyesebb igazságbeszéd”. *Népszabadság*, 2007. május 26.

¹⁶ Gyurcsány Ferenc blogbejegyzése, amelyben ő maga nyilvánosságra hozta a teljes őszi beszédet. 2006. szeptember 17: <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=Tc145d815a1773790c5ebf1a638f1e97>

¹⁷ Zo.

¹⁸ Debreczeni József: *Populizmus, fasizmus, náciizmus*, id. mű, 33.

¹⁹ Bauer Tamás: Az a baj, hogy nemcsak a felheccelt tömeg hazaáru-lózik. Mihancsik Zsófia interjúja. *Mozgó Világ*, 2006. november, 19.

²⁰ Gyurcsány Ferenc őszi beszéde, idézve blogjáról: <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=Tc145d815a1773790c5ebf1a638f1e97>

²¹ Ádám Zoltán: Böszmeségek vására. *Élet és Irodalom*, 2006. október 27.

²² Uo.

²³ Gyurcsány Ferenc őszi beszéde, idézve blogjáról: <http://blog.amoba.hu/blog-3.php?oid=Tc145d815a1773790c5ebf1a638f1e97>

²⁴ Kolnai Aurél idézett mű, 136.

²⁵ Bauer Tamás idézett interjúja, 20.

²⁶ Uo. 19.

²⁷ Lásd Kovács Éva- Tóth István János: Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok tartalomelemzése. *Politikatudományi Szemle*, 1992. 1. 101. A szerzők 9 választásokon induló párt programját tanulmányozták át, és ennek során jutottak arra a következtetésre, hogy a kezdeti pártrendszernek nincs igazán jobboldali pólusa.

²⁸ Bauer Tamás idézett interjú, 20.

²⁹ Lásd Tellér Gyula szociológus, volt SZDSZ-képviselő dolgozatát: A három részmagyarország. *Századvég*, 1996. nyár, 54. A Fidesz – írta a szerző – „Sem masszív társadalmi csoportokhoz, sem ilyeneket létrehozni vagy megformálni akaró erőkhöz nem kötődik”. Tellér e dolgozata – hipotézisem szerint – a későbbi Fidesz-identitás egyik sarokpontjává vált.

³⁰ A Fidesz-történetnek az alkalmazkodás és az identitásteremtés felelőli megértéséhez lásd Csizmadia Ervin: Politikai vezetők és politikai környezet II. Magyar miniszterelnökök egy változásmélet tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 2006. 4. Különösen 11-18.

³¹ Orbán Viktor: Együtt fogunk maradni. Bencsik András és Bándy Péter interjúja. *Demokrata*, 2007. január 4. 13.

³² Kolnai Aurél i. m., 144.

³³ A jobboldali holizmussal szemben – írja Kolnai – a baloldal monista: „az átlagembert „szuverenitással” ruhazza föl; aki fölött...nincsen semmilyen vagy minőség, akaratának pedig a jó végső mértékének kell lennie”. Lásd Kolnai id. mű, 145.

³⁴ Debreczeni József: Populizmus, fasizmus, náciizmus. Id. mű, 29. a szerző a Nemzeti Fasiszta Párt 1921-es programjából idéz, és jelentős egybeesést lát az Orbán Viktor és pártja által képviselt erkölcsfelfogás, valamint az 1921-ben leírt pártprogram bekezdései között.

³⁵ Orbán Viktor idézett interjú, 12.

³⁶ Kornai János: Egyensúly, növekedés, reform. *Népszabadság*, 2006. június 29.

³⁷ Azt a megfogalmazást, hogy a népi és az urbánus *együtt* nem európai kategóriák – ismereteim szerint – 1990-ben Szilágyi Ákos használta. Ma talán nem így gondolkodik erről.

³⁸ Az Alkotmány preambulumáról van szó. Idézve innen: A Magyar Köztársaság Alkotmánya:

www.parlament.hu/alkotmany/alkotm.htm

³⁹ Lásd Körösnéyi András: Mozgékony Patthelyzet. Reform és változatlanosság között: a politikai és alkotmányos alapszerkezet változásai, 1990–2005. *Politikatudományi Szemle*, 2006. 1. 32.

⁴⁰ Uo. 54.

⁴¹ Gyurcsány Ferenc idézett interjú, 7. Ebben a „nemzeti radikalizmus és szociális populizmus talaján álló” erőnek nevezi a Fideszt.

⁴² Vö. Enyedi Zsolt: Pillér és szubkultúra. A politikai-kulturális tagolódás egy lehetséges fogalmi kerete. *Politikatudományi Szemle*, 1993. 4. Enyedi részletesen bemutatja, hogy Hollandia a 20. század elejére hogyan hasadt önálló életet élő szubkultúrákra, és ezek között – a társadalom szintjén – alig volt átjárás. A holland politikai elit – a robbanásveszélyes helyzetet belátva – az 1920-as évektől létrehozta a nagykoalíciós kormányokat és ezek által – a kormányzás szintjén – nem kettőzte meg a társadalmi törésvonalakat. Napjainkra ez a holland modell már a múlté, de elemzése rendkívül fontos tanulságokkal szolgálhat számunkra is.

A rendszerváltás fogalmáról

Húsz éve kezdődött a rendszerváltás, hogy azután tizenkilenc éve – a demokratikus intézményrendszer minimumának megalkotásával – egy időre be is fejeződjk. A tévedések elkerülése végett, ez a „minimum” egyáltalán nem volt kevés, s magában foglalt a szabad választásoktól és a törvényileg garantált pártműködésen át a köztársasági elnöki intézmény és az Alkotmánybíróság létrehozatalán keresztül szinte mindent. Magyarország – akkoriban gyakran használatos kifejezéssel – „európaizálódott”, s ezt – bármiképpen is ítéljük meg a mai Magyarországot – hatalmas vívmányként kell elismernünk.

Rossz közérzet és a rendszerváltás

De húsz évvel később a legtöbben rosszul érezzük magunkat. A rossz közérzetet – döntően a jobboldalon – egyre többen hozzák összefüggésbe az „eltorzult”, a „félbeszakadt”, rosszabb esetben az „el sem kezdett” rendszerváltással. Ezért aztán maszszívan terebélyesedik az igény a rendszerváltás második hullámának a megkezdésére, vagy az „igazi” rendszerváltás megindítására. Azt gondolom, nem volna célszerű lebecsülni, még kevésbé szélsőjobboldalinak minősíteni ezt a lassan össznépileg

terebélyesedő igényt, már csak azért sem, mert ha egy országban a második rendszerváltás mítosza ilyen erős lehet, ott az „első” rendszerváltozástól nagyon sokat vártak az emberek, és nyilvánvalóan csalatkoztak várakozásaikban. Ahelyett, hogy rájuk húznánk a vizes lepedőt, érdemes inkább belátnunk: az emberek (és bizonyos politikai erők) már csak olyanok, hogy a nehézségek fokozódásakor szeretnek viszonylag egyszerű, ugyanakkor erőteljes „megoldással” kecsegtető magyarázatokhoz nyúlni. A rendszerváltás befejezése (elkezdése) olyan, a mai bajokra orvoslást nyújtó sebtapasz, és válságok idején egyre több ember kap sebeket.

Ám nem csupán az iránt kell viszonylagos megértést tanúsítani, hogy egyre többek szerint új rendszerváltás kell, de az ismételt rendszerváltásban hívőknek sem ártana tudniuk: egy már megtörtént eseményt *nem lehet újratekdeni*. Angol „dicsőséges forradalom” is csak egy volt, mint ahogy 1848 is önmagában áll, ahogyan az 1867-es kiegyezés és 1989–90 is. Értelmetlen dolog a rendszerváltás „elsikkasztásának” jelszavával 1989-es pszichózist kialakítani, illetve politikailag lehet értelme, de a kérdés az, hogy a rendszerváltás fogalmát ki lehet-e, ki szabad-e sajátítani az aktuálpolitikának. Sokszorosan is úgy gondolom, hogy nem; ha a rendszerváltás fogalmáról értelmes megállapításokat akarunk tenni, ha valóban elgondolkodunk ennek a fogalomnak a valódi mibenlétéről, akkor az első kötelességünk, hogy kiemeljük ebből a leegyszerűsítő szemléletből, s az aktuálpolitikai nézőpont helyett egy sokkal komolyabb dimenzióban vegyük azt szemügyre, ugyanis – s ez lesz az egyik vitatézisem – rendszerváltásra *egy bizonyos értelemben* határozottan szükség volna a magyar politikai rendszerben.

A második rendszerváltás tézise

Kezdjük azzal, hogy röviden körvonalazzuk a mai „második” rendszerváltást szorgalmazók érveit. Szerintük a mai Magyarországon voltaképpen nem történt meg a rendszer és a kormány szétválasztása, azaz voltaképpen nem jött létre (tankönyvi fogalommal) a demokratikus *regsim*. Nálunk (véli a jobboldal zöme, valamint a teljes radikális és szélsőjobboldal) a „posztkommunista” párt összefonódik a kormánnyal, a kormány pedig egy olyan rendszerrel, amely nem demokratikus. Ennek alátámasztására a jobboldal azt a magyarázatot adja, hogy a posztkommunisták átmentették a demokrácia korába demokrácia előtti hálózataikat, s ezekkel ma is behálózzák az egész politikai rendszert, sajtót, nyilvánosságot, kultúrát, gazdaságot, mindent. Az ilyen „rendszerpártot” és „rendszerkormányt” pedig nem lehet pusztán kormányváltással legyőzni – vele szemben jogosult a rendszerváltás, hiszen nem szokványos kormánycseréről van itt szó.

Tudvalévő, hogy az ilyesfajta felfogás először a 90-es évek második felében jelent meg, amikor a Fidesz először hirdette a „több mint kormányváltás, kevesebb mint rendszerváltás” szlogenjét. Ahhoz képest, hogy a baloldal számára már ez is bőven sok volt, 2009-re a szlogen tovább radikalizálódott, s mára kiköpött belőle a „kevesebb mint rendszerváltás” félmondata. Nehezen tudok elképzelni olyan Fidesz-szavazót, aki nyíltan vagy minimum titokban ne gondolná azt, hogy most aztán tényleg oda kell csapni a kommunistáknak, és most valóban tabula rasát kell csinálni.

Közjogi zárvány Magyarországon

Tételezzük fel, hogy 2010-ben (vagy előbb) bekövetkezik a nagyon sokak által hőn várt második rendszerváltás. Tegyük fel továbbá, hogy a „posztkommunisták” megrendítő vereséget szen-

vednek, s a jobboldal számára megteremtődnek egy akár több ciklusú kormányzás feltételei. Látszólag ebben a helyzetben a jobboldal eléri évtizedes célját, s jó oka lesz azt hinni, hogy ellenlábait hosszabb időre távol tarthatja a hatalomtól. De itt jön az a kérdés, amelyet – s éppen azért, mert zavarba ejtő – fel kell tennünk: egy *ilyen típusú* rendszerváltás vajon felszámol-e egy sokkal mélyebb szerkezeti fogyatékoságot, trendet a magyar politikában, amelyet ebben az írásban *közjogi zárványnak* fogok nevezni?

Aki foglalkozott a hazai politikatörténettel, annak nem lesz újdonság: a modern kori Magyarország egyik legelevenebb hagyománya, hogy politikai rendszere soha nem szabadon, hanem valamilyen közjogi determináns árnyékában fejlődött. A közjogi determináns valójában egy „szuperfeltétel”, egy, a többi közül kiemelkedő meghatározó közjogi aktus, amire az egész konstrukció ráépül. A legtipikusabb példa erre az 1867-es kiegyezés, amelynél a „szuperfeltétel” a két ország közötti közjogi alku, s ettől kezdve szükség van egy ezzel harmonizáló politikai rendszerre, illetve egy „szuperpártra”, amely menedzseli a rendszer közjogi állandóságát. De maga a rendszer is újratermeli a szuperpártot, amely – hol nyíltabb, hol kevésbé nyílt választási korrupcióval – mindig megnyeri a választásokat. Vele szemben pedig – a közjogi szisztéma másik állandósult elemeként – ott áll a közjogi kereteket feszegető, ám kormányképtelen ellenzéki párt. A dualista rendszerben a mindenféle ellenzéki erőknél 30 évükbe került, hogy ezt a merev közjogi rendszert feltörjék és (egy rövid időre) kormányra kerüljenek.

Rendszermenedzselés és csődgondnokság

Az 1989–90-es rendszerváltás látszólag a szabad politikai és pártrendszer irányába indított el bennünket, valójában azonban a közjogiság számos eleme, sőt alapkonstrukciója megmaradt ezt

követően is. 1990, 1994 és 1998 inkább kivételnek tekinthető, hiszen akkor mindig más nyerte meg a választásokat, s ez gáto-
lta, hogy a szupermenedzseri-szuperpárti attitűd kialakuljon. 1998 előtt, mint láthattuk, volt már törekvés a rendszerváltás
korrigálására, és egy nagy mamutpárt létrehozatalára. Ez akkor
még csak megindult, mára viszont beérett: a Fidesz pontosan
olyan benyomást kelt, mint a magyar történelem nagy, hetero-
gén kormánypártjai.

De még inkább a megszakítottnak, meghaladottnak vélt tör-
ténelmi közjogi hagyomány „tért vissza” 2002-ben és 2006-ban.
Azzal, hogy az MSZP egymás után két választást nyert, feleleve-
nedtek a történelmi reminiscenciák, s az, hogy az MSZP akár
több ciklusra is berendezkedik. Ahogy a dualizmusban a Monar-
chia fenntartását a Szabadelvű Párt, úgy 2002 után a nyugatos
csatlakozás érdekét az MSZP kezdte képviselni, s Gyurcsány
idejére a párt már el is hitte magáról, hogy ezt az irányt *egyedül*
ő képviseli „populista” vetélytársával szemben. Kisvártatva fel-
erősödött ezzel az attitűddel szemben megszokott „történelmi”
ellenpárja, a *sérelmi* attitűd, vagy másképpen: a mindent taga-
dás. Jó, ha emlékszünk Bibóra: nem az egyik vagy a másik ba-
jos önmagában, hanem a kettő együtt. Az MSZP és a Fidesz
vezetői talán nem is tudják, hogy 2002 óta Magyarország nem
csupán egy 21. századi európai pályán játszik, s ott próbál meg
úgy-ahogy a felszínen maradni, hanem ismét legörgettek egy 19.
századi szőnyeget, s a szereplők ezen lépdelnek kellő öntudattal
és persze a másik iránt érzett olthatatlan ellenszenvvel. De hát
ne csodálkozzunk: minden ország politikai elitje abból a maga-
tartáskészletből válogathat, amely számára történelmileg meg-
adatott!

Az MSZP kapcsán ráadásul még valamiről beszélnünk kell, s
ez a *pénzügyi* menedzselési hagyományba való beleállás. A hazai
történelmi hagyományban a közjogi rendszer stabil fenntartása
és a pénzügyi válságkezelés kéz a kézben jár az uralkodó pártok
politikájában. Az előbbiben sikeresebbek, az utóbbiban kevésbé

a 19. századi kormánypártok. Hiába tett meg például mindent (1875 előtt) a Deák-párt, majd (1875 után) a Szabadelvű Párt a rendszer kereteinek stabil megőrzésére, folytonosan előálltak pénzügyi-államháztartási problémák, sőt csödközeli helyzetek. Mint például 1873–74-ben, amikor csak a két nagy ellenlábás párt fúziója jelentett (átmeneti) kilábalást a pénzügyileg robbanásveszélyes helyzetből. Ezt a szálát érdemes lenne egyszer alaposan kibeszélni, ám nem gondolom, hogy ez hamarost megtörténik, lévén Magyarországon évtizedekig kimaradt az oktatásból a pártok működésének és a kormányzásnak a pénzügyi kormányzást is magában foglaló bemutatása. Sajnos, azt kell mondanom: itt teljesen szűz területen mozgunk, holott az „eladósítás” messze nem az MSZP-vel kezdődik – ami persze nem vigasztal minket, de mégiscsak olyan, a politikai rendszerből következő tény, amiről majd egyszer beszélnünk kell. Elégedjünk meg most annyival: az eladósodási spirálok a magyar politika állandó szerkezeti tünetei és a történetileg állandó közjogi szisztémák elmaradhatatlan tartozékai.

Mint ahogy szorosan összefügg ezzel a máig továbbélő közjogi hagyománnyal a kormányzásból tartósan kizáródó ellenzék *tűlfeszült* erkölesi motivációja, és a nemzeti fennsőbbiség iránt tanúsított olthatatlan igénye is. Ha ugyanis az ellenzék szinte soha nem tud a kormányzás (azaz a hatalom) területére lépni, akkor másfajta – s nem feltétlen a hatalmi – reflexei erősödnek meg. Ráadásul ellenzékiből nagyszerű lehetőség kínálkozik az „egyoldalú” rendszermenedzselő és pénzügyi válságkezelő kormánypolitika bírálóitára is. Az 1880-as években éppen úgy, mint Bethlen István idején a 20-as években, vagy mint napjainkban. Más kérdés, hogy az idő is felgyorsult: ha ma az ellenzék négy évig a hatalom sáncain kívül van, ezt az időt már elviselhetetlenül hosszúnak érzi.

Az MSZP és a Fidesz archaizmusa

Mindezen – csak felvillantott – hasonlóságok pedig el is gondolkodtathatnának bennünket a rendszerváltások fogalmáról, s azon belül a közjogi rendszerek *meghaladásának* követelményéről. Mert lássuk be: ha valaminek, hát annak van ma igazán értelme, hogy a történelmi szerepsémákra épülő, történelmileg determinált közjogi szisztémát meghaladjuk. Nézetem szerint az *ilyen* típusú rendszerváltásért kellene igazából megtenni mindent, ami persze praktikusán azt jelenti, hogy egyáltalán: megértsük a lényegét.

Ha valami értelme van tehát manapság rendszerváltásról beszélni, akkor az éppen ez. Lehetetlen állapot, hogy Magyarországon kizárólag csak az MSZP képviselheti a rendszerfenntartást és a pénzügyi racionalitást (s látjuk, hogyan), míg a jobboldal felségterülete kizárólag az erkölcs és a társadalmi sérelem. Ez így színtiszta archaizmus, nem pedig egy modern, pluralista demokrácia. Ez utóbbiban a politikai riválisok mindegyike több hangszeren játszik, és minimum létezik legalább két kormányképes alternatíva. Ezzel szemben a mai Magyarországon az az ember érzése, hogy a baloldal szerint valójában csak *egy* kormányképes párt van, s fő mondanivalója az, hogy Orbánt minden lehető eszközzel távol kell tartani a hatalomtól.

Ezzel a felfogással nem csak az a baj, hogy az MSZP erőit rosszul csoportosítja, és negatív célok hajszolásában meríti ki, hanem az is, hogy – talán tudtán és akaratán kívül – *fenntart egy teljes történelmi hagyományt*. Túlságosan bemerevíti a rendszert, és ez által alkalmatlanná teszi a pluralizálódásra, illetve a megújulásra. A Jobbik felbukkanása és jó szereplése magyarázható innen is: ha egy politikai rendszer egyfelől a „védelemre”, másfelől a „sérelemekre” épül, az voltaképp egy zárt és rugalmatlan szisztéma, amelyben az alappártok alig fejlődnek, a változásnak tehát „kívülről” – mint esetünkben: a szélről – kell jönnie. Ugyanakkor volt már ilyen precedens is Magyarországon. Az 1880-as évek

Antiszemita Pártja azonban szerencsére csak átmeneti képződmény volt, s a nagy pártok, ha nem is nagyon fogtak össze vele szemben, de annyira azért igen, hogy rövid parlamenti karrier után ez a párt eltűnjék a süllyesztőben.

Milyen rendszerváltást?

Befejezésül még egyszer leszögezném: az, hogy a rendszerváltásnak a bevezetőben jelzett variánsát elutasítom, nem jelenti azt, hogy egy merőben más értelemben vett rendszerváltásról való gondolkodást ne tartanék értelmes tevékenységnek. Tudom persze, hogy a közjogi rendszerből fakadó sérelmek és indulatok az általam preferált felfogást nem igazán akceptálják, sőt talán nem is értik. Ez azonban nem azt jelenti, hogy erről ne lehetne vitát nyitni. S hogy miért kellene vita? Azért, mert Magyarország régóta vesztegel, és régóta nem sikerül megtalálnia problémái gyökerét. A probléma gyökere ugyanis nem feltétlen egyik vagy másik szereplő magatartása *külön-külön*, hanem egy olyan konstrukció, amely erre az egymást kizáró magatartásra készíti őket. Csak szerényen jegyzem meg: a sokat emlegetett versenyképességet soha az életben nem tudja mondjuk egy baloldali kormánypárt „rátukmálni” a magyar társadalomra. Az esély egy új társadalomszerveződésre, új gazdasági konstelláció kialakítására csak akkor nyílhat meg, ha egyáltalán *megértjük a helyzetünket*.

Magyarország legnagyobb ellenfele a 21. század elején saját helyzetének meg nem értése. Ebből bőven következik mindaz a szerencsétlenkedés, ami az elmúlt tíz évet annyira jellemezte, egyfelől egy vérbően antipluralista nélkülözhetetlenség-mítosz, másfelől egy tökéletesen elitista nemzeti kiválasztottság-tudat. S ezek bizony – rémületes még kimondani is – Széchenyi korának dichotómiái! Igen, valójában ezek a 19. századi sémák határoznak meg mindent, s erre gyógyírt csak mérsékelten jelent

majd (mert hiszen ők is csak ebből a készletből főzhetnek majd) egy remélt generációváltás. Ne csodálkozzunk hát, ha itt egyelőre semmiben nem lehet megegyezésre jutni. A megegyezéshez nem is annyira politikusok, mint a magyar politikatörténet ismerői kellenének, akik egyáltalán képesek exponálni a visszatérő problémákat. Ha csak elnagyolt és elcsépelte diagnózisok vannak, ugyan ki remélheti, hogy az ország – bármily kormányváltás nyomán is – érdemi változáson megy majd keresztül?

Lehet-e a lomhából fürge?

A magyar politikai hagyomány az alkalmazkodás korában

1939-ben Babits Mihály *A magyar jellemről* címmel hosszú esszét írt, sorra véve mindazokat az okokat és körülményeket, amelyek évszázadok során Európában szinte egyedivé – ma úgy mondánánk: versenyképtelenné – formálták a „magyar jellemet”. Nem hinném ugyan, hogy a 2010. évi választás időszakában a magyar közélet szereplői közvetlenül „jellemkérdésekkel” óhajtanának bíbelődni (hiszen most minden mást megelőző kérdés a „két-harmad”), ám a Babits által felkínált gondolkodásmód méltó a figyelmünkre, hiszen a szerző közvetve mégis csak olyan kérdésekről beszél, amelyekről a választási kampány elmúltával és az új kormány megalakulásával, nem is olyan sokára szembesülni fogunk, s ez pedig a magyar politikai hagyomány kérdése, azon belül is a társadalom *mélyről jövő ellenállása* mindennel szemben, ami ezen a hagyományon változtatni akar, azon repedést üt. Az elmúlt két évtizedben – s különösen a balul sikerült MSZP-kormányzás időszakában – talán túlságosan is csak az *elitre* korlátozódott a figyelmünk, s a mostani választás is arról szól, hogy a *társadalom* jelentékeny többsége szerint a rossz kormányzás vezetett a mai helyzethez. A Fidesz túlnyomó többsége mögött tehát egyértelműen az a belátás áll, hogy egy másfajta elitmagatartásra van szükség. De vajon – tehetjük fel a babitsi kérdést – hányadán állunk a történelmileg megörökölt „magyar jellem-

mel”)? Vajon bázisa lesz-e a magyar társadalom a Fidesz-kormánynak, vagy vele szemben éppen úgy ellenállásra lehet számítani, mint elődjével szemben?

Bibótól Babitsig

A rendszerváltás idején ez a magatartási örökség nem volt kérdés, hiszen 1989–90-ben az elmeszesedett diktatúra rossz intézményei helyébe „jó” demokratikus *intézményeket* kellett állítani. Fogalmunk sem volt arról, hogy a demokratikus rendszer kialakulásához, életképességéhez és folyamatos innovációjához mennyiben van köze a mentális-magatartásbéli hagyománynak. Akkor Bibót olvastunk, aki (még 1945-ben) pontosan előírta, hogyan kell „határolt forradalmat” csinálni. S mivel a határolt forradalmat úgy-ahogy abszolváztuk, nem véletlen, hogy Bibót szép csendben elfelejtettük. Most azonban már bőven van tapasztalatunk arról, hogy a struktúra megváltozása önmagában nem elég, a mentalitásunkon kellene változtatni. De hát hogyan fogjunk neki? S mit változtassunk, amikor azt se tudjuk, pontosan *min* kéne változtatni? Babits persze ebben nem ad világos útmutatást, csupán számba veszi az általa legjellemzőbbnek ítélt nemzeti tulajdonságokat. De ő közismerten realista és racionalista. A múlt számbavétele számára nem azért szükséges, hogy a negatív jellembeli tulajdonságok felsorolása után megmondja, melyektől kell megszabadulnunk. Ellenkezőleg: számára az a legfontosabb, hogy megerősítse: mi az, amit *meg kell tartani*. Mert hiszen – mondja Babits – a magyar történelemben kialakult állandó tulajdonságok (jó értelemben vett megalkuvás, nem cselekvés, szemlélődés, alkotás) voltak azok, amelyek „megvédték” az országot, s akkor történt baj, amikor az ország vezetői „elfeledték” ezeket, vagy hirtelenjében újakat akartak a helyükbe állítani.

És innentől ez már a mi napi problémánk is, mert hiszen tudjuk és érezzük, hogy valami megint elromlott. Ha azt kérdezzük

magunktól, hogy mikor, akkor 2004-ig kell visszanyúlnunk. Az 1990–2004 közötti 14 év valamiképpen belesimul egy megszo-
kott történelmi trendbe, amelynek lényege a kímérség, a lassú-
ság és a változatlanóság. De 2004 (Gyuresány Ferenc színre lépé-
se) óta minden megváltozott, hogy aztán az őszödi beszéd, majd
a 2008. évi válság a végletekig élezze a feszültségeket. Bár csak
úgy lenne, ahogy sokan gondolják, miszerint Bajnai Gordon mi-
nimum „félsikeres” válságkezelése utat nyithat a kibontakozás-
hoz! Attól függ milyenhez?! A makrogazdasági egyensúlyterem-
tésben megtett lépések persze figyelemre méltóak, de ezekkel
bajos lesz leszerelni azokat az újonnan megjelenő (de mint majd
látni fogjuk, nagyon is régi) magatartásformákat, amelyeket ép-
pen ez a „cselekvő” hat év hívott elő. Azt állítom tehát, hogy új
díszletek között történelmi küzdelem zajlik éve óta, amelynek
résztvevői az egyik oldalon: Cselekvés, Európa, Alkalmazkodás,
Felzárkózás, Makrogazdasági Egyensúly, Átalakítás, Progresz-
szó, míg a másik térfélen: Társadalmi Ellenállás, Nemzeti Ér-
tékmérés, Adóelkerülés, Passzív Rezisztencia, Politikaundor,
Elitellenesség, Gazdaság- és Piacellenesség. Minderre leegy-
szerűsítő és félrevezető azt mondani, hogy itt szimplán a prog-
resszión és a populizmus küzdelméről van szó. Többről és másról,
amihez a magyar történelem szolgáltatja a háttérteret.

A lomhaság ortodoxiája

És ebbe a háttérbe jól illeszkedik mindaz, ami a rendszerváltás
óta eltelt második tíz évben történik. Nem véletlen, hogy Babits
idestova hetven évvel ezelőtti papírra vetett sorai mellé odaállít-
ható a Tárki vizsgálata, illetve erről Tóth István György interjúja
(A társadalom rendkívül bizalomhiányos, *Élet és Irodalom*, 2009.
december 4.). A Tárki vezérigazgatója ebben az interjúban a kö-
vetkező rendkívül sarkos, ugyanakkor mélyen elgondolkodta-
tó kijelentést teszi: „*A magyar érték szerkezet és gondolkodásmód a*

nyugati kultúra magjától távol, az ortodox kultúrához közel helyezkedik el". Ha ez a megállapítás igaz, akkor bizony nem csak Babits régi sorain érdemes elgondolkoznunk... Egyébként Babits egyik fő mondanivalója is ez: a „magyar jellem” nagyon más, mint az általában vett európai. Felosztásában vannak „cselekvő” (más szóval: fürge) és „nem cselekvő” (lomha) nemzetek. A fürge nemzetek (a „nagy nemzetek mellett lényegében ide sorolja közvetlen szomszédainkat is, ami szintén roppant elgondolkoztató!) folyton azon törik a fejüket, hogy mit változtathatnának meg magukban és maguk körül, s náluk „a nemzeti cselekvés nem a megbolygatott belső, a családi nyugalom védelme, hanem egy állandó, kifelé irányuló harcra épülő, nemzeti féltékenységeken, hatalomvágyon, akarhatnámságon alapuló”. A lomhák (amilyen Magyarország) ezzel szemben a lehető legritkább esetben szánják magukat a cselekvésre, s akkor is csak rövid időre: „a magyar mennél kevésbé cselekvő nép, annál fájdalmasabban és haragosabban érez nyugalomból és méltóságából való minden kizavarodást”. A nem cselekvés persze hosszú évszázadok tapasztalatából leszűrt racionális stratégia, aminek háttérében az „úgysem érdemes” belátása áll. A kezdeti harciasság és kalandozás eszerint csak múló epizód, a magyarság „európai helyzetét és lehetőségét igazából azzal alapozta meg, hogy lemondott a harcról... Először csak az idegennel és az idegenséggel alkudott meg, de aztán megalkudott az ellenséggel is”.

Babits azonban nem elsiratja a „magyart”, a lemondást, a megalkuvást nem demoralizáló karaktervonásként ábrázolja, hanem egy *főlényes* szemlélődés megnyilvánulásaként. Ez a főlényesség mondhatni „normálállapot”, ehhez képest minden más kivételesnek, szokatlannak számít. Merthogy a szent cél a „senki ne háborgasson” nyugalmi állapotának fenntartása! Mindehhez éppenséggel nem cselekvésre van szükség, s a ritkaságszámba menő tényleges cselekvés „csak védekezés az őс nemzeti nyugalom, nemzeti kényelem, flegmatikus nemzeti méltóság valamely megháborítása, megsértése ellen”. A háboríthatlanság fenn-

tartásához párosul még a jog: „a jogi helyzet valóságosabb a mi szemünkben, mint a valóságos állapot... a jogi állandóság védelme jellegzetesen magyar hivatás... A jog *marad* és az igazság mindig egy”.

Ám ha azt gondolnánk, hogy *A magyar jellemről* végkövetkeztése negatív és lemondó, akkor tévednénk. Még akkor sem lenne igaz ez a következtetés, ha a szövegből tudjuk: Babits szerint a magyar karakter nem nagyon érvényesül a világban, mert *nem is akar* érvényesülni. Nem úgy, mint az ún. „tülekvő országok”, amelyeknek lételeme a cselekvés és a boldogulás. Ez utóbbiak állam általi megszervezése épp ezért más eljárásokat követel; nekik az állandó cselekvőképesség fenntartásához fegyelemre van szükségük, ezzel szemben a magyaroknak – szemlélődésük biztosítása végett – mindenekelőtt „nyugalomra” és „szabadságra”. A nyugalom és a szabadság pedig a legfontosabb és -állandóbb „magyar” tulajdonság, az *alkotóképesség* végett szükséges. A magyar társadalom – szól Babits végső következtetése – nem változásra, alkalmazkodásra, hanem alkotásra termett nép, miközben a cselekvés lényegében „nagy nemzetek” monopóliuma.

Nem cselekvés, passzivitás, fölényes szemlélődés, jogba kapaszkodás, az „egy igazságban” való hit, szabadság és alkotás – ezek a magyar karakter kulcselemei Babits szerint. És még valami. A *harag*, ha a nyugalmat valaki megzavarja.

Cselekvés és ellenállás: a harag évei

Akár igaza van Babitsnak, akár nincs, egy dolgot – az elmúlt évek tapasztalata alapján – bizonyosra vehetünk: amikor (hosszú évek hezitálása után) az állam (kormányzat) cselekvésre szánta el magát, vele szemben nagyfokú harag és a nyomában erős társadalmi ellenállás fejlődött ki. Ennek a „nemzeti ellenállásnak” szándékolatlan nyitópontja lett Gyúresány Ferenc őszödi beszéde. Szándékolatlan, mert éppen az ellenkezőjét akarta annak, mint

ami történt. Nem vizsgálom most azt a kérdést, hogy a beszéd igazság- vagy hazugságbeszéd-e. A táboroknak úgyis megvan erről a maguk megfellebbezhetetlen véleménye. Ennél fontosabb, hogy – úgy tűnik – a 21. század Magyarországon is virulensek régi korokban kifejlődött politikai magatartási stratégiák. Talán a volt miniszterelnök ezekkel nem eléggé számolt, vagy ha számolt is velük, azokat a progresszió nevében a maradiság számlájára írta. De vajon helyes-e ez az olvasat? Mondhatjuk-e, hogy Magyarországot a maradiság (populizmus) korlátozza abban, hogy közelebb lépjen Európához? Helyes interpretáció-e, hogy az európai reformszándékot a magyar begyepesedettség buktatta meg?

Első ránézésre akár mondhatnánk is. Hiszen valóban: a Fidesz 2004 óta engesztelhetetlen ellenfele nem csak a gyurcsányizmusnak, hanem mindannak, ami a baloldaltól jön. Egy ilyesféle totális ellenzéki elutasítás Európa fejlettebb részén nem feltétlen divat, így a Fidesz politikája európai mércével valóban csodálkozónivaló. De ha Babits fentebbi gondolataiban van szemernyi igazság, akkor kénytelenek vagyunk felvetni, hogy nálunk feltehetőleg erőteljesebbek a *saját* múlt hagyományai, mint az ezeket részben átíró európai modellek. Azaz határhelyzetekben a több száz év alatt elsajátított, kipróbált magatartásformák jönnek elő. Őszödre reagálva a Fidesz valójában nem tett mást, mint amit a magyar nemesség, a rendek tettek, ha úgy érezték, hogy valami veszélyezteteti előjogaikat vagy a „nemzetet”. Ellenálltak. Megtagadták az adófizetést, ellenállást szerveztek, nem működtek együtt azokkal, akik szerintük megsértették a magyar íratlan Alkotmányt vagy inkább a Magyarország és Ausztria között kötött „államszerződést”. Akármennyire fáj is Gyurcsánynak (sőt továbbmegyek, fájhat egy egész országnak): Magyarországnak *nincs* normális együttműködési hagyománya azokra az esetekre, amikor az egyik oldal úgymond megsérti a „nemzeti jogokat”. Hogy is mondta Babits? „A jog marad, és az igazság mindig egy”.

Ha tehát azt az egyébként kézenfekvő kérdést vetjük fel, hogy a Fidesz miért hiszi, hogy mindenben nála az igazság (mai szóval: miért nem ismeri el a pluralizmust), akkor kénytelenek vagyunk a tradíciókra visszamutatni. Magyarországon alig van olyan tradíció, amely megengedné, hogy az alkotmányosan velünk szemben álló félnek is lehet igaza. Sőt. Már az is kérdőjeles, hogy ellenfelünk egyáltalán alkotmányos tényező-e. Csofálkozunk, hogy ma a Fidesz nem híve a pluralizmusnak? Olyan történeti előzmények után, amilyenekből megteremtődött a mai magyar köztársaság, sajnos, nem tartjuk logikátlannak. Honnan is tudná edződésre, pluralizálódásra, relativizálódásra, kölcsönösségre, megértésre, egymást kiegészítésre épülő hagyományok nélkül? A Fidesz csak azt adja, ami a lényege, vagy inkább: ami a magyar pártosodás történelmi hagyományából párlatként itt maradt. Lehet azt mondani, hogy a Fidesz *erőszakosan kettéosztotta* a társadalmat, s meglehet, ebben van némi igazság, de a folyamat lényege és iránya mélyebb: a Fidesz inkább „beleállt” egy hagyományba. Ha tetszik: a Fidesz lett a babitsi értelemben vett Magyar Történelem-Örökös Párt (MTÖP), vagy Magyar Nemzeti Ellenállás-Örökös Párt (MEÖP), amely arra szövetkezik, hogy „megvédje” a magyar társadalmat, a szemlélődő nyugalmat, a cselekvésmentességet, voltaképp „az embereket” a rájuk „leselkedő” hatalmi cselekvéssel, ármánnyal, felforgatással, alkalmazkodással, felzárkóztatással, progresszióval, miegymással szemben. És ez – mivel mély történelmi determinációról van szó –, úgy látszik, sikerül is neki. S ha innen nézzük, egyáltalán nem meglepő, hogy a Fidesz a konkrét terveit illetően „titkolózik”, hogy egy ideig nem ad programot, majd amikor ad, nemigen mond semmit. Ha egy történelmi magatartásforma fenntartásáról van szó egy *izgékony kormányzás* ellenében, akkor valójában másodlagos, hogy abban a programban mi szerepel.

A Fidesz politikájával tehát messze nem az a gond, hogy – mint ellenfelei állítják -nem demokratikus, sőt szélsőséges – ez teljesen téves magyarázat. Ellenkezőleg: a Fidesz egy *történelmi*

mainstream-magatartást igyekeznek életre kelteni. Ebben a történeti hagyományban nincs kegyelem a felülről reformáló (lásd például II. József) vagy az ország jogos igényeit semmibe vevő, a forradalmat leverő (lásd az 1848–1861 közötti Ferenc József) császárnak. Az egyik egyáltalán nem kap a magyar arisztokráciától koronát, a másik pedig csak akkor kap, ha a magyar igényeket először magáévá teszi. Akinek kétségei volnának, ne is feltétlen Babitsot olvasson, hanem mondjuk Deák Ferencet, 1861-ből, amikor a 12 év után összehívott parlamentben tett első felszólalásban elmondja, milyen feltételek között hajlandó alkudni a Habsburgokkal.

Gyurcsány Ferenc és a baloldal ezt a fajta, az „egy nemzeti igazság” alapján álló jobboldalt talán a 2000-es évek elején jobban értette, aztán valahol megtorpant a megértésben, és a baloldal is „beleállt” egy történeti hagyományba, amelynek nagyok modernizációs ábrándjai, akkurátusak a gazdasággal kapcsolatos elképzelései, de kimunkáltabb társadalomképe nemigen van. Valójában itt van a magyar politika mai „bezárulásának” veleje: a jobboldal a nemzetet próbálja védeni, miközben a baloldal a válságot akarja menedzselni. A két stratégia ma is – mint régen – egymással szembe megy. A baloldal felelőssége itt legalább akkora, mint a jobboldalé. Ha valóban megbékélést és konszenzust szeretne, akkor nem elégedhet meg a jobboldalról alkotott klisékkel, hanem újra kell gondolnia a jobboldalhoz való viszonyát, sőt egy kicsit a történelmi kontextust is. Máskülönb, ha kormányon lesz, folyton életre hívja maga ellen a nemzeti ellenállási hagyományt, lehetetlenné téve bármiféle európai alkalmazkodást.

A „mindenkori” harmincas évek

Miért ismétli önmagát a magyar politika?

Az elmúlt hét végén az MSZP újdonsült elnöke, Mesterházy Attila ismét előhozta, hogy a Fidesz, illetve az általa vezetett kormány az 1930-as évekbe akarja visszavinni Magyarországot. Ez a megállapítás egyáltalán nem ismeretlen; az elmúlt években éppen elégszer lehetett hallani – baloldali és liberális körökben eléggé népszerű, sőt evidensnek is tekinthető. Mesterházy most csak újra előhúzta.

Ám a 30-as évekre való visszautalásnak éppen az adja a gyengéjét, ami a pártpolitikai mozgósító erejét is. Amikor ugyanis Mesterházy azt mondja, hogy a Fidesz amolyan féldiktatórikus rendszert akar kiépíteni (a'la Gömbös Gyula), ezzel fenn kívánja és fenn is tudja tartani – ha nem is túl magas szinten – a baloldal egységét. Ez ugyan egyre nehezebb, de eddig sikerült, s talán ez után is fog. Viszont a dolog másik oldala egyáltalán nincs rendben. Mert ugyan hogyan tud *egyetlen* szereplő (történetesen a Fidesz) visszatérni a 30-as évekhez? Miféle ország az, ahol egyáltalán ez lehetséges? A többi szereplő csak áll és néz, és megadóan tűri mindezt? Nem inkább arról van szó, hogy a Fidesz – ha egyáltalán – a *többi szereplővel együtt* „hozhatja vissza” a 30-as éveket? Szerintem ez jóval közelebb állna a valósághoz, csak hát a magyar politikai közéletben megszokott eljárás az egyik párt

akcióit *önmagukban* vizsgálni. Mintha a többiek nem is léteznének, vagy csak díszletek lennének.

Természetesen értem Mesterházy Attilának és mindenkinek a félelmét attól, hogy nehogymegisméltódjön az, ami a 30-as évek elején kezdődött, s később beletorkollott 1944. március 19-be, vagy a nyilas uralomba. Azt is értem, hogy a 30-as évekről nagyon sokaknak szinte kizárólag csak a fasizmus, a nácizmus vagy jobb esetben a diktatúra jut eszébe. Aggályosnak tartom azonban, hogy ezek a fogalmak egy párthoz, a Fideszhez társulhatnak, vagy legalábbis a fogalmak közül egy, a diktatúra e párt megítélése kapcsán – a 30-as évekre emlékeztetően – szóba jöhet. Miközben azt gondolom, hogy ha van valamilyen kontextus, amibe a 30-as éveket helyezhetjük, akkor az a „mindenkori” 30-as évek. Az, amelyre emlékeztető dolgokat nem a Fidesz csinál önmagában, hanem másokkal együtt. Az, ami a magyar pártpolitikát régóta jellemzi – akár a 30-as évek előtt is. Egy állapot tehát, amelyet nem sikerül magunk mögött hagyni, miközben nálunknál szerencsésebb országok (egy-két példával szolgálok majd) képesek voltak rá. Ez a cikk tehát a leghatározottabb felszólamlás mellett, hogy a 30-as évek évek „logikája” itt van közöttünk, csak nem úgy, ahogyan ezt a közéletben interpretálni szokás.

Egy évtizedről beszélek, amelynek lényegét borzasztóan nehéz röviden megragadni. Azok, akik szerint a Fidesz ide kíván visszatérni, természetesen nem foglalkoznak a kontextus felvázolásával, nem beszélnek a 20–30-as évek fordulójának világgazdasági válságáról és annak hatásairól, nem ejtenek szót a drasztikus gazdasági adatokról, a munkanélküliségről és a fiatal nemzedékek kilátástalan helyzetéről. Csak arról, hogy a Fidesz kvázi ugyanazt akarja, mint amit a korszak kvázi-diktátorai. Nézetem szerint a 30-as éveket a legjobb jóindulattal sem lehet sikeres évtizednek nevezni, ám az, hogy sikertelenné vált, elég nyomós okokkal magyarázható. Természetesen engem itt most

csak a hazai folyamatok érdekelnek, s azok közül is döntően egy: a 30-as évtized első éveiben visszavonhatatlanul lezárult a Trianonnal induló korszak viszonylag stabil időszaka. Magyar szempontból ez a Bethlen István nevéhez kötődő „sikerpolitika” végét jelentette. Bethlen tízéves miniszterelnöksége alatt nagyjából sikerült Magyarország gazdasági szanálása, amely elsősorban a jól megválasztott kölcsönszerzési manővereknek volt köszönhető. De Bethlen konszolidálta a pártpolitikai arénát is, mégpedig az által, hogy a maga által létrehozott Egységes Pártnak „örökbérletet” adott a kormányzásra.

2010 perspektívájából a gazdaság szanálása jól hangzik, de vajon ugyanilyen jól cseng-e a pártpolitikai szféra „leszűkítése” egy örök kormánypárra és vele szemben egy örök ellenzékre? Nem belemenve most abba, hogy mit is jelentett az „adósságcsapda” ezekben az időkben, bátran kijelenthetjük, hogy Bethlen nagy kormánypártja amolyan „centrális erőteret” jelentett, s mint ilyen, egyáltalán nem áll távol a Fidesz mai elképzeléseitől. Bizony arról van szó, hogy vannak történelmi helyzetek, amikor a kormányzat *gazdasági* céljai elérésére *nem feltétlen demokratikus* eszközöket vesz igénybe, szűkíti a politikai versenyt, noha a versenytársakkal igyekszik különmegállapodásokat kötni. Ha ma a Fidesz módszereit kritikával illetjük, nem hunyhatunk szemet Bethlen pártszervezési módszerei felett sem, hiszen ellenzékének semmi esélye nem volt vele szemben kormányra kerülni. A Fidesz voltaképpen a Bethlen-féle pártépítési modell örökösse, ha gazdaságpolitikai vonalvezetése, a makrogazdasági egyensúly megteremtésére való fixáltsága merőben el is tér attól.

Csakhogy Bethlen a 30-as évek elején kikerül a formális pártpolitikai aréna első vonalából, s csak „egyszerű” képviselő, majd a későbbiekben még az sem lesz. Az ő pártszervezési módszereit Gömbös fokozza végletekig, miután Bethlen a hazai politikában 1931-es bukása után körülbelül hasonlóan gyűlölt figura lesz az ellenzék szemében, mint Gyurcsány Ferenc manapság. Korabeli újságokat, illetve utólagos emlékiratokat tanulmá-

nyozva könnyen megállapítható, hogy ez az a korszak, amikor Bethlent – hasonlóan Gyurcsányhoz – az ellenzék és a sajtó nem csekély része *vád alá akarja helyezni*, éppenséggel azzal az érveléssel, mint amit ma is hallunk: ő Magyarország tönkrevője, világgazdasági válság ide vagy oda. Az ő politikája tehát egyszerűen folytathatatlan 1931–32-ben. A Gömbös-féle hatalomátvétel (mint az például Antal Istvánnak, Gömbös jobbkezének emlékirataiból is kiderül) abból az össz társadalmi felismerésből fakad, hogy az, ami volt, így nem mehet tovább, azaz: *teljes* irányváltásra, sőt (kapaszkodjanak meg) *rendszer*váltásra van szükség. S a tévedések elkerülése végett, ez a fogalom már akkor sem azt jelenti, ami a szóban egyébként benne rejlik, azaz nem arról van szó, hogy a parlamentáris *rendszer* helyére például egy *nem parlamentáris*at kell állítani. A rendszerváltás az akkori hazai közbeszédben – ahogy egyébként a maiban is – a *kormányzati politika rendszerének* radikális megváltoztatását jelenti. Manapság tehát szó sincs arról, hogy a demokrácia rendszere helyébe a diktatúra rendszerét akarná bárki is állítani. Arról azonban igen, hogy totálisan mást kell csinálni, mint korábban.

Érdemes belátnunk, hogy az akkori és a mai helyzet között *valóban* van hasonlóság. Mindkét esetben végletesen megbukik az a kormány, amelynek nevéhez a rendszer kiépítése és fenntartása kötődött. Mind az akkori, mind pedig a mai korszak közhangulata nagyon erősen distanciálja magát ettől a megelőzőtől. Gömbös ugyan kormányzói megbízásból (s nem választással) nyeri el hatalmát 1932-ben (1935-ben ellenben feloszlatják a parlamentet, és Gömbös pártja nagy többséggel kerül be), Orbánékat azonban a nép magas szavazati aránnyal megválasztja 2010-ben.

Sajnálatomra egy eléggé fontos tanulsággal kell szolgálnom, különösen azok számára, akik egy-egy választást vagy választás-értékű politikai szituációt kizárólag csak *kormányváltásként* tudnak értelmezni. Ez természetesen vitathatatlan fogalom be-

vett, szokásszerűen működő demokráciákban, de Magyarország a 20-as évek végén biztos nem volt az, és – nyomasztó ezt ki mondani – még most sem tekinthető teljes mértékben annak. Ha ugyanis az lenne, az elmúlt nyolc évben kormányzó pártot nem büntette volna ilyen mértékben, illetve annak első emberét nem utalta volna – gyakorlatilag pont úgy, mint annak idején Bethlent – az *informális* politikacsínálás szférájába. Ne legyen ugyanis kétségünk, hogy a 30-as években Bethlen István – pozíció nélkül – továbbra is a kormánypárt, majd kilépése után a kormányzói agytröszt meghatározó embere maradt. Ha jól értékelem a 2008–2010 közötti időszakot, Gyurcsány Ferenc szintén csak a pártpolitika első vonalából távozott, jelentős informális befolyása azonban megmaradt pártjára, illetve a baloldali-liberális értelmiségre.

Ami persze nem új megállapítás, de a 30-as évekkel összehasonlítva mégis az. Ha tehát meg akarjuk érteni valamikor is a 30-as éveket, sőt továbbmegyek: ha a mainál egy kicsit jobban akarjuk érteni a mai Fideszt (és persze riválisait is), akkor nem árt feladnunk a lecsupaszított, kizárólag egy szereplőre (Fidesz), esetleg egy fogalomra (diktatúra) méretezett szemléletet, és lassacskán megérteni, hogy itt messze nem arról van szó, hogy az egyik „nemszeretem” szereplő visszavágyik egy csúfos korszakba. Ez a visszavágyás ugyanis a magánügye is lehetne, és egy erős demokráciában lehetnének éppenséggel ellensúlyok, amelyek ezt a szándékot csírájában elfojtják. Csakhogy a probléma éppen az, hogy Magyarországon (itt most, sajnos, nem részletezhető okokból) az egyes kormányok regnálása a másik oldal szemében „rendszernek” tűnik, s ezért a magyar politikatörténeti hagyomány legidőtállóbb elemeinek egyike a *rendszerváltás* és a legkevésbé jelenlévő hagyomány az *együtműködés*. Ez utóbbi hiánya olyan irtózatossá teherként nehezedik a szereplőkre, hogy jószerivel belátni sem képesek, miért is nem sikerül legalább egy jottányival közelebb jutniuk egymáshoz. Gondoljuk csak végig, de tényleg és komolyan. Ha ma a baloldal azt állítja, hogy

a Fidesz a 30-as évekhez hasonlatos diktatúra kiépítésére tör, ezzel voltaképp a lehetőségét is elmetszi annak, hogy a két tábor között a kapcsolat normalizálódjék. Tudom persze, hogy a jobboldal is pontosan ugyanígy gondolkodik, s ő sem tartja demokratikusnak a baloldalt. Emlékezzünk csak, hogy a Fidesz kampányában végig *két szélsőséges pártról*, az MSZP-ről és a Jobbikról beszélt.

A deficit tehát, amellyel szemben állunk, hogy a magyar pártpolitikai arénában nincsenek meg a lélektani feltételei annak, hogy két, egymást egyaránt elfogadó, a másikat egyaránt demokratikusnak tekintő párt álljon szemben egymással. Nos, ez szintisztán 30-as évekbeli helyzet! Mert akkor is így volt, sőt a magyar történelem korábbi időszakában is szinte mindig! Sajnálatos, hogy ebből a politikatörténeti hagyományból vajmi keveset tanultunk, de persze érthető is. Hiszen a hagyománynak nagyon nagy szocializációs és magatartásbeli ereje van. Szinte egymagában ez dönti el, hogy adott helyzetben, például konfliktusok idején ki, milyen stratégiát alkalmaz. Ha egy országnak az az egyik legmasszívabb hagyománya, hogy nincs benne demokratikus váltógazdaság, akkor – furcsa módon – ez a hagyomány érvényesül akkor is, amikor (úgymond) már megvan ez a váltógazdálkodás. Mint 1990 óta!

Számomra logikus, hogy miközben az elmúlt húsz évben – az utóbbi nyolc évet leszámítva – mindig négyévenként cserélődtek a kormányok, az egypárti dominanciára törekvés a négy éves periódusban nagyon erős volt. A Fidesz „centrális erőteret” bejelentése csak explicitté tette azt, amit egyébként Gyurcsányék is gondoltak, de már Hornék is, amikor arról beszéltek, hogy kormányuknak „nincs alternatívája”. És ez a nagyon mélyen fekvő „nincs alternatíva” a magyar politika legnagyobb rákfenéje. Ha tetszik, ettől vannak nálunk „mindenkori” 30-as évek. Ha tetszik: ez a kormányzási filozófia alfája és ómegája. „én értek hoz-

zá, ők nem”. „Nekem csak és kizárólag X vagy Y párt lehet a koalíciós partnerem”.

A 30-as években is fölmerült, hogy a hatalmas kormánypártokkal szemben az ellenzék szintén létrehozzon egy nagy ellenzéki gyűjtőpártot. Próbálkoztak, de soha nem sikerült. A nagy kormánypárt örök kormányzásra volt ítélve, még akkor is, ha mindenki tudta, hogy belülről megújulásképtelen és csak jobb híján kormányoz.

No, ez az, amit ezerszeres figyelemmel kellene tanulmányoznunk a követendő nyugati világban. Nem csupán a gazdasági teljesítményét, hanem azt a fantasztikus innovációt, amit például a 20. századi nyugat-európai pártpolitika mutat. Az elején tettem egy megjegyzést, és most visszatérek ide: néhány rövid példát hozok. Hollandiában 1918 után az ország polgárháborús állapotban volt. Nagy társadalmi tömbök feszültek szembe egymással, amelyeket a parlamentben egy-egy párt képviselt. Ha az ellentéteket a nagypolitika szintjére viszik, az ország teljesen szétesik. Mit tesznek hát? Nem „képezik le” a társadalmi törésvonalakat, hanem egyezményeket kötnek, és *nagykoalíciókat* alakítanak, amelyek az 1960-as évek végéig uralják a holland politikát. Vagy nézzük az osztrákokat. A 30-as években legalább olyan, ha nem nagyobb ellentétek feszülnek a pártok között, mint nálunk. 1945 után néppártiak és szocialisták ugyancsak intézményesítik a nagykoalíciós kormányzást, amely mind a mai napig a leggyakoribb kormányzási variáció Ausztriában. S végül Németország, ahol magát az egész iskolarendszert állítják 1945 után a *hagyományváltás* szolgálatába, azaz *demokráciára* tanítják a német társadalmat.

Mindezekhez a felvillantott példákhoz képest borzasztó sóvány, mondhatni elégtelen eredmény ott tartani, hogy „a Fidesz vissza akar térni a 30-as évekhez”. Ez sem nem innovatív, sem nem megoldással kecsegtető, sem nem hagyományváltó szituáció. Sőt. A „mindenkori” 30-as évek hagyományába való beleragadás példája. Egy önmagát megújítani igyekvő párt szempont-

jából ennyivel nem lehet beérni. Mint ahogy nem lehet beérnie ennyivel annak az értelmiségnek sem, amelyet az MSZP – a hírek szerint – újra fel akar építeni, és maga körül szeretne látni. Nem a Fidesz akar tehát visszatérni a 30-as évekbe, hanem a 30-as években (is) létező politikafelfogás, az ellenfelek innováció- és megújulásképtelensége, az együttműködés kultúrájának hiánya béklyóz. A holland, az osztrák és a német példa (a sok közül csak három) arról szól, hogy korábbi ellenfelekből akár koalíciós társak is válhatnak, akik összefoghatnak egymással.

A magyar közéletben elsőrendű – ha tetszik: nemzetgazdasági – kérdés megérteni, hogy mi miért irtózunk ettől a helyzettől, és miért követjük el mindig ugyanazokat a hibákat.

Az inkompatibilitás politikája

Miért hiányzik az együttműködés a magyar politikai kultúrából?

Manapság, amikor az akut problémák döntően a gazdaságiak, talán fölösleges szórszálhasogatásnak tűnhet annak a tételnek a felállítása, hogy Magyarországon van, ami a gazdaságot is determinálja, s ez az együttműködés-hiányos politikai kultúra. Ha egy ország állampolgárai és politikai erői – önmagukban és egymással – tartósan képtelenek az együttműködésre, ha igazából fel sem ismerik, hogy az ismétlődő gazdasági válságok a társadalmi és politikai együttműködés hiányának megtestesülései, akkor roppant nehéz lesz hatékonyabbá tenni a hazai demokráciát, és elérni a hön remélt tényleges nyugatosodást.

Ebben az írásban az együttműködés kérdése áll a centrumban. Az elmúlt húsz évben erről a témáról jobbra közhelyek, felületes lözungok, mostanában meg – másik végletként – kormányprogramok és -nyilatkozatok születtek. Közhelyek alatt azokat a populáris felszólításokat, kívánalmakat és elvárásokat értem, hogy „a pártok végre ne csak a saját érdekeikkel törődjenek”, hanem belátván a társadalom elvárásait, „béküljenek meg, fogjanak össze egymással”, nyissanak új politikai paradigmát. Ezen felszólítások persze mindeddig hatás és következmény nélkül maradtak, míg nem 2010-ben – sokak számára teljességgel váratlanul – kormányzati rangra emelkedtek, hiszen a Fidesz vezette kabinet kiadta a Nemzeti Együttműködés Programját (és nyilatkozatát).

Első ránézésre is nyilvánvaló, hogy a Nemzeti Együttműködés Programja *nem* az a program, ami a társadalom bizonyos köreinek elvárásait kielégíthetné. Baloldali-liberális értelmiségiek és szavazók nyilvánvalóan szörnyülködnek rajta, és talán nem is ok nélkül. Ám tagadhatatlan a program és a mögötte álló eszme kiemelkedő népszerűsége a jobboldal köreibben. Nem kis részben persze azért, mert a jobboldalnak (már csak túlnyomó parlamenti többsége okán is) *önmagával* kell együttműködnie (azaz sokak számára nyilvánvalóan vége a demokratikus virsfaftnak és pepecselésnek). Nem abban az irányban indulok el tehát, hogy a Fidesz-kormány lépéseit alkotmányos szempontból kritizáljam, hanem azt vizsgálom, hogy az új kormány lépései milyen hatással lehetnek az együttműködés meghirdetett céljára, és egyáltalán: miért nem sikerült eddig és feltehetőleg miért nem fog sikerülni ezek után sem kitörni az együttműködés-képtelenség kalodájából?

A kiinduló helyzet mindenesetre nem „magyar fátumról” szól; súlyos politikai megosztottságával és krónikus együttműködési deficitjével Magyarország messze nem egyedül áll a világban. Hadd idézzem Giscard d’Estaing, korábbi francia köztársasági elnököt, aki magyarul 2002-ben megjelent emlékiratában úgy fogalmaz, hogy Franciaországban a baloldal és a jobboldal mint ha két „inkompatibilis rendszerhez” tartozna, sőt: „mintha a köztársaság hívei és titkos vagy nyílt ellenségei közt folyna a harc”.¹ Ezek a szavak igazolhatják Bokros Lajost, aki minapi írásában Franciaországot bizonyos szempontból – velünk együtt – a déli országok közé sorolta, szemben a klasszikus angolszász vagy északi demokráciákkal.²

Baloldal és jobboldal „inkompatibilitása” valóban súlyos probléma, ugyanakkor Magyarországon ez számít „normálállapotnak”. Ahogyan az angolszász országok számára az egyéni szabadság, az individualizmus, a kreativitás, az önkifejezés, a verseny, a hatékonyság és persze mindezek eredőjeként és következményeként az együttműködés a fő tényező, s a meghatározó pártok így vagy úgy, de ezen értékekhez kötődnek, a

mi politikai hagyományrendszerünkben az atomizáltság (individualizmus helyett), a gátolt önkifejezés, a reformok iránti ambivalens viszony, a lomhaság és a kooperációképtelenség a meghatározó vonások.³

Giscard „francia paradoxonnak” nevezi azt a jelenséget, amikor az emberek egy emberként követelik a reformokat, majd pedig igyekeznek lehetetlenné tenni őket⁴, ám nálunk lényegében ugyanez a helyzet, nekünk is van épp elég tapasztalatunk hasonlókról – elég csak a 2008-as népszavazásra gondolnunk. A két szembenálló elit, történelmünk során, és sajnos 1990 után is, amikor csak lehetett, egymás lejáratásán dolgozott, és ketten együtt egy jottányival sem juttatták Magyarországot közelebb egy együttműködésre nyitott kultúra megalapozásához. A Fidesz nagy választási győzelmének oka mégis az, hogy az emberek túlnyomó többsége *neki* jobban elhiszi (vagy inkább *csak* neki hiszi el), hogy az együttműködés kívánalmainak (a „nemzeti egységnek”) érvényt tud szerezni. Nem véletlen, hogy az immáron érdemi rivális nélkül maradó Fidesz 2010-ben éppen a benne hívő *népre* apellálva fogalmazhatta meg a Nemzeti Együttműködés Programját és nyilatkozatát.

Amelyek azonban nyilvánvalóan ideologikus termékek, hiszen alaktalan társadalmi elvárásokból, nem pedig strukturált társadalmi igényekből táplálkoznak. Amikor az új kormány egyik első deklarációjában bejelentette, *mostantól* a nemzeti együttműködés rendszerében élünk, ezzel azt jelezte, hogy fel fogásában az együttműködés kialakítására kizárólag a kormányzat hivatott. A logika érthető, és legyünk jóhiszeműek: jól érzi a Fidesz, hogy Magyarország egyik alapproblémája a társadalmi integráció és az együttműködés nagyfokú hiánya. Nem véletlenül hangoztatja oly sokszor a kormányfő az Európai Unió szerepét az IMF-fel szemben – az üzenet *nem gazdasági* értelme az, hogy az EU civilizációs, kulturális és együttműködési közösség (szemben az IMF-fel), ahonnan van tanulnivaló, s a Fidesz-kormány számára az EU az egyértelmű tárgyaló partner.

Elvben akár sikeres is lehetne ez a vállalkozás, már persze, ha a társadalmi és politikai szférában képes volna pozitív és kreatív folyamatok beindítására. Ezzel szemben egyelőre csupán „ellenálló” attitűdöket volt képes beindítani, amelyekre nem célszerű rászütni azt a bélyeget, hogy azok tiltakoznak, akiknek az érdekei sérülnek. Ennél jóval többről van szó: a Fidesszel szemben beinduló ellenállás nagyon hasonlatos a magyar történelem pártpolitikai és közjogi küzdelmeihez.

Merthogy a Fidesz ezzel a kísérletével – talán szándékai ellenére, de mégiscsak – az ellenálló típusú politika bölcsőjéhez, a *közjogi politika* terepére helyezi vissza magát. Közjogi politikának azt nevezem, amikor egy adott politikai közegben nem a kormány, hanem a *rendszer* szintjén zajlanak a konfliktusok: kormány és ellenzéke folyton a rendszer peremén hadakozik, s viszonyuk jellemzője a kölcsönös kirekesztés. A közjogi politika persze – eredeti alakjában – a dualizmus időszakára (1867–1918) datálható, mikor is a kormányzó párt a legfőbb jellemvonása a Habsburg-Magyar Monarchia status quójának védelme, az ellenzéké annak felbomlasztása volt. E „dualizmus” persze aszimmetrikus volt, hiszen a kormányoldal nem engedhette az ellenzékét kormányra, ezért az ellenzék minden lehetséges eszközt (nem ritkán hazaárulónak, „idegenbérencnek” nevezve azt) bevetett a „megbuktathatatlan” kormány ellen.

Sokan ma úgy vélik, ezt a hagyományt jócskán magunk mögött hagytuk, és az Európai Unió korában a közjogiság hagyománya a múlté. Ám ennek az ellenkezője az igaz; a közjogiság *szellemisége* és a legfőképpen a dualizmus időszakában internalizált politikai kultúra mélyebben jelen van, mint gondolnánk. A pártverseny ma sem eléggé nyitott a társadalmi ellentétek befogadására, s hogy ne mondjam: a mai napig nincs megfelelően rendezve és a „törvények szelleme” által megtámogatva állam és egyén (a demokratikus értékek meggyökeresedése szempontjából kulcs-

kérdésnek tekinthető) viszonya. A nyugati együttműködő kultúrákról író szerzők pontosan mutatnak rá a jogok *tényleges* szabályozó szerepének fontosságára a mindennapi életben⁵, ezzel szemben Magyarországon nagyon csekély a jognak a társadalmi cselekvést szabályozó, netán serkentő szerepe, így az állampolgárok a legtöbbször védteleneknek érzik magukat, és nem érzik, hogy részesei az államnak vagy a közösségnek. De ez sem mai keletű probléma. A magyar történelem legfőbb törvényei „közjogiak” voltak, és hosszú időn keresztül hiányzott belőlük a személyes szabadság és a közösség igényének összeegyeztetése, ami például oly elevenen megvan az amerikai alkotmányban.⁶

Egyáltalán nem értjük hát a Fidesz 2002–2010-es ellenzéki korszakát (és mai lépéseit), ha kizárólag csak a rendszerváltás paradigmájából tekintünk rá, s eltekintünk attól a közjogias tradíciótól, amelynek szerves része, hogy az ellenzék általában nem elégszik meg programjában a kormányváltással, hanem mindig többet: *rekszimváltást* akar. Ezt nem lehet azzal negligálni, hogy mindez a távoli múlt, és az Európai Unió régen túl van ezen. Tetszik vagy sem, Magyarország, a magyar jobboldal nincsen túl.

Így hát melegen kívántatik e közjogi hagyomány természetének megértése, még akkor is, ha – ismétlem – a közjogi megközelítés nagyon „kilóg” a rendszerváltás adta értelmezési keretek közül. Ma már egyébként egyre több nyugat-európai kutató vizsgálja felül a 90-es évek elején született demokratizálódási teóriákat, és próbálja értelmezni Kelet-Közép-Európát a maga történeti folytonosságában.⁷ Magam is ezt a megközelítést tartom helyesnek.

S hogy mennyire lehet valami ebben a történelmi folytonossági tézisben, annak indirekt példáját éppen a volt miniszterelnök, Gyurcsány Ferenc szolgáltatja, aki – igaz Ószöd után, szinte reménytelenül beszorított helyzetben – talán elsőként próbálta átmetteni a történelmi-közjogi pártpolitikát a társadalmi kultúra megváltoztatásának programjával.⁸ Gyurcsánynak esélye sem volt e program megvalósítására, de az is jelez valamit, hogy a

Fidesz – persze a saját hangszerelésében – szintén a társadalmi együttműködés programjához nyúlt. A két stratégia között persze jelentékeny a különbség: míg Gyurcsány igyekezett relativizálni a közjogi vonalat, és elérni, hogy a szembenálló felek *ne rendszerszintű* riválisként tekintsenek egymásra, addig Orbán elgondolásában a közjogi szemlélet erősen jelen marad, s nála nem a társadalmi kultúra megváltoztatásáról, hanem az arra való *építkezésről* van szó. S ezzel már annál a kérdésnél vagyunk, hogy mi a nyugatias demokrácia lényege, mit sikerült átvennünk belőle, és mit nem.

Az 1989–90-es átmenet során a rendszerváltó politikai osztály egy *bizonyos* fajta nyugatiasságot adaptált. Megteremtette a demokratikus *intézményeket*, életre hívta a *piacgazdaság alapkereteit*, s e kettőhöz hozzákapcsolta a társadalom *jólét* iránti aspirációit. Ez azonban messze nem a nyugati kapitalizmus teljessége. Magam azok közé tartozom, akik legalább ilyen fontosnak tekintik a szabadság értékét és a szabadságfok folyamatos növekedését. Mai értékutatások például részletesen beszélnek arról, hogy az állampolgári önkifejezés értékei sokkal fontosabb jelzői lehetnek a demokráciának, mint magának az intézményes demokráciának a támogatása.⁹ Ha ez igaz, sok mindenre magyarázattal szolgál. Könnyen lehet ugyanis, hogy a hazai rendszerváltás azért csúszott „félre”, mert rövid idő alatt elveszett az egyéni „fedezete”, eltűnt belőle az önkifejezés motiváló ereje, a belső késztetés a szabadság növeléséért folytatandó küzdelemre.¹⁰ Mindez a gazdasági fejlődés előrehaladásának hiányával is összefügg, hiszen egy fejlődő gazdaság keretei között tud kibővílni a polgárok cselekvési repertoárja.

A nyugatias, a szabadság alapzatán álló együttműködési kultúrából azonban sem a rendszerváltás idején, sem azóta nem sokat sikerült átvennünk, nyilván, mert ezek nem olyan készen átvehető dolgok, mint például a parlamentáris intézmények. S

mindehhez jött még egy dolog: a társadalmi kohézió hiánya. Erre is a nyugati irodalom hívta fel a figyelmet, mégpedig megállapítva, hogy bármennyire is sajátos, de az államszocializmusnak volt valamilyen kohéziós ereje, aminek helyébe a 90-es évek elején nem került semmi. Egyszerre következett be a pártállami integrációs mechanizmusok leépülése és a társadalom „diszorientációja”. A nyugatiak persze hiába várták a náluk tradicionális *pluralis* társadalmi kohéziót, a térségben és Magyarországon ilyen nem jött létre, s ahol egyáltalán valamilyen kohézió kialakult, annak sokkal inkább volt etnikai vagy regionális színezete.¹¹ Erre a kohézióhiányos helyzetre sem sikerült azonban politikai és társadalmi stratégiát kitalálni; Magyarországon mindmáig ismeretlen például a demokráciára való szocializációnak (mint a 40-es évekbeli német demokratizálódás fontos elemének) példája.¹²

A „semmilyen kohézió” állapotára csak a 2000-es évek közepén születtek meg az első válaszkísérletek (lásd Gyuresány), de a közjogi hagyományokban létező, atomizált kultúrájú magyar társadalmat roppant nehéz autonóm cselekvésre bírni. Talán ezért nem véletlen, hogy a Fidesz kormányra kerülésével a nemzeti együttműködésnek egy újabb paternalista típusa jelent meg, amikor a kormányzat lesz az együttműködés fő aktora és szervezője. Ezzel a Fidesz kétségkívül ráirányítja a figyelmet az elmúlt húsz év óriási (kohézió)hiányára, de egyúttal minden eddiginél erőteljesebben fel is támasztja a két oldal engesztelhetetlen ellentétére alapozó magyar történelmi hagyományt.

Ez azonban nem kecsegtet túl sok sikerrel. Az együttműködés új kultúrájára való áttérés ugyanis, ha egyáltalán, csak hosszú folyamat eredménye lehet, s legalább három feltétele van: 1. Meg kell értenünk a nem együttműködő tradíciók történelmileg állandó uralmát rajtunk; 2. Az intézményes demokrácián túl fel kell fogoznunk a klasszikus nyugati együttműködő kultúra lényegét; 3. Tisztába kell jönnünk a felszínes megoldások hiábavalóságával.

Itt még egy másik fontos fogalmat is megemlítenék, s ez a *tűrelem* kultúrája. Ennek híján félő, hogy megint belecsúszunk a rapid, felületes és kampányszerű megoldásokba, és a szabadság nemhogy növekedni nem fog, de tovább csökken. Csökkenő szabadság mellett pedig, józan ésszel semmilyen együttműködés nem várható.

Jegyzetek

¹ Valéry Giscard d'Estaing: *A franciák. Reflexiók egy nép sorsáról*, Európa Kiadó, 44.

² Bokros Lajos: Az euro mint társadalmi és kulturális vállalkozás. *Élet és Irodalom*, 2010. szeptember 3.

³ Lásd erről bővebben: Csizmadia Ervin: Lehet-e a lomhából függe? A magyar politikai hagyomány az alkalmazkodás korában. *Élet és Irodalom*, 2010. április 23. Lásd még a függeség és a lomhaság megkülönböztetéséhez Babits Mihály alapvető esszéjét, amelyről írok a dolgozatban.

⁴ Giscard d'Estaing i. m. 164.

⁵ Christian Welzel – Ronald Inglehart: Democracy as Human Empowerment: The Role of Ordinary People in the Emergence and Survival of Democracy. *Center for Study of Democracy*, 2008, 3.

⁶ Barack Obama ír például erről a *Vakmerő remények* című könyvében. Ő egyenesen úgy fogalmaz, hogy az amerikai alkotmány egy utat vázol fel előttünk, amelyen haladva összegegyeztethető a szenvedély az értelemmel, a személyes szabadság eszméje a közösség kívánalmaival. Lásd Cor Leonis Kiadó, 2008, 99.

⁷ Az angolszász politikatudomány az utóbbi években komoly kísérleteket tett a kelet-közép-európai politikai-politikatörténeti hagyományok feltárására. Ehhez: James Toole: The Historical Foundations of Party Politics in Post Communist East-Central-Europe. *Europe-Asia Studies*, 2007. July, 541–566.

⁸ Lásd például a legátfogóban: Gyuresány Ferenc: Megegyezés. Magyarország megújításának lehetséges irányairól. *Népszabadság*, 2008. augusztus 29. De Gyuresány szinte minden miniszterelnökként írott munkájának ez volt az egyik központi gondolata. Ugyancsak erről

beszélt a Mi maradt a demokráciából? címmel nemrégiben megtartott konferencián. Videó és leírt szöveg a www.kapcsolat.hu portálon.

⁹ Welzel – Inglehart: i. m. 9.

¹⁰ Uo. 10.

¹¹ Hans Von Zon: The Lack of Cohesion as the Crucial Problem for Post-Communist Societies. *AI and Society*, 1994. 8. 151 és 155.

¹² Az oktatás és demokráciára nevelés szerepéről Lásd Brian M. Pucaca: *Learning Democracy: Education Reform in West Germany, 1945–1965*. New York, Berghahn Books, 2009.

Demokráciában nevelni?

A liberális demokrácia és a politikai nevelés

Kérem az olvasót, a cím olvastán ne veszítse máris kedvét; nem valamiféle irányzatos moralizálással találkozok majd. Természetesen a kérdésre összetett választ fogok adni: Nyugat-Európában a (politikai) nevelés történelmileg természetes, integráns adottság; Magyarországon sohasem volt – s ma sem – az. Pedig jó lenne, ha a magyar társadalom nem lenne „neveletlen” (kérem, véletlenül se illemhiánynak értsék e szót), de – nagy valószínűséggel – roppant nehéz lesz „megnevelni” (megint csak ne direkt ideologikus ráhatásra gondoljunk). Ebből következően a magyar demokrácia az állampolgárok oldaláról roppant kevés erőforráshoz jut, ami (vegyük csak ezt az oldalt) versenyhátrány. S ha innét nézzük: már nem is tűnik olyan fölöslegesnek az elemzés. Mert bár igaz: a mai Magyarországnak nem a politikai nevelés gyenge szintje a legfontosabb anomáliája, ám azt is látnunk kell, az örökös gazdasági elmaradottságnak, hitel- és adósságproblémáknak, sőt Európa és Magyarország éppenséggel most újra kiéleződő viszonyának nagyon is vannak a demokratikus állampolgári kultúra gyenge voltához visszavezethető aspektusai.

Liberális ódzkodás

Egészen egyszerűen itt egy olyan deficittel állunk szemben, amit nemhogy nem orvosoltunk, de jószerivel fel sem ismertünk eddig. Az, hogy a témára egy liberális hetilapban igyekszem felhívni a figyelmet, nem véletlen. Arról szeretnék ugyanis beszélni, hogy a (politikai) nevelés vaskosan liberális téma (is). Márpedig a hazai liberális gondolkodástól, mint oly sok más, a politikai nevelés témaköre is idegen. Hogy világos legyen, mire gondolok, hadd hívjak segítségül egy liberális politikatudóst, egy élő klasszikust, Giovanni Sartorit. Ő mondja – magyarul is olvasható – *Demokrácia* című könyvében, hogy a liberálisok jól teszik, ha újragondolják például a tekintély fogalmát. Ugyanis különbséget kell tenni *tekintélyelvű* tekintély és *tiszteletre méltó* tekintély között. „A tekintélyelvű tekintély és a szabadság egymást kölcsönösen kizárják, míg a tiszteletre méltó tekintély és a szabadság egymást kölcsönösen kiegészítik”.

Ilyesféle megkülönböztetést tehetünk az államilag monopolizált nevelés és a sok szervezet és szereplő által folyamatosan „végzett” politikai nevelés között. Nekem úgy tűnik, a hazai liberálisok ódzkodása a tekintély bármiféle felfogásától éppen úgy kontraproduktív volt, és hozzájárult a manapság prosperáló tekintélyfogalom kialakulásához; mint ahogy a politikai nevelés jelentőségének el nem ismeréséből is logikus út vezet odáig, hogy a mai kormányzó elit olyan köznevelési törvényt fogadhatott el, amelyet. Ebben az írásban tehát szeretném rehabilitálni a politikai nevelés méltatlanul mellőzött fogalmát. Úgy vélem, az a fajta leszűkítő szemlélet, amely Magyarország versenyképességét kizárólag gazdasági, legfeljebb *oktatási* kérdésként kezeli, téves; a politikailag „neveletlen” társadalom a demokrácia kiteljesedésének legalább olyan fontos (ha nem fontosabb) gátja, mint az oktatási értelemben „műveletlen” vagy „szakképzetlen” tömeg.

Nevelhetőek-e a szélsőségesek?

A téma kibontásához egy fontos, de mégis csak részaspektust felölelő nemrégiben megjelent érdekes tanulmány adja az apropót (ás Pál: *Átnevelhetőek a szélsőségesek?* – *ÉS*, 2102. január 27.). Ismereteim szerint Tamás az első, aki a szélsőjobboldal „szokásos” elutasításán túlmenően egyáltalán fölveti, hogy a pártpolitikában helye lehet egy általunk nem szeretett irányzat átnevelésének. Írását azzal a szabódó megjegyzéssel kezdi, hogy egyáltalán kell-e a cikkének címében feltett kérdésen gondolkodni, merthogy – tapasztalata szerint – ez bizony „meglepheti” a balliberális olvasót. Hiszen itthon „a pesti demokratikus értelmiség” (Tamás kifejezése) hagyományszerűen nem az „átnevelésre”, hanem a szélsőségektől való masszív elhatárolódásra koncentrál. A szerző – s ez cikkének nívója – kritizálja ezt a „bezárkózó” értelmiségi attitűdöt, amelynek semmi köze az általa német-skandinávnak nevezett modellhez, amelyben kutatók és szervezetek nyitott módon figyelik a szélsőséges pártokban-mozgalmakban helyet foglaló emberek működését, hogy aztán az e mozgalmakban részt vevők egy részét visszavezessék a többségi társadalomba.

A szélsőségektől való itthoni elhatároláshoz szokott hazai olvasó számára nyilván meglepő a cikk azon állítása is, miszerint Nyugat-Európában a 90-es évek vége óta léteznek helyi, sőt központi „akciócsoportok”, amelyek a gyakorlatban és lehetőleg azonnal reagálnak a radikálisok mozgására. Ezen akciócsoportok amolyan „terápiás” funkciót is betöltenek, például Németországban. Először a helyi szintű problémákat helyileg szerveződő csoportok próbálják „kezelní”, s ha ezek nem járnak sikerrel, közbelép a központi mag, a Drezdában székelő „tartományi akciócsoport”. Az elmúlt másfél évtizedben – a szerző szerint – kialakult tehát egy eléggé jól működő szervezeti háló, amely sok szélsőjobboldalit hozott vissza a többségi társadalomba.

Ugyanakkor – s ez is a cikk újszerű megállapítása – a szélsőséges pártok aktivistáinak átnevelését szorgáló szervezeti kere-

tek nem jöhettek volna létre, ha nem áll mögöttük a nyugat-európai társadalmi gondolkodás még megmaradt racionalizmusa. „A ’régi Európa’ – írja a szerző –, úgy tűnik, valamennyire még mindig hisz a racionalitásban. Nem tudja elfogadni, hogy neveléssel, odafigyeléssel és persze egy kis pénzzel nem lehet az embereket jobbá tenni”. Ha jobban belegondolunk, ilyesféle belátással a magyar demokrácia több mint 20 éves történetében nem nagyon találkozunk! Nemhogy akciócsoportjaink nincsenek; „nálunk még kipróbálásuk elvi lehetőségeit is elhessegetjük, pedig tudjuk, hogy bármennyire is demokratikus e-mailes tiltakozó listákat összeállítani, ettől még élő radikális nem tért vissza a túlsó oldalról a centrumba”.

A jó–rossz dichotómia és az „elfeketedő” nyáj

Érteni vélem a Tamás Pál által mondottakat. Az, hogy Nyugat-Európában a szélsőségek elleni küzdelemre konkrét technikákat dolgoznak ki, abból a hagyományos felfogásból fakad, amelyben jól elhatárolódik a többség a (deviáns) kisebbségtől; a jó a (deviánsok által képviselt) rossztól. Ami az előbbi dichotómiát illeti: a fejlett liberális demokráciáknak mindig van egy jól kitapintható társadalmi többsége, amely önmagához képest definiálni tudja a (szélsőséges) kisebbség fogalmát. Talán túlzás lenne itt a „többség zsarnokságáról” beszélni; mindenesetre a többség feljogosítva érzi magát, hogy akár nevelési értelemben is hatást gyakoroljon a rajta kívül álló (s számára deviánsnak tűnő) radikális kisebbségre. Ami pedig a jó-rossz dimenziót illeti: ahhoz, hogy a radikálisokkal szemben a társadalmi többségben létrejöjjön egy „átnevelői” attitűd, szükség van egy dichotóm (voltageképpen leegyszerűsítő) megközelítésre, amely nem is politikai, mint inkább *erkölcsi* eredetű: a radikálisokkal való foglalkozás, az ő visszavezetésük a társadalomba elsősorban erkölcsi feladat. Ahogyan általában a legkülönfélébb devianciák

képviselőit vissza kívánjuk integrálni a társadalomba, ugyanúgy kísérletet kell tenni a szélsőséges politikai deviánsok „visszaszoktatására” is.

Tamás azonban itt meg azt kénytelen konstatálni, hogy a hazai helyzetben egyáltalán nem beszélhetünk világos erkölcsi dimenzióról. „Mi azonban egyáltalán nem gondolkozunk ilyen dichotómiákban. Társadalomképünk töredezett... A német-skandináv modellben vannak feketebárányok, akiket – ugyan ritka, ideális esetekben, de mégis – vissza lehet vezetni a nyájhoz. Mi akkor sem hiszünk ebben a nyájban, ha éppen keresztények vagyunk”.

Ha pedig nincs felismert morális parancs (s mindemellett politikai feladat), ha az értelmiség csak az aláírásgyűjtésig vagy a probléma elutasításáig (s ez által a nevelésben rejlő lehetőségek ab ovo tagadásáig) jut csak el, akkor nem lehet csodálkozni, ha – a szerző fogalmával – „elfeketedik” az a bizonyos nyáj, s az sem egyértelmű, kinek is van többsége kívül szemben. S valóban. Akárki, akármilyen többséggel is kormányoz Magyarországon, állandó probléma a többség önmagában vett fogalma is (lásd tekintély-problematika); továbbá sokak számára az is kétséges, a többség mögött álló tábor egyáltalán demokratikus-e, s képes-e a „jó” képviselésére. Szóval sokszorosán bonyolult terepen járunk, ha – most már elszakadva Tamás Pál cikkétől – a politikai nevelésről akarunk beszélni.

A politikai nevelés mint hagyomány

A számunkra releváns kérdés ugyanis nem az, hogy (át)nevelhetőek-e a radikálisok, hanem hogy egy demokráciában nevelhető-e a szélesebb társadalom, vagy másképpen: kell-e egy demokratikus társadalomnak figyelmet fordítania önmaga nevelődésére? Mint ahogy az elején jeleztem: ez a téma általában

is, liberális körökben meg kiemelten nagy ellenállást kiváltó kérdés, amelyre könnyedén adható az a felületes válasz, hogy egy liberális demokráciától mindez fényévnnyire áll; annak *nincs* szüksége politikai nevelésre.

Ennek a megközelítésnek azonban súlyosan ellentmond – hogy csak saját szakterületemről hozzak példát – a nyugat-európai politikatudomány, amely évtizedek óta nagy számban termeli az állampolgári nevelésről szóló elméleti tanulmányokat. Az ottani politológusok részéről nyilvánvalóan nem öncélú időtöltésről van szó, hanem ez a témakör különlegesen fontos és becses számukra. Ezen könyvek és tanulmányok nem kis részét ismerve kell konstatálnom a témával kapcsolatos itthoni elzárkózást vagy inkább félreértést.

Általános kiindulópontként talán nem árt hivatkoznom arra, hogy a sokak által maximálisan elutasított nevelés fogalma éppenséggel a liberálisok által is maximálisan felvállalt felvilágosodás kori hagyományban, azon belül abban a racionális megfontolásban gyökerezik, miszerint az ember nevelhető. Ahogy haladunk előre az időben, a nyugat-európai liberális demokráciák egyre többet tesznek a legkülönbözőbb szervezeti és intézményes keretek létrehozatalára, amelyek két dolgot biztosítanak: egy nem is alacsony szintű egyéni elégedettséget és emellett egy olyan „közösségi” szocializációt, amelynek révén az állampolgár a demokratikus politikai közösség tagjának érezheti magát. Röviden szólva: számos dologra készítik fel az állampolgárokat, és ezek közül csak az egyik az a tankönyvi tétel, hogy a demokrácia intézményes rend. Legalább ilyen fontos, hogy hogyan kell az intézmények és szervezetek világában mozogni, hogyan kell önszerveződni, s nem utolsósorban hogyan kell másokkal együttműködni. A demokrácia lényege tehát egy viselkedési forma, sőt egy norma. Ha az ez irányú szocializáció kimunkált rendje ott hiányozna, teljesen érthetetlen lenne – aktuális példát mondok –, hogy a demokratikus normákat nagyon

régóta ápoló nyugati sajtó miért támadja ma oly hevesen Magyarországot. Nos, éppen azért, mert a hosszú távon elsajátított normákba ütközőnek véli azt, amit tőlünk lát (hogy igaza van-e ebben, az más kérdés).

A „nevelatlenség” intézményesítése

Magyarországon viszont az 1989–90-es rendszerváltás egy „neveléshiányos” átmenetet eredményezett, és tart fenn mind a mai napig. Az átmenet feladata nálunk – s ez nem játék a szavakkal, hanem a lényeg – a *demokratizálódás*, s nem a *demokrácia* létrehozatala volt. Arról már akkor is azt mondta például a sokat idézett Dahrendorf, hogy bizonyos demokratikus magatartásformákat nem lehet egyik pillanatról a másikra, ha tetszik: egy suhintással teremteni. Az intézményes adaptációra épülő önkormányozó szándék tehát érthető, ráadásul két itthoni sajátosságban is keresendő a magyarázata.

Az első egy történelmi: Magyarország mindig mintakövető ország volt. Történelme során számos európai erőközponthoz igyekezett illeszkedni, s számostól el is szakadt, amikor azok európai ereje megroppant. 1989–90-ben történetesen a Szovjetunió dőlt össze, s Magyarország – persze nem előzmények nélkül – újraorientálódhatott. Mivel azonban itt egy geopolitikai projektről van szó (nevezhetjük ezt a jaltai világrend végéből ránk háruló feladatnak), a demokratizálódás egyoldalú marad, abba nem fér bele a Nyugatot évszázadok/évtizedek óta működtető lényegi mikromechanismusok felismerése, és azoknak valamiféle átültetése. A (hatalmi) intézmények átültetését ellenben nem kellett sokáig tanulni, elvégre azok a nyugati fejlődésből könnyen rendelkezésre álltak. Ráadásul 1989–90-ben szinte egyes egyedül a *tranzitológia* művei szivárogtak be hozzánk, s az azokat olvasó rendszerváltóknak szinte „előírták”, mit kell tenniük, ha a demokráciák közösségébe akarják átvezetni Magyarországot.

Ezek a könyvek azonban semmit nem mondtak a nyugati demokráciák lényegéről, azokról az állam-állampolgár, állampolgár-állampolgár kapcsolatrendszerekről, amelyek – éppen az által, hogy folyamatosan csiszolódó „nevelési” helyzetek által teremtődtek meg –, ethoszt adva nekik, fenntartják a nyugati liberális demokráciákat.

A másik ok, amiért a nevelési téma talonba helyeződött, kulturális. A rendszerváltás a közelmúlttól való drasztikus elhatárolódásra épült. Témánk szempontjából arra, hogy szabadabb kívánjuk tenni magunkat azoktól a hatalmi tényezőktől, propagandistáktól, akik – sokszor kulturális misszióként propagálva ténykedésüket – nevelni próbáltak minket. A Kádár-rendszer nem is teljesen új e tekintetben; így volt ez a Horthy-rendszerben is, ahol az állam masszív ideológiai-nevelési funkciókat is betöltött. Értelemszerűen a puha diktatúrából a demokráciába való átlépés mindenfajta felsőbbség hatalmának lerázását is jelentette. És egyúttal a magunk mentessé tételét is bármiféle – akár demokratikus – nevelési és nevelődési eszmény elfogadásától. A demokrácia új kultúrájába nem fért bele semmi, aminek köze lehet az egyén hatalmi eszközökkel történő manipulálásához. Az még belefért, hogy a magunk által választott pártok befolyását elfogadjuk magunk fölött – ezáltal alakultak ki az egyes választói tömbök –, az azonban már nem fért bele, hogy – csöbörből vödörbe esve – elkezdjünk demokráciát tanulni, és új-fajta nevelődési eszményekben gondolkodni.

Angolszász és német modellek: önszerveződés és rugalmasság

Mindennek oka van azonban. 22 éves demokratikus tapasztalattal a hátunk mögött már jóval világosabban látunk, mint korábban. Látjuk például, milyen fontos a politikai nevelés szempontjából az, hogy egy demokrácia időben mikor formálódik ki. Mi történetesen a demokráciák kialakulásának „negyedik hul-

lámába” estünk bele, s ennek a hullámnak az a jellemzője, hogy – bár akartunk volna – nagyon nem tudtunk hasonlítani a korábbi hullámok szereplőire. A klasszikus (számunkra ma is modelt jelentő) nyugati liberális demokráciák ugyanis az első vagy a második hullámban fejlődtek ki; részben 1945 előtt, részben pedig azt követően. Akkor, amikor a demokratikus nevelésbe vetett hit lényegében megkérdőjelezhetetlen. Ezt az abszolút optimizmust és bizakodást fejezi ki John Dewey híres *Democracy and Education*-ja, vagy a közgazdász Milton Friedmann *The Role of Government of Education*-ja. És még temérdek könyv, tanulmány, amelyek behatóan elemzik az állam/kormány/civil társadalom/egyén kapcsolatrendszerét, az oda-visszahatásokat, a formális és informális viszonyrendszereket, s azt, hogy a demokratikus értékekre szocializált állampolgár micsoda nyeresége és fundamentuma a demokratikus rezsimnek. E nélkül a hatalmas irodalmi kánon nélkül a nyugati nyugati demokráciák egészen biztosan nem lettek volna képesek eljutni mai *deliberatív* vagy a *multikulturális* végpontjukig.

Németország esete ebben a történetben külön is érdekes. Először is köztudott, hogy Németország 1933 és 1945 között fokozatosan sodródik a náci diktatúrába, s hiába a nácizmus előtti (igaz nem túl erős) demokratikus hagyományok, ezek elemésződnek a hitlerizmus éveiben. Az messze nem igaz (mint sokan felületesen mondják), hogy mindenki kollaboráns volt, ám az tény, hogy 1945 után egy tekintélyes hányadában „kollaboratív” társadalmat kellett átnevelni, és a szó szoros értelmében megtanítani a demokráciára. Például a régi korszak tanári garnitúráját. 1945 után tehát nem kisebb a feladat, mint hogy – a korán elgondolt szociális piacgazdaság intézményes kereteinek kialakításával együtt – megteremtsék Németország újraépülésének emberi-társadalmi, sőt pedagógiai alapjait. 1952-ben létrehozzák a „Szövetségi Hivatal az Állampolgári Nevelés Támogatására” nevű szervezetet, de az „állami” oldal újratervezésén túl több száz nem kormányzati szervezet is megalakul, amelyek azután

civil kézbe veszik a politikai nevelés feladatát. Kis túlzással azt mondhatjuk: a Tamás Pál által bemutatott „szélsőjobb-figyelő” akciócsoportok léte, szerveződésük logikája ide, az 50-es évekbe, a civil világ gazdag burjánzása korába nyúlik vissza. A német demokratikus politikai közösség – nyilvánvalóan amerikai mintára – a kezdetekkor intézményesíti a civil kompetenciát, határozottan csökkentvén ezzel az állami beavatkozás terjedelmét az emberek nevelésére.

Ezen túlmenően roppant érdekes még, hogy ez az egész szisztema mennyire rugalmas és adaptív. A folyamat legelején először is a politikai nevelés fő ágenseinek (a tanároknak) kell megtanulniuk, majd továbbadniuk a demokratikus politikai kultúrát. Az első időszak nevelési eszménye a demokráciát mint értéket elfogadó, bizonyos értelemben passzív állampolgár. Ám ez a későbbiekben már egyáltalán nem elég; a 60-as évekre új eszmény jelenik meg: a *kritikus* állampolgár. Őt azonban ugyanúgy „elő kell állítani”, vagy „meg kell teremteni”, mint nevelési elődjét, a demokráciában bízó állampolgárt. Erre pedig új apparátusok, szervezetek jönnek létre, ami által elkerüljük azt, amit nálunk a kádárizmus idején nem: a hatalom direkt beavatkozását. S a 90-es évekre csak tovább bővül a kör, amikor – követve a globális világ szükségleteit – a gazdasági kompetenciával rendelkező állampolgárok nevelési eszménye jelenik meg. Bővebben minderről Alexi Buck és Brigitte Geisel remek – nevelési-oktatási szakemberek interjúzására támaszkodó – 2009-es tanulmányában olvashatunk, és persze el is csodálkozhatunk: mennyire fontos ott az, ami nálunk egyáltalán nem: a demokrácia változó politikai nevelési eszménye, és az ennek kifejlesztését szolgáló civil és nem civil szervezetrendszer.

A veszélyes koktél

Magyarországon viszont a gazdasági és társadalmi trendekhez költődő, azok változásait követő nevelési ciklusokra történelmünk szinte egyetlen periódusában sem fordítottunk kellő figyelmet. Ha egyáltalán beszélhetünk nevelési eszményről, azt mindig a hatalom fogalmazta meg, s igyekezett felülről lefele közvetíteni. Ahogyan a Kádár-rendszerben is történt. A rendszerváltáskor nyílt egy halvány esély a trend megfordítására, annak felismerésére, amit Nyugat-Európa demokratikus nevelési hagyományai jelentenek. Sajnálatos módon azonban, mint ahogy már kifejtettem, a geopolitikai alapokon megvalósuló mintakövetés erősebb volt, hogy bárki is komolyan végiggondolta volna, mit és hogyan kell másképpen csinálni az állampolgári nevelésben. Ráadásul – erről is beszéltem – mindenkinek elege volt abból, hogy „felülről lefelé” neveljék.

A kezdeti helyzetből persze még nem következne a későbbi korrekció lehetetlensége, mégis azt látjuk, hogy a 20 év során nem nagyon változott a helyzet: a politika ugyanazok körül a problémák körül vegetál, s egyáltalán nem ismeri fel a politikai nevelés demokráciaerősítő hatását. Természetesen – elkerülendő az egyoldalúságot – ugyanezt mondhatjuk a társadalmi percepcióról is: semmilyen jelét nem tapasztaljuk annak, hogy a társadalom önszerveződő módon szeretné kezébe venni saját nevelési eszményeinek intézményesítését. Ily módon viszont a magyar demokrácia nemigen tud támaszkodni például a Tamás Pál által is említett jó-rossz dichotómiában morális döntést hozni képes állampolgárok erejére és mintájára. Sokkal inkább beszélhetünk egy – Raymond M. Duch szavával – „veszélyes koktélról”: a demokrácia és a szegényes oktatás/nevelés sajátos elegyéről. S bár ebben az írásban szándékosan nem szólok a szűkebben vett oktatásról, azt azért egy rövid mondatban meg kell jegyezni: nem csak a politikai nevelésben, de az oktatási szférában sem sok történt az elmúlt két évtizedben: a tananyagok

elképesztően korszerűtlenek, és egyáltalán nem követik azt a tudást, ami az elmúlt évtizedekben a világban felhalmozódott. Minderről nagyon releváns eszme-futtatást olvashatunk a *Mozgó Világ* 2011/1. számának oktatásról szóló kerekasztal-beszélgetésében.

De maradjunk tárgyunknál, és mondjuk ki: még csak körvonalai sem látszanak bármiféle nyugati típusú nevelési ideál kialakulásának, vagy a róla való gondolkodásnak. Ahogy Németország kapcsán elmondtam: a nevelési ideálban az a jó, hogy nem zárt, hanem nagyon is rugalmas, s a világtrendeket követve gyakran változik. Azaz korántsem egy eszmény idealizálásáról és megmervítéséről van szó, amely több évtizedre szól. Egy ilyen „bebetonozott” nevelésfelfogás egyáltalán nem is illene Európa vezető multikulturális demokráciájához. Viszont ebben a demokráciában elengedhetetlennek tekintik a folyamatosan változó eszmények pedagógiai közvetítését (a közvetítést alulról éppúgy végzik, mint felülről), s ezt rendkívül hatékonyan teszik.

Nálunk ellenben szinte semmi ilyesmi nem tapasztalható. Mint az elején jeleztem: alig látni jeleit, hogy egyáltalán a problémát értenénk. Ne gondoljuk, hogy ha a Tamás Pál cikkének címe meglepetést (talán megdöbbenést) vált ki a „pesti demokratikus értelmiségben”, akkor a politikai nevelés témájának megpendítése ne váltana ki hasonlót. A hazai hagyomány megutáltatta velünk a nevelés minden formáját, s ezzel szembe – másik végletként – csak a minden korlátozástól mentes egyéni élet eszményét voltunk képesek állítani.

Voltaképpen a szabadság fogalmának értelmezéséhez jutotunk. Hogy hogyan és hányféleképpen lehetünk szabadok. Ennek kapcsán lassan el kell jutni oda, hogy a liberálisok közössége is újragondol néhány tabut. Például – Sartori kapcsán – volt már szó a tekintély fogalmának lehetséges liberális (újra)értelmezéséről. Egy újabb tabu „felnyitása” lehet a politikai nevelés fogalmának újragondolása, és az ebből eredő következtetések

levonása a szabadságfogalommal kapcsolatban. Megítélésem szerint szűk a hatalmi beavatkozástól való mentességet hangsúlyozó szabadságfelfogás; sokkal gazdagabb az, ha a szabadságfogalmat egy politikailag „nevelt” társadalomban definiáljuk újra.

De van itt még egy tabu, s ez a hagyományhoz való viszony kérdése. Régóta azt gondolom, hogy a liberális gondolkodásnak sokkal érzékenyebbé, nyitottabbá kell válnia a hagyomány befogadását illetően. Az, hogy Amerikában vagy Németországban (és persze más nyugat-európai országokban is) komoly szerepe van a politikai nevelésnek, egy folyamatosan jelenlévő, de persze változó tartalmú hagyományról, annak erejéről árulkodik. Ezekben az országokban (még ha mostanában csökkenő módon is, de) büszkeség forrása, hogy a polgárok értik és megélik saját demokratikus politikai kultúrájukat, kritikai attitűdjüket, gazdasági kompetenciáikat (hogy csak a Németország kapcsán szóba hozott tulajdonságokra utaljak vissza). S mindezen tabuk felnyitása miért fontos? Mert észre kellene vennünk: a magyar liberalizmus nem tudja visszaszerezni elvesztett pozícióit, ha pusztán a pártpolitikai arénára koncentrál anélkül, hogy tartalmi mondanivalója lenne a demokratikus együttélés (nevelés) kérdéseiről. Kevés tehát az akarás Orbán rendszerének leváltására; arról is beszélni kell, van-e (még) a magyar liberalizmus tarso lyában valamilyen gondolati ajánlat a magyar rendszerváltásban elmellőzött – s nézetem szerint egész veszteglésünk szempont-jából kulcsnak tekinthető – kérdések felvetésére.

Liberalizmus, hagyomány és politikai nevelés

Mert ha nincs, akkor a liberalizmus elérhet ugyan (akár százalékokban is megmutatkozó) részeredményeket, de a magyar demokrácia minőségi fejlődéséhez vajmi kevéssel járul majd hozzá. A hagyományok liberális alapú újragondolása, s ebből fakadóan a politikai nevelés fontosságának fel- és elismerése ilyen érdemi

gondolati ajánlat lehetne. S éppen egy korszerű nyugatosság jegyében. Éppen azért kellene alaposabban megvizsgálni ezeket a hagyományokat, mert a nyugati demokráciák hatékonyságának magyarázata is döntően ezekben keresendő. Nem az a különbség tehát köztük és köztünk, hogy nekik nincsen „ilyenjük”. Nagyon is van, csak egészen másképpen bánnak azokkal, mint mi. Ők tisztelik például a politikai nevelésben a 20. században felhalmozott tradíciókat, de – mint bemutattam – rugalmasan meg is haladják azokat. Nekünk szinte nincsenek ilyen hagyományaink, ezáltal nincs is mit „rugalmasan” meghaladnunk. Ehelyett a magyar politikai hagyomány az alkotmányért való állandó küzdelem, az „alkotmányos kultúra” kérdései körül forog. Ezt a domináns tendenciát olykor – akár hosszabb korszakokra is – megszakítja a nép érdekeire hivatkozó, az alkotmányosság kérdéseit zárójelbe tevő politika. Messze nem téve egyenlőséget a két hagyományréteg közé, mégis azt kell mondjam: a bemutatott angolszász vagy a német minta fő tanulsága számunkra az, hogy szinte minden mást megelőző befektetés a demokrácia állampolgári tanulása. A sikeres demokráciák – sok egyéb mellett – attól azok, hogy folyamatosan (újra)tanulják a demokratikus értékeket és mechanizmusokat, s e tanulás attól hatékony, hogy az önszerveződő állampolgári kultúra tartja fenn. Nálunk a civil társadalom mindig „ébred”, ott ellenben mindig „éber”, ha a politikai nevelésben játszott szerepről van szó. Náluk a civil társadalom egy jelentős szegmense nem pártos; nálunk a manapság újraaktivizálódó civil társadalom jórészt a regnáló kormány kritikájával, illetve a létező pártok mellett egy alternatív kínálat felállításával van elfoglalva. Ott a társadalom önnevelő funkciót lát el; nálunk a társadalomnak a politikai (ön)nevelésben játszott szerepe zéró. Ahogyan a magyar liberalizmusé is, sajnos.

Végző soron arra a kérdésünkre tehát, hogy nevelhető-e a magyar társadalom, azt válaszolhatjuk, jó lenne. Viszont a magyar politikai hagyomány merevsége és rugalmatlansága eddig nem tette lehetővé, hogy a témát egyáltalán beemeljük a demokrá-

ciáról szóló közbeszéd kánonjába, így a közönségnek fogalma sincs, mennyire jelentős témáról van szó. Nem lehet elégszer hangsúlyozni: a politikai nevelés a liberális demokrácia egyik alapvető szükséglete, nélküle a társadalom véletlenszerűen válik a demokratikus közösség tagjává, ha egyáltalán. S azért is lenne jó a kérdéstről éppen egy liberális lapban beszélni, mert a hazai liberálisoknak itt éppenséggel lehetne teendőjük. Azoknak a liberálisoknak, akik szinte az egyedüli nyugatosoknak tekintik magukat. Nos, ha ez így van, akkor éppen ők nem engedhetik meg maguknak, hogy a nyugat-európai demokratikus fejlődésnek a politikai nevelés felőli értelmezését elmulasszák. Látnunk kell ugyanis: hosszas történelmi fejlődés alatt „megnevelt” társadalmakból egészen más produktivitás jön elő, mint azokból, amelyek a demokratikus politika befogadása szempontjából „neveletlenek”, s amelyek ezt a tulajdonságukat ráadásul fel sem ismerik, miáltal tenni sem képesek ellene. A témáról való gondolkodás nagy ívben való elkerülése permanens gazdasági kudarainknak is egyik meghatározó okára világít rá.

Tovazötyögés vagy felforgatás

**Mi a jobb: ha minden változik,
vagy ha semmi?**

„Hazánk nem maradhat jelen helyzetében” (Eötvös József: Reform, 1846.)

„Ez az ország addig él, amíg alszik. S jaj, annak, aki felébreszti”
(A nádor szavai Jókai Mór: És mégis mozog a föld című regényében, 1872)

A mai Magyarországon a radikális változ(tat)ások korát éljük. A második Orbán-kormány (ellentétben tétova elődeivel) a gyökerénél nyúlt hozzá a legalapvetőbb kérdésekhez, és fenekestül felforgatta a rendszerváltás utáni Magyarország minden szegmensét a közjogtól kezdve a politikán át a gazdaságig, a társadalomig és a külpolitikáig. A rendkívül koncentrált radikális átalakítás mögött meghúzódó legfőbb kormányzati érv az, hogy az előző kormányzatok ezeken a területeken semmit sem tettek, s a mostani kormány *azért* olyan radikális, amilyen, *mert* elődei súlyos mulasztásait kell bepótolnia.

A Fidesz kormányzása ráirányítja azonban a figyelmünket egy mélyebb jelenségre is; ezt fejezné ki a fentebbi két idézet Eötvöstől és Jókaitól. A minket érdeklő dilemma a következő: *mi a jobb Magyarország számára: ha minden megváltozik, vagy ha minden úgy marad, ahogyan van – vagy inkább volt?*

Az olvasó persze azonnal rávághatja: egyik sem. Sem a Fidesz-féle radikális országátalakítás, sem az előtte lévő „demokratikus pangás”. Ezek helyett „van másik”, pontosabban egy harmadik opció; a mértékkel, kiszámíthatóan, egyetértésben meghozott reformok s a fokozatos változás politikája. Ezzel akár egyet is érthetnénk, csakhogy azt is be kell vallanunk, hogy ez a fajta „fokozatos és kiszámított reformpolitika” Magyarorszá-

gon – s nem csak 1990 óta, de korábban is – ismeretlen. A mai Fidesz-kormányzást tehát nem intézhetjük el azzal, hogy Orbán „diktatúra-építése” a gátja mindennek.

Pangó és átépítő ciklusok

Ahhoz, hogy a mostani helyzet megértéséhez közelebb jussunk, fel kell adnunk azt a fajta köldöknézést, ami csakis a rendszer-váltás utáni 22 év folyamataiból próbálja kiolvasni a minket érdeklő választ. Persze emberek vagyunk, s a legtöbbször számára a politika a napi folyamatok követését jelenti, a múlt vizsgálata pedig ezen a körön kívül esik. Ám talán eljött az ideje, hogy erről másképpen kezdjünk gondolkodni. Olvasom egy antiszemizmus-vita kapcsán írott *ÉS*-beli cikkben (Karsai László: Megjegyzések a Gerő-vitához, 2012. július 20.), hogy „elindulhatna végre egy a XX. századról szóló magyar történész-vita”. Helyes, de a 20. századi politikai folyamatokról talán a politológusoknak is lenne véleményük!

A politológusok sokat tudnának hozzátenni a mai rendszer magyarázatához, ha nem önmagából akarnák azt megmagyarázni, hanem képesek lennének az egész jelenséget történeti dimenziók felől értelmezni. A politológus „munkaeszköze” a modellalkotás, s e tekintetben a magyar múltból nagyon figyelemreméltó analógiákra bukkanhatunk. Például arra, hogy a hazai politikát – persze leegyszerűsítve – „pangó” és „elszabaduló” politikai ciklusok uralják lényegében a modern pártpolitika kezdete (1867) óta.

Miért érdekes ez egyáltalán?

Elsősorban önismereti okokból. Azért érdekes, hogy tudjuk, hányadán állunk azzal az alapanyagkészlettel, amelyből főzni tudunk. Ha ugyanis van valamilyen ismeretünk a magyar politika múltjáról, Orbán Viktor és kormányzata korántsem tűnik majd „unikumnak”, hanem nagyon is szervesen beleilleszkedik abba

a sorba, amely a magyar pártpolitikát – persze még 1945 előtt – jellemezte. Ő is egy olyan politikus, aki azért jön, hogy – a „pangás” éveit után – mindent tökéletesen „felforgasson”.

Ha idáig eljutunk, következik egy második belátás: Orbánékat nem elegendő – mint sokan hiszik – „eltakarítani”. Ha igaz ugyanis, hogy Orbán egy „pangó” kormányzás után jött (márpedig számomra ez evidensnek tűnik), akkor a mai kormány leváltása önmagában semmit nem old meg, ugyanis könnyen megtörténhet, hogy – az Orbán-kormányzás ellensúlyozásaképpen – megint egy „pangó” korszak jön, amikor a kormányzók óvatossága megakadályozza a komolyabb változtatásokat, s újra előlről kezdődik az egész. Ami, ugyebár nem lenne túl jó, hiszen pont az volna a lényeg, hogy a folyamatok végre ne ugyanabban a logikában ismétlődjenek.

Szétváló közjogi és társadalmi dimenzió

De mi ez a logika, s hol vannak a gyökerei? Van-e egy „nulla kilométerkő”, ahová visszavezethető ez a sajátos váltógazdálkodás? A modellalkotó politológus megpróbálkozhat, hogy találjon ilyet. A magam részéről a *közjogi* és a *társadalmi* dimenzió szétválásában látom ezt az origót.

Nézzük először a közjogot röviden. 1867 óta a magyar politikát mindig nagy közjogi alapszerződések határozzák meg, amelyek jelentősége felbecsülhetetlen, hiszen ezek biztosítják egyáltalán a magyar állam létezését és fejlődését. E szerződések két irányban is meghatározóak: bel- és külpolitikailag. Belpolitikailag egyfajta intézményes stabilitást biztosítanak, mindenekelőtt a választások stabilitását, az alkotmányos és a parlamentáris rendszer működését; külpolitikailag pedig lehetővé teszik Magyarország európai jelenlétét, s azt, hogy Magyarország egyáltalán pénzügyi forrásokhoz, hitelekhez jusson. Mind 1867, mind pedig 1919 után a magyar konszolidáció útja e két tényező sike-

resen abszolválásán keresztül történik, s valami ilyesmiről beszélhetünk az 1945 és az 1990 utáni átmenetet követően is.

Csakhogy a másik dimenzióban, a társadalom szférájában ahelyett, hogy konszolidáció eredményeit learatnák, és fejlődés következne be, inkább a lemaradás, a dezintegrálódás és a deklasszálódás jelei tűnnek fel vészes hasonlósággal. Példaként elég, ha visszautalunk az 1880-as évekre, amikor – nem kis részben a lemaradók és versenyképtelenné válók érdekképviselőtét felvállalva – létrejön az Antiszemita Párt. Vagy említhetjük az 1930-as éveket, amikor a társadalmi elégedetlenség már nem csak a parlamenti ellenzéki radikalizmust erősíti fel, de hozzájárul egy *kormányzati* rendszerváltást zászlajára tűző fordulathoz is – a Gömbös-kormány idején. Mind a Szabadelvű Párt hosszú kormányzása idején (1867 és 1905 között), mind a Bethlen-féle konszolidációs korszakban (1921–1931) sikerül fenntartani a konszolidált közjogi szisztémát, és gazdaságilag, államháztartásilag sikerül szanálni az országot, de ennek hatalmas ára van: a társadalom széles rétegei úgy érzik, kimaradnak mindebből, s végtelenül csalódottakká válva a „konszolidációs” kormányzati politika ellenfeleivé, majd – az 1930-as évek elejétől – a radikalizálódó kormányzati jobboldal híveivé válnak. Az ilyen választóknak hiába beszéltek akkor – és hiába beszélnének ma is – a konszolidáció áldásairól; ők a politikát személyes sorsuk rosszabbra fordulásán keresztül ítélték-ítélik meg, s tapasztalataik alapján váltak/válnak a radikális országátalakítás híveivé.

Látzólagos kiegyensúlyozódás és visszatérő történelem

Mindehhez a trendhez képest a Kádár-rendszer évtizedeiben viszonylag kiegyensúlyozott volt a kép. Itt maga az egész korszak „pangott”, de a szovjet birodalom alattvalójaként élő állampolgárban meg sem fordult, hogy a pangásból egy radikális alternatíva kormányra segítésében keresse a kiutat. A Kádár-rendszer

mindennapi emberének tapasztalata az, hogy bár az élet az adott keretek között nem túl változatos, ám alapjában véve kiszámítható és konszolidált. Azaz a közjogi és a társadalmi dimenzió – bármily furesa – itt nem került úgy szembe egymással, mint korábban és – mint majd látni fogjuk – a későbbiekben. A viszonylagos kiegyensúlyozottság a 2000-es évek második feléig tart, de ekkor – nem várt fordulatként – Magyarországon (mint ahogy másutt is) egyszer csak „visszatér a történelem”, megjelenik például az a fajta politikai irányzat (először a MIÉP, majd a Jobbik képében), amelyik az „ez így nem mehet tovább” szlogenje mentén szerveződve radikális alternatívát kínál fel.

De a közjogi sikeresség és a társadalmi kudarc szembeállítása eléri a mainstream-politikát, s a továbbiakban a Fidesz politikájának centrumába is ez a törésvonal kerül. A Horn-kormány ellenzékeként kezdik szembeállítani egymással az új demokrácia „közjogi” eredményeit (európaizálódás, a gazdasági élet fenntartásához szükséges hitelek megszerzése, stabil pártkeretek, kiszámítható váltógazdálkodás) és „társadalmi” deficitjeit. Bár a mélyreható (gazdasági) reformok igénye a balliberális oldal szótárából sem hiányzik, de a „demokratikus tovaötyögés” problémájára Orbánék adják az első radikális választ, amikor 1998 előtt meghirdetik a „több mint kormányváltás, kevesebb mint rendszerváltás” programját.

El kell ismernünk, ez a felvázolt ív már a 90-es évek végén sem igazolta azokat a várakozásokat, amelyek szerint az új magyar demokrácia az egyet nem értéstől az egyetértés felé haladva követi a nyugat-európai trendeket. Már akkor sem gondoltam azonban, hogy a változások magyarázhatóak lennének Orbán személyiségéből, hatalomvágyából vagy a jobboldalra átkerült fideszes politikai elit ideológiájából. A mai magyar – főleg ellenzéki – közbeszéd viszont kizárólag arra koncentrál, hogy „Orbán le akarja építeni a demokráciát”. Ez a diagnózis talán elég ahhoz, hogy egy ellentaktikát sorakoztassanak fel vele szemben, de komolyabb magyarázatnak elég sovány. A mindent megváltoztatni

kívánó orbáni kormányzati stratégia két forrása ugyanis a tágabb hagyomány (amelyről már beszéltem) és az új demokrácia társadalmi deficitje. A Fidesz és Orbán titka voltaképp az, hogy ezt a két dolgot egyszerre kívánja megváltoztatni; egyszerre akar véget vetni ennek a hosszú történelmi láncolatnak és a jelenkorban mutatkozó „demokratikus pangásnak”. S a titok másik fele: akár hajlandó a közjogi konszolidációt is feláldozni a társadalmi konszolidáció érdekében. Ami Nyugat-Európában nyilván képtelenség lenne. Ott a kettő egymásból következik, egymást erősíti s nem hierarchizált.

Közjogi helyett társadalmi konszolidáció

Mi azonban éppen itt térünk el a leginkább Nyugat-Európától. Nálunk a két tényező viszonya hierarchikus. A magyar történelem nagy részében – mint utaltam rá – a közjogi konszolidáció a meghatározó, ám ennek árnyékában a társadalmi konszolidáció alig valósul meg, ami viszont a radikalizmus melegágyává válik.

Mit tesz most a mai kormányzati elit?

Megfordítja a kérdést, s leépíti mindazt, ami eddig fontos volt (alkotmányos jogállam), hogy felépíthesse a másik oldalt, a társadalmi dimenziót. Orbán Viktorral nem az a gond, hogy ne egy Nyugat-Európában becses értéket (a társadalmi szabadságot) akarná meghonosítani, hanem az, hogy ezt a közjogi stabilitás *rovására* teszi. Ez ennek a kísérletnek a legnagyobb belső ellentmondása. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a mai Magyarországon nem állnak rendelkezésünkre olyan hagyományok, amelyek *e két tényező harmonikus együttlétét garantálnák*. Tévedés azt hinni, hogy 1990-ben és azt követően ezek megvoltak, csak a Fidesz „feladta” őket. A rendszerváltás időszakában a nyugati hagyományból – érthető okokból – a közjogi szál erősödött fel, s kevésbé volt fontos a társadalmi és az egyéni szabadság dimenziója. A nyugati állam- és társadalomfejlődésben azonban ezek

egyenértékűek, aminek az az oka, hogy már az „alapítás” aktusa idején egybeforrnak, s a későbbiekben nagy gondot fordítanak ennek az egyenértékűségnek a fenntartására, sőt fejlesztésére.

Ritkán beszélünk róla, pedig roppant fontos maga az „alapítás”. Az amerikai és az európai demokráciák bölcsőjét – a kimunkált politikai eszmék letéteményeseként – hatalmas történelmi egyéniségek ringatták. Elég, ha Amerika „alapító atyáit”, Washington, Madisont, Jeffersont, John Adamset és a társaikat, vagy a német Konrad Adenauert, Ludwig Erhardot vagy a francia Robert Schumant hozzuk szóba. Ők valamennyien óriási egyéniségek, nem utolsósorban képzett politikai gondolkodók és tekintélyek, akiknek neve összeforrott az alapítás aktusával. Ilyenfajta „nagy egyéniségeink” nekünk a rendszerváltás idején nem voltak, így hát nálunk talán joggal gondolhatta a közönség (pláne annak liberális fele), hogy a demokrácia megteremtése egyenlő a jogállami *intézmények* megteremtésével. Ám ez nem feltétlen van így. S bármennyire is csábító azt gondolni, hogy Orbán Viktor maga szeretne „alapítót”, sőt „királyt”, „köztársasági elnökké”, „megszentelt emberré”, vagy egyszerűen csak „autokratává” válni, azt is el kell ismernünk, hogy az „alapítás” gondolata a liberális rendszerváltók némelyike számára is fontos kérdés volt, mint azt Kis János munkássága példázza. Ő az Antall-kormány idején vetette fel, hogy a magyar rendszerváltásból „kimaradt” az alapítás aktusa, s emiatt az 1994-ben hatalomra kerülő balliberális kormány fontos feladatának jelölte meg – egy teljesen új és „konzervatív” szellemű alkotmány elfogadása által – ennek a hiánynak a pótlását. Sem akkor, sem az óta nem sikerült azonban véghezvinni ezt az „alapítást”, s talán már nem is lehet. De ettől még vitathatatlan, hogy a világ sikeres demokráciái „alapításra” épülnek.

A Nyugat és a társadalmi fundamentum

Mint ahogy az is tagadhatatlan, hogy még sok minden másra, amit azonban az elmúlt 22 évben nem sikerült ellesnünk tőlük. Persze, amit nem tudunk/tudunk megtanulni tőlük, az mélyebb okokkal függ össze. Intézményeket mindig könnyebb átvenni és bevezetni, mint hagyományokat. Voltaképp a magyar politikai közélet egy sajátos fénytörésben leledzik: azt hiszi, a hagyományok kiiktathatók a politikából, holott a világon mindeütt ezek a hagyományok határozzák meg a politika folyását.

Nálunk történetesen az, hogy a közjogi/társadalmi ellentmondás szorításában valamint a pangó és a felforgató ciklusok váltó-gazdálkodásában nem tud kialakulni egy – legalább minimálisan – közös érték- és normarendszer a *társadalomban*. Ezt nagyon fontos kiemelni, mert hogy a demokratikus rendszerek – ideális esetben persze – alulról épülő rendszerek, amelyekben a társadalomnak primátusa van, s a társadalom tagjai hozzák létre azokat az intézményeket, amelyek aztán az idők során átörökítődnek és biztosítják a demokrácia fundamentumát. A nyugat-európai társadalmi fejlődés lényegét éppen a társadalmi fundamentum ereje és a közös normarendszer adja. Egészen más ez az alapzat, mint a miénk. A számunkra modellértékű nyugati civilizációban a társadalmi alapok és a civil intézmények roppant erősek, ellenben a hazai hagyományban ezek soha nem erősödhettek meg, illetve túlzottan a politikai ciklusok logikájának voltak alávetve. Ott, ahol a civil társadalmat mindig a nemzet mint entitás helyettesíti, az intézményalakítás csökevényes lesz, s a közösen elfogadott normák meghonosodása szinte lehetetlen.

A Nyugat titka az egész hagyományrendszer e civil alapjainak folyamatos karbantartása. Szemben a magyar múlttal, amely statikus és „megemelt” (mondhatni patetikus), a nyugati társadalmak a saját múltjukra nem mint statikus és lezárt előzmény-tömegre néznek, hanem mint folyamatosan változó rendszerre, amelyet szakadatlanul meg kell vizsgálniuk, fel kell fedezniük,

és újra kell értelmezniük. Ahol viszont – mint nálunk – a civil társadalom alig intézményesedett, ott még a tudományos (mondjuk történeti) szándék is kevés a múltnak ehhez a rendszeres karbantartásához, s ott a múlt ideológiai alapú kanonizálása vagy ellen-kanonizálása történik meg. Tipikus jele mindennek az a vita, ami például Nyíró József vagy Wass Albert kapcsán kialakult. De legalább ez a vita létezik, míg más viták – például arról, hogy mit is lehetne-kellene megtanulnunk a nyugati társadalmak múltkezeléséről – egyáltalán nem. Holott ez lenne a sokkal fontosabb. A folyamatos önreflexió saját múltunkat, szerepünket, lehetőségeinket illetően.

Eötvösön és Jókain túl?

Minderre azért is égetően szükségünk lenne, mert a magyar múlt megítélésében még mindig Bibó István „eltorzult magyar alkat/történelem” interpretációja az uralkodó narratíva. A legmélyebb tisztelettel adózva Bibó emlékének és munkásságának (számos írásomban ezt megtettem már), azt kell, hogy mondjam: e nézete újragondolásra szorul. Nem azért kell ugyanis bírálni a magyar történelmet, mert „torz” (a Nyugathoz képest szinte minden nemzet történelme „torz”), hanem azért, mert a közjogi/társadalmi (másképpen: pangó/felforgató) ciklusok természetének feltárására, megismerésére (mint helyzetünk megértésének kiinduló pontjára) eddig alig reflektáltunk. Beértük olcsóbb és felületesebb magyarázatokkal, és sajnos, úgy látom, ez a helyzet ma is.

S nem is oda akarok kilyukadni, hogy a politikai osztály mit mulasztott, s hogy az elmúlt 22 év megint csak zsákutcás. Hanem oda, hogy nekünk, politikával foglalkozó elemzőknek kellene – követve a nyugat-európai trendeket – sokkal többet beszélnünk arról, hogy például a hagyományoknak milyen szerepük van a politikában, s hogy az egész politikai múlt hogyan köszön visz-

sza az orbánizmusban. S a tévedések elkerülése végett itt nem arról van szó, hogy a múltból kivesszünk egy szálat (a jobboldaliságot, az antiszemitizmust, a radikalizmust stb.), s azt mondjuk: íme, *ez* visszatért. Nem, a történelem másképpen dolgozik, s a hagyományok magatartásmódokat, interakciókat, egymásról való gondolkodási képleteket s nem utolsósorban struktúrákat görget tovább. Nyugat-Európában egészen másokat, mint Kelet-Közép-Európában.

Intellektuálisan találok tehát elégtelennek, hogy messze nem fordítunk elegendő figyelmet mindannak a hagyatéknak a feldolgozására, amely a *teljes* magyar politikai miliőt meghatározza. Így viszont Eötvös és Jókai fentebbi alternatívája mellett sosem lesz „harmadik út”.

A politikai program fogalmáról és értelmezéséről

Bevezetés az október 23-a utáni vitákhoz

Október 23-án a Milla és a Szolidaritás rendezvényén zászlót bontott Bajnai Gordon, és az azóta eltelt rövid időszak fejleményei azt mutatják: az ellenzéki térfélen – a sok részletvita ellenére – egy bizonyos remény váltotta fel az eddigi pangást. A 2010 és 2012 közötti időszakban sokan temették a balliberális oldalt, döntően két okból. Egyrészt az alkalmasnak tűnő vezető, másrészt a megfelelő program hiánya miatt. Most a vezető (akárki akármit mond is) úgy néz ki, meglehet; a program ügyében pedig nyilvánvalóan megkezdődnek majd az egyeztetések. Az ellenzék most talán jobban bízhat – mint akár egy hónapja – abban, hogy 2014-re versenyképessé teheti magát.

Az alábbi írásban – nem gondolom, hogy nagyon népszerű módon – a programalkotásnak egy sajátos vetületére szeretném majd felhívni a figyelmet. Munkahipotézisként „harmadik típusú programnak” nevezem majd azt a programtípust, amely szerintem túlléphet azokon a korlátokon, amelyek a megszokott politikai programok jellemzői. A „harmadik” szóból persze az is következik, hogy van „első” és „második” típusú program is, s valóban: állításom az lesz, hogy a Bajnai személye köré tömörülő tábor e két program metszéspontján áll. Az elsőt – úgy néz ki – sikerül elhagyni, ám a másodikkal sem feltétlen lehet választást nyerni. Igyekszem kifejtetni, mit értek „harmadik típusú” politi-

kai program alatt, de annyit már most megelőlegezek, hogy nem pusztán a jogállam helyreállítását és jó/egyeztetett szakpolitikákat. Október 23-án – nézetem szerint – annyi történt, hogy az ellenzéki térfélen felismerték: az „első” típusú programok zsákutcába jutottak, s valami másra van szükség. De oldjuk most már fel a sorszámneveket, s lássuk a háromféle programot, amelyek közül szerintem csak az utolsó hozhat igazi megoldást.

A program mint szavazatmaximálás

Bajnai bejelentkezésének – minden továbbtól függetlenül – van egy elementáris haszna. Az ellenzék az október 23-ai megarendezvényvel mintha egyszeriben túllépne azon az „első” program-típuson, amely az elmúlt másfél évet jellemezte. Az Orbán-kormány megalakulásától kezdődően ugyanis az ellenzék egészen mostanáig „technikai” (nem pedig tartalmi) programokban gondolkodott, s – különösen az elmúlt fél évben – megelégedett annak kinyilatkoztatásával, hogy az Orbán-kormány 2014-es leváltásához elég lesz az ellenzéki pártok szavazatmennyiségének pusztán összegeződése; a soron következő választáson minden számításba jöhető elemnek (mínusz Jobbik) össze kellene fognia, mert a győzelem csak így (így viszont mindenképpen) garantálható.

Természetesen ez a megközelítés érthető, és meg is volt az alapja. Ez az alap maga az Orbán-kormány, pontosabban annak *mérete*. Kétharmados kormányokkal szemben teljesen érthető, ha először az ellenzéki térfélen is azzal kísérleteznek, hogy „tegyük össze, amink van”, mert a győzelem a „mennyiségi szempont” maximalizálásával biztosítható. A kétharmados kormányzás „bevezetése” szinte ab ovo rajzolta ki azt a pályát, amelyen az ellenzék kezdetben mozgott, s ez a pálya sokáig a „technikai összefogás” felé terelgette az ellenzéki pártokat.

Nem egyedülálló persze az ilyesmi. Történelmi példákat is hozhatnánk – s éppen a sokat emlegetett 30-as évekből –, ami-

kor egyébként egymástól nagyon távol álló ellenzéki pártok arra „utaltattak”, hogy – legyőzve egymás iránti súlyos fenntartásait – összefogjanak. Igen, a Gömbös-kormány időszakáról van szó, amikor olyan politikusok találtak egy táborban magukat, mint a pártfüggetlen Bethlen István, a kisgazda Eckhardt Tibor, a liberális Rassay Károly, a legitimista Apponyi György, vagy – később – a szociáldemokrata Peyér Károly. Pár évvel Gömbös hatalomra kerülése előtt (sőt Gömbös első kormányzati időszakában) ez még elképzelhetetlen lett volna. Egy-két év elég volt a pártpaletta alapvető átrajzolódásához.

A 2010-ben létrejövő Orbán-rendszer lényegében ugyanezt a reflexet hívta életre, és ez a reflex uralta egészen a ciklus feléig a magyar politikát. E szerint, ha az ellenzéki pártok népszerűségi mutatóit összeadjuk, az ellenzék már most többségben van. Ami persze így szintiszta matematika, adatok mechanikus összegzése, ám – ha tetszik – ellenzéki program is.

Ráadásul bekalkulálja az általánosan romló közhangulatot, s ennek eredményeképpen még azt is, hogy 2013-ban a mostani ellenzéki pártok mellé újak sorakoznak majd fel – újabb választói tömböket hasítva ki a volt Fidesz- s a mostani bizonytalan szavazói táborból. A már most tudható – és megjósolható – mozgásokból ezeknek az új pártoknak a megalakulása több mint valószínűsíthető. Még több párt az ellenzéki térfélen még inkább valószínűsíthető, tehát, hogy ha csak pusztán az ellenzéki szervezetekre leadandó szavazatok mennyiségét nézzük, akkor a kormánytábor kisebbségben marad. Ám minél több az (ellenzéki) párt, annál inkább megnő az elején említett széttagolódás, s annál nehezebb lesz olyan közös alapot találni, amelyben valamennyi releváns szereplő magára ismerhet. Ám a ciklus első felében a tervezés még korántsem foglalta magában a kormányképesség kérdését; az ellenzék ebben az időszakban még csak a kétharmados kormányzati többségre reagálásáig, s az arra adott első ösztönös válaszokig jutott el.

A program mint szellemi összehangolódás

Mindezek mérlegelésének nyilvánvalóan köze van mindahhoz, ami október 23-án történt, és ami az elkövetkezőkben történni fog. A Milla, a Haza és Haladás és a Szolidaritás, mint ernyő-szervezet létrehozatala ugyanis élő cáfolata annak, hogy majdan az ellenzéki pártokra leadott szavazatok mechanikusan összegeződnek, és ellenzéki győzelemre vezetnek. Ezt az önmagát sokáig tartó tévedést mára az ellenzéki táborban talán már senki sem osztja. A „második” típusú tartalmi programalkotáshoz azonban erős szellemi háttér szükséges. Sok egyéb mellett ez magyarázza Bajnai Gordonnak – mint potenciális integrátor-nak – a színre lépését. Hiszen mögötte jó ideje ott áll saját agytrösztje, a Haza és Haladás, továbbá egyéb támogató értelmiségi körök, mint például a Szabadság és Reform Intézet. Nem is beszélve a Center for American Progress nevű amerikai agytröszt szellemi és anyagi támogatásáról.

Teljesen világos, mi ennek az új összefogásnak az értelme: a szellemi összehangolódásra épülő programalkotás. De az merőben új elem, hogy egy ilyen szerepre valaki egyszeriben – a létező ellenzéki pártok feje fölött – „csak úgy” bejelentkezik. Új, de korántsem logikátlan, ami történt, és önmagában is rámutat az ellenzéki pártpaletta versenyképességi deficitjére. Gondoljunk csak arra, hogy az ellenzéki térfél két meghatározó pártja, az MSZP és az LMP egyszerűen nincs abban a helyzetben, hogy egy ilyen integráció vezető erejévé válhasson.

Az MSZP népszerűsége ugyan valamelyest nőtt az elmúlt időszakban, s mostanában több programtervezetet is publikált (gondoljunk csak Szekeres Imre, illetve az általa fémjelzett alapítvány *Népszabadság*ban is megjelent dolgozatára, valamint a nemrégiben közölt „hivatalos” gazdasági programra), ám ezen anyagokból éppenséggel nem a belső egység, hanem valamiféle tartalmi bizonytalanság állapítható meg. Az MSZP-n belül nagyon is különböző megoldási javaslatok kavarnak, s ha

a magyar baloldal vezető pártja valóban meghatározó szereplő akar lenni 2014-ben, már messze nem elegendő ezeket a belső különbségeket azzal magyarázni (mint mindig teszik), hogy „ez egy demokratikus párt, természetesen a véleménykülönbségek”. Itt már a közös identitás kérdéséről van szó; a Fideszt ugyanis bajosan lehet legyőzni, ha az MSZP-nek nem tisztázott a saját identitása. Vajon milyen párt az MSZP? Népi balos? Netán szociáldemokrata? Liberális szocialista? A bérből és fizetésből élők pártja? Vagy éppen a felső köröké? A középosztályé? Netalán valamilyen laza szövődéke egymással is erősen küzdő erőknek, mint története során mindig?

A Bajnai-Milla-Szolidaritás zászlóbontás idején egyáltalán nem látszik, hogy ezek a kérdések az MSZP-n belül tisztázva lennének. Mint ahogyan ezt mondhatjuk el (ha nem fokozottabb mértékben) az LMP-ről is. Mi ez a szervezet? Ökopárt? Liberális? Konzervatív? Zöld radikális? És hol húzódik a belső erőcsoportok közötti törésvonal? Ott, ahol egy tagjuk az interneten közzétett levelében azt megjelölte?

Az mindenesetre október 23-a kapcsán is jól látható: a tartalmi politizálás éppen csak megindult, s nagyon hosszú még az út, ha az ellenzéki pártok dűlőre akarnak jutni egymással. Mint mondtam: jó néhányan önmagukkal sincsenek tisztában, s jó, ha tudjuk: az elkövetkező másfél évben nem is biztos, hogy ezen a téren képesek lesznek megváltozni. Ne legyünk azonban telhetetlenek. Az ellenzék nagyjából ott tart, ahol – ilyen előzmények után – tarthat. Sokkal előbbre szerintem nem lehet tartania. Viszont október 23-án valamennyi ellenzéki szónok arról beszélt, hogy ami eddig volt, az nem elég, és be kell lépni a programalkotás új korszakába. De vajon mire kellene épülnie az új programalkotásnak?

A program mint újszerű valóságértelmezés

Az elején jeleztem, hogy „harmadik típusú” programok megjelenését tartom szükségesnek, s noha az ellenzék számára az elmúlt napokban, hetekben megfogalmazott tartalmi program is előrelépés, nem hiszek azok hosszú távú hatékonyságában.

Amit az új erőcentrum képviselői – mint újszerű elemet – eddig megfogalmaztak, az a következő: az ellenzék a programok tartalmi egyeztetését nem halogathatja tovább, s ennek keretében most már nem elég az Orbán-kormány kritizálására koncentrálnia, ezen túlmenően arról is beszélnie kell, milyen programjai, tervei vannak kormányra kerülése esetére. Ez kétségkívül lényeges aspektusa minden programalkotásnak. Hagyományos értelmezésben a kormányzás szűk szakpolitikai tevékenység, vagy egy más dimenzióban: különféle érdekcsoportokkal való egyezkedés. Az is tény, hogy az Orbán-kormány ez utóbbit szinte kiiktatta kormányzati kelléktárából, s az egyezkedések politikáját a diktátumok és a felső szintű akarattnyilvánítások politikája váltotta fel.

Ám azt is meg kell mondanunk, hogy a hagyományos programalkotások velejét jelentő szakpolitikai tervek és az egyezkedésekre vonatkozó előzetes eljárások kidolgozása – bármily fontos is – a jövőben már nem lesz elég. A „harmadik típusú” programalkotásnak ugyanis abból kell kiindulnia, hogy a mai Magyarország egyik legsúlyosabb problémája az ország kettészakadása. A kormányra készülő ellenzéknek rendelkeznie kell e politikai és társadalmi kettészakadtság leküzdésére készített programmal s ezen belül a mostani kormánypártok pacifikálásának stratégiájával is! Ez a jövőbeli siker záloga, azt hiszem. Majdnem azt mondhatnám: ez a második (és fontosabbik) fele annak a már bejelentett szándéknak, hogy az új erőcentrum a „közép” meghódítására készül. Rendben, a cél vállalható. De sikeres politika nem építhető a nélkül, hogy program készüljön a nem középben álló pártokkal és szavazókkal való rendezett együttélésre is.

Ez Magyarország felemelkedésének – nézetem szerint – egyik sarokpontja! Ha ezt az elkövetkező másfél évben az ellenzék erői elmulasztják vagy meg sem értik, lényegét fel sem ismerik, hiába nyerik meg 2014-ben a választásokat, a korszakváltás gyaníthatóan nem olyan lesz, ahogyan azt szeretnék, és ahogyan az tartós változást eredményezne Magyarország számára.

Két – egymással nagyon is összefüggő – programalapozás tűnik itt szükségesnek. Az egyik egy olyan irányú programalkotás, amely érzékeli a magyar politikában jelentős és növekvő *legitimációs deficitet*, és annak csökkentésére fókuszál. Ez legalább annyira fontos kihívás, mint az államháztartási és a költségvetési deficit csökkentése. Már amennyiben a mai ellenzéki pártok nem csupán legyőzni kívánják a Fideszt, de stratégiával szeretnének rendelkezni a „fél ország kormányzása” típusú kormányzati szcenárió elkerülésére. Ha ugyanis nem lesz stratégiájuk a politikai és erkölcsi legitimációs deficit csökkentésére, akkor kormányzásuk egész egyszerűen nem lehet sikeres, és féltő, hogy a 2006–2010 közötti időszak kopírozódik majd le.

A másik – az előbbihez szorosan kötődő – programalapozás az *integratív* és *interaktív* kapacitás alapvető bővítése. Mire kell itt gondolni? Arra, hogy a mindenkori ellenzék dolga az ország politikai és társadalmi kohéziójának növelésére is stratégiával rendelkezni, s jó tudnia, hogy ez nem következik automatikusan a jó szakpolitikai stratégiákból. Hiába lesz például a Bajnai-féle új ellenzéki szövetségnek – mondjuk – jó szegénységellenes szakpolitikája, ha érzéketlen lesz azoknak a mechanizmusoknak az átgondolására, amelyekken keresztül ezt érvényesíteni tudja. S ide kapcsolódik szorosan az interaktivitás, a képesség arra, hogy saját politikája érvényesítésekor kezdettől bekalkulálja ellenfeleinek reakcióit.

A ma is élő legendás politológus, Robert Dahl egy helyütt „19. századnak és elbájolónak” nevezi korunk legtöbb politikai programját, arra utalván, hogy ezek a 19. század nemzetállami logikájában fogantak. Ezzel messze nem a nemzetállamokat akar-

ja „bántani”, csupán arra utal, hogy a mai globális korszakban ezernyi olyan körülmény befolyásolja a dolgok menetét, amelyek nem vezethetők le és érthetők meg a nemzetállami logikából. Hogy mást ne mondjunk, itt van az európai szintű politikai döntések bonyolult problémája, amelyeket nyilvánvaló módon *nem csak* a nemzetállamok hoznak meg (amit sokan – és tévesen – valamiféle összeesküvés-ként képzelnek el a nemzetállamok ellen).

Dahl gondolatát a magyar pártpolitikára aktualizálva: „elbájosító”, hogy nálunk a politikai programokban mennyire csak egy régebbi korszak logikáját érvényesítik, ami azt jelenti, hogy vagyunk „mi”, és vannak „ők”, s az előbbieknél annyi közülük van az utóbbiakhoz, hogy el kell határolódnunk tőlük, és le kell győzni őket! A pártprogramok ma is követik a régi modellt: „A” kormánypártnak a világon semmi köze „B”, „C”, „D” stb. ellenzéki pártokhoz, és fordítva. A pártpolitikában a szereplők nem hatnak egymásra? Nem kell törekedniük arra, hogy értelmezzék is egymást? Szerintem nagyon is.

A Bajnai Gordon nevével fémjelzett új csoportosulás (és az egész ellenzék) akkor jár el tehát helyesen, ha nem csupán a „bűnös és antidemokratikus Orbán-rendszer elsöprésére” létrehozandó ellenzéki összefogást hangsúlyozza (technikai program); továbbá nem elégszik meg azzal sem, hogy az ellenzéki pártoknak „hagyományos értelemben” jól össze kell csiszolniuk mondanivalójukat (tartalmi program). A sikerhez – értsük alatta Magyarországnak valódi megújításának reményét – paradigmát is kell váltaniuk („harmadik típusú” értelmező program). Meg kell vizsgálniuk nem csak a „hagyományos” területeken jelentkező kihívásokat, hanem olyan új kihívásokat is, mint például az említett legitimitációteremtés és az integrálás/interaktivitás. Amelyek sikerre viteléhez nem elég, ha a „mi” oldalunk számára jó programot írunk; a „jó” programba bele kell kalkulálni „őket” is. Magyarán: komoly stratégiát kell adniuk az ellenfelek integrálására is. Elvégre a nyugat-európai társadalomfejlődés

eme legfontosabb lépését mindeztidáig nem ismertük fel. Integrált, minimális szinten együttműködni képes politika és társadalom nélkül nincs működőképes demokrácia.

A „jogállam és a demokrácia helyreállítása” nemes célkitűzés, de önmagában, sajnálatos módon nem tartalmazza az „integrált Magyarország” létrejöttének esélyét. Kérem az Olvasót: értse jól! A liberális demokrácia elkötelezett híveként *nem* a jogállam és a demokrácia le-, hanem éppen *felértékeléséről* beszélek! Meggyőződésem szerint Magyarországon csakis akkor következhet be érdemi változás, ha a politikai versenyben a másik szereplő, a vetélytárs kategóriája a politikai programok integráns része lesz, ha a tervezésben a pártok nem csak arról tájékoztatnak minket, mit terveznek a makropolitika és a szakpolitikák szintjén, de arról is, milyen elképzeléseik vannak a társadalom és a politika újraintegrálására, és nem utolsósorban a másik országgal való együttélésre. Ezen célok – ismereteim szerint – eddig nem csak értelmezve nem voltak, de kítűzve sem.

Márpedig „harmadik” típusú, értelmező programok nélkül az ellenzék bármennyire szép célokat tűz maga elé, azok egy lépéssel sem visznek közelebb a magyar társadalom integráltságának s ezen keresztül versenyképességének növekedéséhez. A Bajnaiékat illető hatalmas várakozás érthető tehát, de ennek a várakozásnak – véleményem szerint – csak úgy tehetnek eleget, ha programalkotásuk irányában ugyanolyan bátrak lesznek, mint szerveződésük létrehozatalában.

Átok vagy adottság?

A politikai megosztottság káráról és hasznáról

Most, hogy az LMP-n belül történt, ami történt – s amit sokan belső megosztottság végletes kiéleződéseként aposztrofálnak –, talán helyénvaló, ha az eset apropóján, ám mégsem magát az esetet elemezzük. Fogalmam sincs, mi lesz az LMP-vel, illetve a belőle kiváló szárnyal, s egyelőre az sem tudható, hogy képesek lesznek-e valamiféle frakciószövetséget alakítani. Bár-hogyan is lesz azonban, magáról a „politikai megosztottság” fogalmáról nem lesz haszontalan elmélkednünk. Úton-útfélen erről beszél ugyanis mindenki; politikusok, elemzők, értelmiségiek és mindennapi emberek. Abban természetesen eltérés van a különböző megszólalók között, hogy ki az okozója a politikai megosztottságnak, abban azonban váratlan módon egyetértés mutatkozik, hogy a politikai megosztottság olyan, mint anno a gazdasági válság: állandóan *fokozódik*. Ha az ember semmi másra nem is figyel, mint az e fogalom körül mutatkozó turbulenciára, akkor e fogalom karriertörténetéből megrajzolható a magyar demokrácia válságának története. Hovatovább azonban a politikai megosztottságról szóló elmélkedések totálisan terméketlenek, afféle végső magyarázatul szolgálnak a nélkül azonban, hogy e fogalom használatán keresztül egy jottányival is közelebb jutnánk Magyarország akut problémáinak megértéséhez.

Mesebeszéd ugyanis, hogy minden problémánk okozója az egyre növekvő megosztottság. Könyvek és tanulmányok garmadája bizonyítja, hogy a megosztottság nem magyar átok; más országokban éppen úgy – ha nem még jobban – kimutatható, mint nálunk. Mi viszont, a más országok példáit vagy nem ismerjük, vagy az abból levonható tanulságok nem érdekelnek bennünket. Holott az összehasonlító elemzések révén éppen arra nyílhatna alkalmunk, hogy észrevegyük a fejlett demokráciákban a politikai megosztottság *ellenére* is van mód a fejlődésre, sőt a megosztottság egyáltalában nem gátja a gazdasági, politikai és társadalmi haladásnak.

Az alábbi írásban a politikai megosztottságnak egy – reményeim szerint – újfajta értelmezését adom; igyekezzvén rámutatni, hogy immáron állandósuló bajainknak *nem az az oka, hogy túlföntül megosztottak vagyunk, hanem az, hogy a megosztottságot mint valamifajta sakkban tartó bunkót használjuk egymás ellen*, ezáltal pedig nem jutunk el más tényezők számbavételéhez, e nélkül viszont esélyünk sincs arra, hogy értsük helyzetünket.

A politikai megosztottság és kezelése: az Egyesült Államok példája

A Foreign Affairs 2013. január–februári számában Fareed Zakaria „Can America Be Fixed?” című cikkében egyenesen azt állítja, hogy a politikai megosztottság Washingtonban (érdekes módon nem azt írja, hogy az Egyesült Államok egészében) ma olyan szintre emelkedett, mint amilyen az 1860-as évek közepén lévő polgárháború óta még sohasem volt. Drámai írásában a demokrácia új válságaként beszél a politikai megosztottság olyan mérvű megnövekedéséről, ami hovatovább lehetetlenné teszi a legkülönfélébb pénzügyi, gazdasági, oktatási és másfajta szakpolitikai célok megvalósítását is. Persze az Amerikát akár csak madártávlatból ismerők számára az is nyilvánvaló, hogy amiről Zakaria ír, az nem mai keletű probléma, hanem lényegében

végigkíséri az elmúlt 20 évet. Amerikában kötetek és tanulmányok özönét írták pro és kontra arról, hogy vajon polarizálódott-e Amerika, illetve, hogy a társadalomnak *mely szférái* polarizálódtak. A vita mind a mai napig lezáratlan, újra és újra beindul. Hatalmas tudósok foglalnak állást az egyik, vagy a másik nézet mellett; nagyjából 50-50 százalék megoszlásban, egymást hatalmas tudományos apparátusok felvonultatásával kritizálva.

Természetesen nem Amerika gondolkodástörténetének egyik szegmensét szeretném itt megírni; csupán utaltam arra, hogy a politikai megosztottság témája náluk is tartós vitaalap, amely mögött nagyon is húsba vágó társadalmi változások és jelenségek állnak. A tudósok egy része (nem is beszélve a publicistákról) ott is azt tartja, hogy az elmúlt évtizedekben az Egyesült Államok politikai közléte alapvetően megváltozott, és ennek a változásnak az oka az ideológiai, értékrendi különbségek felértékelődése, akár a vallásos–világi dichotómia kiéleződésének formájában. A tudósok és közéleti emberek másik része persze kisebbíteni igyekszik ezt a problémát, azt állítván, hogy a polarizáció növekedéséről szóló elméletek voltaképp csak mítoszok; másképpen fogalmazva, ha van is polarizáció, az semmiképpen nem az egész amerikai *társadalomra* vonatkoztatható, hanem csak a *politikai* elite.

Az amerikai példa rövid felvillantása azonban alkalmat ad számunkra egy másik tanulság felvillantására is. Akárkinek is van ugyanis igaza Amerikában az említett vitában, szinte nem is az a lényeg, hanem az, hogy egyáltalán *vitakoznak* a témáról. Ez által pedig folyamatosan, újra és újra megvizsgálják az adott témát, és abban folyamatosan állást foglalnak. Nem így Magyarországon. A magyar politikai közéletben a politikai megosztottság témája – sok más témához hasonlóan – lényegében felér egy kinyilatkoztatással, miközben érdemi vitának, álláspontok és érvek komoly ütközésének a nyomát sem találhatjuk. Nagyjából úgy foglalkozhatnánk össze a hazai helyzetet, hogy a témában megszólalók túlnyomó többsége megfellebbezhetetlenül a „meg-

osztottság növekedése” tétel pártján áll, noha persze van egy sokkal halkabb kórus, amely szerint mindez hülyeség. Ám egyik oldal sem vet be komoly történelmi, és összehasonlító érveket, magyarán az egész témának a gondolkodás pallérozására szinte semmilyen hozadéka nincsen.

A politikai megosztottság bal- és jobboldali értelmezései itthon

Kétségkívül tapasztalati tény, hogy a magyar politikai közéletben a viszonyok rosszabbak, mint korábban voltak, s valóban konstatálható a politikai polarizáció növekedésének érzete. Nem is az azonban a kérdés, hogy ezt a tényt konstatáljuk. Hanem az, hogy milyen okoknak, vagy okcsoportoknak tulajdonítjuk a polarizáció növekedését. Sajnálatos módon Magyarországon e tekintetben nagyon „redukcionista” (másképpen szólva túlpolitikizált) nézetekkel találkozhatunk. Az egyik a balliberális, a másik a jobboldali térfélről jön. A balliberális oldal szerint a politikai megosztottság növekedésének oka egyértelműen a jobboldalban, aktuálisan nézve a jobboldal demokrácia- és alkotmányellenes magatartásában keresendő. A balliberális jobboldal-kritikusok meg is nevezik, hogy szerintük mikortól kezdődött a jobboldal megosztó tevékenysége, és ezt az időpontot a 90-es évek végére datálják. E gondolkodási logika szerint *amennyiben* a magyar jobboldal 1998 körül nem „őrült volna” meg, akkor a mai szélsőséges elfajzások sem következtek volna be, azaz a magyar demokrácia sokkal szilárdabb lenne, mint amilyennek most látjuk.

A jobboldal politikusai és véleményformálói szerint ellenben a megosztottság növekedésének oka a múlt erőinek továbbélése, különös tekintettel a 2006–2010 közötti időszakra, amikor a balliberális koalíció – 1990 óta először – immáron két egymást követő cikluson át kormányzott. Ha tehát – vélik a jobboldaliak – *nincs* a „múlt sötét erőinek” fénixszerű föltámadása, akkor a politikai megosztottság ma jóval kisebb lenne.

Az a feltűnő e két gondolkodási konstrukcióban, hogy valóban tükrei egymásnak. Mindkettő úgy véli, hogy a „nemzeti egység” útjában a másik fél áll; ha a másik fél nem lenne, vagy a befolyása a minimálisra csökkenne, akkor elhárulnának az akadályok a politikai megosztottság növekedése elől, s akkor beköszöntene a „mennyei béke”. Ugyanakkor persze legyünk méltányosak, és ismerjük el, hogy a két tábor között vannak különbségek a tekintetben, hogy a másik oldal bizonyos szegmenseivel hogyan kívánnak együttműködni. Ha megnézzük például Gyurcsány Ferenc kormányzásának időszakát, akkor azt látjuk, hogy 2005-től kezdődően annak integráns része volt a *mérsékelt jobboldal* valamifajta integrálása. Ez a szemlélet szinte visszaköszön most az Együtt 2014 programjában, illetve meghirdetett céljában, miszerint a balliberális mozgalom táborában ismert jobboldali arcok is feltűnnek majd. Ilyen jellegű nyitás a jobboldalon sem korábban, sem ma nem tapasztalható; a magyar jobboldal jelenlegi formájában tökéletesen zárt a baloldal felé – többek között ez a zártság és rigiditás is az oka annak, hogy a balliberális oldalon a jobboldalt tartják a politikai polarizáció növekedése kizárólagos felelősének.

Tükörsémák és néhány társadalmi, történelmi faktor

Ezen a szinten azonban a kérdés nem válaszolható meg, magyarul, ha nem kapcsolunk be egyéb elemzési szempontokat, akkor soha nem tudjuk megmondani, növekedett-e, avagy éppen csökkent-e a polarizáció Magyarországon az elmúlt évtizedben. Az amerikai példára egy pillanatra visszatérve, az ottani polarizációvitáknak éppen az az egyik legnagyobb hozadéka, hogy a politikai tényezőkhöz kívül egyéb faktorokat is bekapcsolnak a vizsgálatokba, mint például társadalmi és gazdasági faktorokat. A téma egyik alapkönyvében (Nolan McCarthy – Keith T. Poole – Howard Rosenthal: *Polarized America. The Dance of Ideology and*

Unequal Riches. MTT Press 2006.) a szerzők célja kapcsolatot teremteni a gazdasági és a társadalmi változások dinamikus jellege és az amerikai pártrendszer növekvő polarizálódása között.

Vajon vannak-e ilyen kutatások és a témáról folytatott mélyreható viták Magyarországon? Kétségeim vannak. Úgy tapasztalom, hogy a hazai politizáló közvélemény megelégszik a fent említett tükörsémákkal, és egyáltalán nem törekszik arra, hogy a politikai megosztottságot társadalmi vagy gazdasági faktorok felől is mérlegre tegye. Persze az, hogy ez így van, meglehet maga is következmény, vagy másképpen: egy gondolkodási hagyomány hiánya. Az amerikai társadalomban nagyon régóta s nagyon intenzíven van jelen mindenféle téma újragondolásának tudományos és közéleti igénye. Magyarországon viszont – ugyancsak nagyon régóta – egy másfajta hagyomány érvényesül, amelyik az újragondolás lehetőségét inkább korlátozza, semmint lehetővé teszi. Ezt a gondolati hagyományt már a 19. század közepén is bírálatok érték, például báró Eötvös József részéről, aki a *Reform* című művében, 1846-ban így fogalmaz: „E mód, melyet politikai vitatkozásainkban követünk, a fogalmak oly összezavarodásához vezetett, minőkre sehol a világon példát nem találunk.” De a 19. század végén és a 20. század elején is sokan azt konstatálták, hogy Magyarországon valójában nem nagyon lehet értelmes és hozadékkal bíró vitákat folytatni, mert a különféle politikai oldalak egymást kizáró stratégiákkal rendelkeznek, s ezekből jottányit sem engednek. Gondoljunk csak Babits híres munkájára, az 1927-es *Kettőszakadt irodalom* című dolgozatra, amelyben a szerző hidat próbál ugyan verni a magyar irodalmon belül létező „hivatalos” és „nem hivatalos” tábor között, de ezt a törekvését semmilyen siker nem koronázza.

Ilyen értelemben tehát, ami a mai Magyarországon történik, az korántsem véletlen; sokkal inkább beszélhetünk arról, hogy az elmúlt másfél évszázadban a politikai megosztottság leküzdésének szerkezeti összetevői nem sokat változtak. Továbbra is uralkodó tendencia, hogy két közel egyenlő nagyságú tábor ha-

dakozik egymással, s e között a két tábor között – hiába szeretné az egyik jobban, a másik kevésbé – szinte reménytelen modus vivendit teremteni. A dolog pikantériája persze az, hogy miközben a politikai megosztottság valóban jelentős, a felek verbálisan ezt igyekeznek mérsékelni: Gyurcsány például 2006 után a nemzeti egység megteremtésére irányuló legkülönbözőbb manifesztumokkal; a Fidesz pedig 2010 után a Nemzeti Együttműködés Rendszerének meghirdetésével. Ezeknek a szándékoknak azonban nagyon csekély a határfoka; mondhatni – mindkét fél esetében – nulla. De ez még mindig nem jelenti azt, hogy a politikai megosztottság önmagában káros egy társadalom fejlődésére.

A cselekvési deficit problémája

És ezzel rátérhetünk arra a kérdésre, vajon mit is kezdjünk egy olyan állapotban, amikor a magyar politikai polarizáció felszámolásának feltételei lényegében hiányoznak. Vajon, lehet-e ellensúlyozni ezt a tendenciát, vagy másképpen fogalmazva, van-e olyan gyógymód, ami egy tartósan megosztott társadalmat kiszámítható politikai és gazdasági fejlődési pályára állíthat.

Ellentétben azokkal a közkeletű megközelítéssel (fentebb már utaltam rájuk), melyek szerint a politikai megosztottság növekedése gátja Magyarország kibontakozásának, azt a nézetet vallom, hogy a polarizáció nem átoknak, hanem tartósan velünk élő adottságnak tekinthető. Ebből következően lehet persze kísérletet tenni a megszüntetésére, de ez a kísérlet tulajdonképpen hiábavaló. Nem elfogadván a 20. század bizonyos időszakainak nemzetkarakterológiai érveléseit, mégis csak azt gondolom, hogy bizonyos magatartásformák, bizonyos konfliktuskezelési módok egy adott országban rendszereket átívelőek, s ezért kikiktatásukban reménykedni – még demokratikus körülmények között is – illuzórikus. Amikor például Babits 1939-ben arról be-

szél, hogy a magyar szerinte *nem cselekvő* nemzet, akkor ezzel (persze igen hosszú, és mélyreható érveléssel) valami olyasmit fogalmaz meg, ami egészen mai problémáinkig vezet el bennünket, s ez pedig az, amit ma versenyképességi deficitnek nevezünk. Merthogy a versenyképességhez, vagy egyáltalán a versenyben maradáshoz az európai trendek felismeréséhez és követéséhez mindenekelőtt a cselekvésbe vetett hit szükséges. Ha egy ország azonban úgy gondolja (s itt is Babitsot folytatom), hogy jobb neki szemlélnie, mint cselekednie, akkor ez az, úgy tetszik, tartósan jelenlévő stratégia komparatív hátrány azokkal az országokkal szemben, amelyek a cselekvésről, a viszonyok megváltoztatásáról másfajta önképpel rendelkeznek.

S ezzel már annál a pontnál vagyunk, hogy vajon a politikai megosztottság növekedése okozója-e mai bajainknak, avagy a politikai megosztottság erősödése maga is következménye-e valaminek. Ezt az utóbbit gondolom. A magyar társadalom 1990 után jó ideig nem szembesült az *európai szintű* alkalmazkodás problémájával. A rendszerváltás Magyarországon elsősorban *jogállami* forradalmat jelentett, viszont nagyon sokáig nem jelentett ennél többet, vagy ehhez képest mást. Azt, hogy Magyarország európai ország lényegében másfél évtizeddel a választások után, a 2004-es EU csatlakozást követően tapasztalhattuk meg, s ennek a nemzetközi dimenzióknak az előtérbe kerülése nagymértékben hatást gyakorol a párpolitikai polarizációra. Ha tetszik, ez egy olyan faktor, amely magyarázó erővel bír a tekintetben, hogy miért következtek be „váratlan” változások a 2000-es évek második felétől, amelyeneket korábban nem tapasztalhattunk. A „nemzeti problematika” megjelenése tehát nem pusztán a „nacionalista magyar jobboldal” mesterkedése, hanem egyszerűen egy olyan új strukturális kihívás eredménye, amelyik „újrapolarizálta” a magyar politikát, és felerősítette az abban latenszen mindig is meglévő „nemzeti – nem nemzeti” törésvonalat.

Túl a megosztottságon: integráló intézmények

Viszont az amerikai példa is arra figyelmeztet bennünket, hogy a viszonyok értelmes megváltoztatásához először meg kell ismernünk a folyamatosan változó faktorokat, mindenekelőtt a társadalomra és a gazdaságra ható új tényezőket. A magyar közélet standard eleme, hogy a benne részt vevők ezekről vagy nem akarnak tudomást venni, vagy besöprik ezeket a jól ismert értelmezési sémák keretei alá. Az egyik ilyen bevált értelmezési séma, hogy a megosztottságot a másik fél idézi elő, s ha majd mi jövünk, akkor a mi feladatunk lesz ennek a megosztottságnak a felszámolása. Ez azonban – mint már többször utaltam rá – reménytelennek tűnő vállalkozás. Sokkal inkább arra kellene koncentrálnunk, hogyan erősíthetjük – a megosztottság mellett is – *integráló* intézményeinket. A magyar rendszerváltás utáni 22 év nagy mulasztása, hogy az alkotmányos minimum-intézmények (gyakorlatilag a politikai szféra) mellett nem fordítódott kellő figyelem azon liberális és demokratikus intézmények létrehozására és megerősítésére, amelyek nélkül pedig nincs működő- és változóképes liberális demokrácia. Ezek az intézmények arra hivatottak, hogy fölülírják a politikai megosztottságot, s egy országot – akár még egy „cselekvéssel ellenes” országot is – sikerre predesztináljanak. Ilyen például (s erről már sokszor írtam e lap hasábjain is) a *demokráciára nevelésnek* az intézményes megszervezése, ami jóval több mint az oktatás sokszor emlegetett reformja. Az írás elején említett Fareed Zakaria (sokakkal együtt) persze a miénknél demokráciára nevelés szempontjából összehasonlíthatatlanul hatékonyabb amerikai oktatási rendszer fölött is kongatja a vészharangot, az azonban kétségtelen, hogy lenne mit tanulnunk abból a hagyományból, amit ők demokráciára nevelés címén a 20. században megteremtettek. A demokrácia és a nevelés kapcsolatának felfedezése helyett azonban Magyarországon a vita kényszerűen arról folyik, hogy az oktatási intézmények megmaradjanak-e a hagyományos (önkormányza-

ti) kezelésben, avagy állami irányítás alá kerüljenek-e. Képtelenség, hogy ez az alternatíva! Állami tulajdonlás és felügyelet mellett sincs semmilyen garanciája annak, hogy az oktatási intézmények a demokratikus közegben eligazodni képes állampolgárokat fognak nevelni. Persze nem akarom a felelősséget az oktatási szférára hárítani, hiszen a demokráciára nevelés lényegesen tágabb közegben zajlik, viszont ki kell mondanunk, hogy a mai Magyarországon az állampolgárok „demokráciakompatibilissé” tételéhez a folyamatosan reformált oktatási intézményrendszer nem sokban képes hozzájárulni.

Nem folytatom... A fentieket azzal összegezném, hogy természetlennek tartom a politikai polarizáció káros voltáról szóló hazai viták nagy részét, s arra bátorítanám a közélet résztvevőit, nyissunk e tekintetben új vitát. A világ legtöbb országában a magyar politikai polarizáltságához hasonló, vagy annál nagyobb megosztottságok léteznek, számos ország ennek ellenére mégis lényegesen jobban tudja kezelni ezt a problémát, és Magyarországnál jóval versenyképesebb. Szerintem azért, mert ezeket a belső, nagyrészt az ottani hagyományokból fakadó ellentéteket nem elkenni, vagy nem mesterségesen akarja megoldani, hanem bátran szembenéz velük, s állhatatosan keresi a politikai megosztottságokon túlmutató integráló mechanizmusokat is. Ezen integráló mechanizmusok hiányának számbavétele, és a megalapozásukról folytatott újszerű vita Magyarország jövőbeli előrelépésének talán legfőbb eszköz

Miért „alaptalan” a magyar demokrácia?

Róna Péter interjúkötetében (*Miskolctól Oxfordig*, Noran Libro Kiadó, 2012, riporter: Andrassew Iván) egy helyütt kifejti: a kapitalista rendszerekben kiiktathatatlan a gazdasági-pénzügyi instabilitás. Majd így folytatja: „ahhoz, hogy kezeljem, kell egy olyan társadalmi szerkezet, ami viszont stabil, és nem engedi, hogy a pénzügyi rendszer instabilitása aztán társadalmi instabilitássá alakuljon át... ehhez az kell, hogy a másik ember a szememben mindenekelőtt a felebarátod legyen”. A felebarátság szerinte a legfontosabb társadalmat összetartó kötőanyag, megelőzve a „honfitárs” és a „vetélytárs” ugyancsak fontos kategóriákat. (125. o.)

Róna egyaránt szembemegy az intézmények stabilitására vonatkozó mainstream politikatudománnyal, de azzal a jobboldali politikai áramlattal is, amely mindent fölülíró társadalmi meghatározottságunknak nemzeti mivoltunkat tünteti fel.

A társadalmi instabilitás mint probléma

Először is: az intézményeket senki nem akarja támadni. Ezek azonban úgy alkotják a demokrácia és a stabilitás velejét, ha nem csupán szervezetekként, hanem normákként is értelmezzük

őket. A felebaráti viselkedés történetesen épp egy ilyen demokrácia-fenntartó norma. Ha van ilyen viselkedésmód és lelkiület, az átsegíthet bennünket a válságokon is, ha nincs, bármilyen – akár apró – kiváltó ok elég ahhoz, hogy a társadalom különféle csoportjai egymásnak essenek, és pillanatok alatt megroppanjon az addig stabilnak tűnő szerkezet.

A mai Magyarország kiváló példa a fentiekre.

Magyarországon most persze mindenki a „jogállami deficit-re” figyel, és alig valaki a „*társadalmi stabilitási*” deficitre. Pedig a jogállami deficit háttérben – sok egyéb mellett – az áll, hogy hosszú történelmi ellenállási hagyományai okán a magyar társadalomban a mindenkori idegen vagy az őt kifejező belső hatalom volt a vonatkozási pont, s ebben a permanens küzdelemben nem alakult ki a felebaráti érzületet intézményesítő társadalmi elrendeződés. A nyugatiak ezt persze nem értik; ők kiszámítható politikai-kormányzati cselekvést várnak el tőlünk, s nem nagyon értik a politikai és a társadalmi instabilitás közötti összefüggéseket. Csodálkoznak az orbánizmuson, és abban reménykednek, hogy ha egy másfajta színezetű kormányunk lesz, akkor a kormányzati kiszámíthatatlanság elhárul, vagy mérséklődik.

De mi lesz a társadalmi instabilitással?

Nem gondolom, hogy egy esetleges kormányváltással nem következhet be intézményes változás. Ám ha 2014-ben kormányváltás lesz is, a társadalmi deficit problémája rövid-, sőt középtávon sem hárítható el egykönnyen. Elképzelhető, hogy egy balliberális kormány kezebben viselkedik majd az EU-val, és reparálja a jogállamot, de a jogállami kanyarok háttérben meghúzódó hiányzó társadalmi stabilitás problémája ezzel még messze nem lesz abszolválva. Sajnálatomra, a kormányra készülő ellenzéki pártoktól és mozgalmaktól az alkotmányos instabilitás mögött meghúzódó társadalmi instabilitás „kezeléséről” eddig szinte semmit nem hallottam, ami vagy azért lehet, mert nem érzékelik ezt a problémát; vagy azért, mert a mai magyar ellenzék voltaképpen belehelyezkedik egy olyan diskurzusba, ami a

modern magyar pártpolitika (tehát a reformkor) kezdeteitől vizs-
zátérően csakis alkotmányos kérdések körül forog.

Nem azt állítom, hogy ez a diskurzus eleve hibás. Ami ennyire
eleven, az nem lehet hibás; annak jól körülhatárolható okai van-
nak. Nézetem szerint a fő ok: az egész modern magyar politika
történelmileg mindig gyenge, alig-alig létező *civil* szervezettsége.
Az 1930-as években az akkor nagyon híres társadalomtudós, Con-
cha Győző, az 1980-as évek végén Gombár Csaba beszélt arról,
hogy a magyar társadalomnak nem biztos, hogy *van* szervezete.
Rémesen fontos gondolat. Belegondoltunk ebbe úgy istenigazá-
ból? S ha ebben a tételben van egy szemernyi igazság is, akkor
ebből akár választ is kaphatunk a magyar politika baljós polarizá-
lódására és a folyamatos romlásra. Hiszen egy „szerkezet nélküli”
társadalomhoz a politika egyszerűen nem tud odafordulni, vagy
másképpen: egy ilyen társadalom nem tud a rendezett politikai
konfliktusok támasztéka lenni. Bármennyire is jó volna, ha jó vol-
na (lásd konszenzus), ehhez nem szólamok és lózungok kellene-
k a megegyezésről, hanem a társadalomnak ezt megalapozó struk-
túrájára és igénybenyújtására. Aminek a világon semmi jele.

Ilyen optikából nézve teljesen logikus, hogy 20 év vajúdás
után a hazai politikai osztály „meg- vagy visszaérkezett” a tör-
ténelemben, és a közéleti konfliktusok uralkodó mintázatát újra
az „alkotmányvédők” és „alkotmányrombolók” szembenállá-
sa határozza meg. Viszont azt is tudnunk kell, hogy miközben
régi mintázatok és történelmileg kondicionált viselkedésmódok
elevenülnek meg ismét, mindezek – ahogy régen, úgy most is
– *tünetek*. Egy vésszesen társadalomhiányos politikatörténet foly-
tonosságának tünetei. Egy olyan politikatörténeté, amelyben a
politikai osztály – jobb híján – mindig *helyettesíteni* kívánja a né-
pet, hiszen gondoljunk bele: a népben vagy a népből sohasem
termelődött ki elegendő számú és „minőségű” *polgári* osztály
(hogy csak egyet említsek).

Nincs kétségem, hogy a drámai „társadalomhiány” felismerése
motiválta Gyurcsány Ferenc második kormányának 2006 utáni

tevékenységét, miként az „elnyomott” társadalom reorganizálásának ígérete vezetett a Fidesz robbanásszerű választási győzelméhez is 2010-ben. És menjünk csak tovább: 2014-ben is a „talpra magyar” jelmondata körül sűrűsödik majd össze minden.

Ám ezek a tünetek vagy jelzések csak még hatványozottabban hívják fel a figyelmünket a Róna-tétel igazságára. Ha van működő- és kontrollképes civil társadalom (s ennek manifesztálódásaképpen a felebarátság össznépi élmény), akkor a politika nem tud úgy „elszabadulni”, mint ahogy ezt az utóbbi években különösen látjuk. Nálunk azonban 22 év messze nem volt elég ilyen stabil társadalmi alapzat megszerveződéséhez. Nem is csoda. Ez Nyugat-Európában sem egykönnyen történt.

A társadalmi alapzat alapelemei: állampolgárság, kohézió és nevelés

Amikor Róna Péter azt állítja (s nincs okom vitatkozni vele), hogy a felebarátság, a másik ember velem való hasonlóságának elismerése alkotja a nyugati társadalmi fejlődés lényegét, akkor – bár ezt nem így mondja – egy hosszú folyamat során kialakuló három – kulturálisan meghatározott – összetevőről és örökségről beszél. Három angol fogalom fejezi ki ezt a legpontosabban: *citizenship*, *social cohesion*, *political education* (állampolgárság, társadalmi kohézió, politikai nevelés).

Mindhárommal nagyon sokat foglalkozik a nyugati irodalom, és egyikről se tudunk szinte semmit itthon.

Ami az elsőt, az *állampolgárt* illeti: azt a kereszténység, a reformáció és a felvilágosodás egymásra épülő pre-demokratikus univerzális elveinek fokozatos elterjedése hozta létre valamikor a 19. század végétől. Igencsak lényeges, hogy univerzális elvek már a demokrácia kora előtt is voltak, és erősen áthatották a nyugati társadalmakat, ha persze az állampolgárság morális és jogi minőségének megjelenése hatalmas konfliktusok közepette történt is. Gondoljunk csak a 19. századon végigvonuló választó-

jogi küzdelmekre, amelyek voltaképpen egy újfajta univerzális elv (a valamennyi emberre kiterjedő választójog) intézményesítésére törekedtek. Az általános választójogért folytatott küzdelemben egyúttal a társadalom is újratagolódtott, megteremtve a modern pártpolitikai aréna háttérját.

Mi itthonról nem nagyon tudjuk elképzelni (mert a mi történelmünk nagyon más) ennek a folyamatnak az egymást feltételező két oldalát: az *egyetemes* elvek megjelenését az állampolgárságban, és *tagolódás* elvét az osztályokra épülő pártpolitikában. A kettő feltételezi egymást, de egyben a kelet-közép-európai demokratizálódásoktól merőben eltérő karaktert is mutat: ott a versengő pártpolitika mellett/fölött olyan egyetemes emberi és társadalmi értékek állnak, amelyeket a riválisok nagyrészt osztanak. Még akkor is, ha vannak nagyon kiélezett helyzetek, amikor bizony nagyok magasra emelkedtek az egyes osztályok közötti válaszfalak. Ilyenkor – éppen az egyetemesen jelen lévő magatartási normák jegyében – ezeket áthidalandó a politikai elitek a kormányzás szintjén teremtettek konszenzust. Mint ahogyan ez történt a 20. század elejétől egészen az 1970-es évek elejéig a nagyon megosztott Hollandiában.

S ezzel már a társadalmi stabilitáshoz alapvető második összetevőnél, a *kohézió*nál vagyunk. Amennyiben nem jön létre az állampolgárok modern közössége, társadalmi és politikai kohézióról beszélni értelmetlenség. Viszont amikortól létezik ez a közösség, azt áthatja a nagyon gondos és sokrétű kohézióépítő munka, amelynek csak egyik (s nem is a legfontosabb része) a közösség életét fémjelző és védelmező intézmények kiépülése. Legalább ilyen fontosak a közösségi együttműködést átható *informális* szabályok, amely sok nyugati szerző szerint a társadalmi kohézió alapvető kulturális feltételei.

Magának a kohézióknak a fogalmát egyébként az 1950–60-as években (a nemzetállamok új hullámának kialakulásával párhuzamosan) fedezik fel, hogy aztán az elmúlt 20 évben már ez legyen az európai politika egyik slágerfogalma. Az OECD 2004-es

jelentésében (hogy csak egyet említsek a témérdek ilyen jellegű útmutatás közül) az szerepel, hogy „*a feladat nem csupán sikeres individuális képességek kifejlesztése az egyénekből, hanem olyan állampolgári képességeké, amelyek erősítik a társadalmi kohéziót*”. Ilyen célokat persze csak akkor lehet kitűzni, ha az adott kultúrkörben az állampolgárságnak megvannak a minden kétségen felül álló hagyományai, s ahol tudják, hogy az állampolgári tudatosság és részvétel fontos feltétele a demokráciára leselkedő veszélyek elhárításának.

De ez a tudatosság nem születik meg véletlenszerűen, hanem a társadalmi stabilitás szempontjából ugyancsak fontos *politikai nevelés* által. A 20. századi nyugati demokráciák nagy „találmánya”, hogy intézményesítik és közüggé teszik az állampolgári nevelést. Ami azt jelenti, hogy egyrészt azt leválasztják a statikus és szinte mozdíthatatlan oktatási rendszerről; másrészt az intézményesített nevelésbe is nagyfokú rugalmasságot és változóképeséget visznek bele. Magyar szemmel szinte elképzelhetetlen, hogy a „nevelést” ne egy erre a feladatra szakosodott „nevelő” hajtja végre; a nyugati politikai nevelés lényege azonban épp az, hogy nagyon sok társadalmi, gazdasági, üzleti és egyéb szereplő vesz részt benne, és célja nem egyfajta állampolgári homogenitás előállítása. Ellenkezőleg: itt nem reszortfeladatról, s a legkevésbé sem a hatalom által végzett ideológiai munkáról van szó, hanem sokkal inkább az egész társadalom neveli önmagát és alkalmazkodik a folyamatosan változó kihívásokhoz. Elég csak beleolvasni a Nyugat-Európában megjelenő tanulmányokba és könyvekbe, s rögtön érzékeljük: a folyamatosan változó nevelési *ideálokkal* a demokrácia permanens megújulásának emberi dimenzióit teremtik újjá. Az egész pedig oda fut ki, hogy nem csak a demokratikus procedúrákat, de az emberi viselkedésmódokat és az együttműködési kultúrát is fejleszteni kell, s ha ez utóbbi nem történik meg, akkor a demokrácia egyszerűen „leáll”, megmerevedik és elveszíti megújuló képességét.

Az „alaptalan” magyar demokrácia

Ha a fentiekkel vetjük össze, könnyen megállapíthatjuk, hogy az 1990 utáni magyar demokrácia valójában „alaptalan”. De nem véletlenül az. Történelmünk szinte egyetlen pontján sem értettük meg a Nyugatnak *ezt* a társadalomintegráló mechanizmusát. Sok mindent értettünk és értünk a Nyugatról, de *ezt* nagyon nem. Vagy, ha értjük is, egész politikai fejlődési folyamatunk a 20. században egy nagy „széttárt kéz”: követjük, követjük a Nyugatot, de ezzel a társadalommal?!

Ráadásul a legutóbbi, az 1989–90-es rendszerváltás idején Ralph Dahrendorf egy olyan bonmot-t mondott, amely meg is nyugtatott bennünket cselekvési mozgásterünk időbeli tagolását illetően. Hiszen „három 6-os” elméletével bizonyos cselekvéseket rövid, másokat közép, ismét másokat hosszú távon tartott kivitelezhetőnek. Azt mondta, hogy a posztkommunista átmeneteknél a demokratikus alkotmány kialakítására elég 6 hónap, a liberális piacgazdaság kiépítésére 6 év, míg a demokratikus magatartások meggyökereztetésére 60 év.

És valóban: az átmenet idején az ország egyetlen értelemben volt felkészülve: a nyugatias *intézmények* adaptálásában. A késő Kádár-rendszerben szocializálódó politikai-gazdasági elit a demokratikus jogállami intézmények és a piacgazdaság kiépítését tekintette fő feladatának. Mindezért természetesen nem érheti szemrehányás a rendszerváltó elitet. Azért viszont már igen, hogy a későbbiek során sem ismerte fel a társadalmi alapoknak a nyugati fejlődésben betöltött meghatározó szerepét, s nem tudott új ajánlatot tenni egy újszerű, a társadalmi kohéziót juttatnival is előbbre vivő stratégia kimunkálására.

Holott azt, hogy Kelet-Közép-Európának a kohézió hiánya a legnagyobb problémája, nyugati tudósok már a 90-es évek közepén is látták, és fel is hívták rá a figyelmet. Hans von Zon korszakos tanulmánya, *The Lack of Cohesion as the Crucial Problem for Post-Socialist Societies* (1994) ugyanakkor azt a zavarba ejtő gon-

dolatot is felveti, hogy a kohézióhiány azt követően jelentkezik, miután a meghaladott diktatúrák mégis csak adtak egyfajta kohéziót és társadalmi integrációt. Azt írja: „Úgy tűnik, a régi rendszer dekompozíciója sokkal szembeszökőbb, mint új koordináló mechanizmusok felbukkanása a társadalomban és a gazdaságban”. S valóban: a koordinációs mechanizmusok mindmáig krónikusan fejletlenek, ebből pedig a gyenge hatásfokú tanulóképesség, együttműködés és adaptáció következik. Valójában a magyar demokrácia azért „alaptalan”, mert hiányoznak belőle a normális állami és politikai működéshez szükséges társadalmi peremfeltételek. Vagy ha tetszik: a konszenzus megalapozása a társadalomban. S erről azért is kell az eddigieknél sokkal komolyabban beszélni, mivel a konszenzusnál gyakrabban elrebegett szó talán nincs is a hazai közéletben.

De vajon tudjuk-e, értjük-e, *milyen* minimumra volna is szükség, és azt hogyan kellene „előállítani”?

Attól tartok, kevésbé. Pedig a két meghatározó magyar politikai tábor egyaránt konszenzusban áll – saját magával. A magyar kormányzó jobboldal egyenesen megvalósítottnak gondolja a *nemzeti együttműködés rendszerét*. A világeért se legyünk cinikusak, és fogadjuk el, hogy 2010 előtt ennek megteremtése nagymértékben motiváló cél volt, és őszereintük az ma is. Hja! kérem, hogy ebbe az együttműködésbe nem tartozik *mindenki* bele. Erről szól a többség-kisebbség viszonya... A balliberális oldalon pedig nagyfokú *alkotmányos konszenzus* uralkodik, amit fennköltebben és filozofikusan szokás alkotmányos patriotizmusnak is nevezni. Ezt a táborot persze vezérli a nálánál szélesebb alapokon nyugvó konszenzus megteremtésének szándéka is, de erre vonatkozólag még szinte semmit nem mondott. Akárhogyan is: a felek be vannak záródva a maguk – egyébként logikus – valóságértelmezésébe. De ki kell mondanunk: az a konszenzuszelfogás jellemzi őket, amelyik semmilyen reális választ nem ad az állampolgár-kohézió-politikai nevelés „triászából” fakadó, fentebb megfogalmazott kihívásokra.

Kimdulópontok egy új szemlélethez

A probléma tehát itt tornyosul előttünk, s ha valami, hát ennek megoldása konszenzus után kiált. Öt szempontot sorolok fel végül, távirati stílusban. 1. Bármennyire is csábító, a politika nem léphet a társadalom helyébe, de már azzal is előbbre lennénk, ha a nyugati társadalmi fejlődési folyamatok lényegét ismerő politikusok a fent említett kihívásokat gondolkodásuk centrumába állítanák. 2. Nem nézve most a kormányt (de elismerve azt a szándékát, hogy a társadalmi integrációval valamit kezdeni akar), s csak az ellenzéket vizsgálva, nézetem szerint annak ki kell lépnie abból a téves stratégiából, hogy *előbb* le kell győzni Orbán Viktort, s minden építkezés csak a választási győzelem *után* kezdődhet. 3. Észre kell venni, hogy sem a kormány által kínált „nemzeti”, sem az ellenzék által kínált „alkotmányos” diskurzus nem reflektál a társadalmi deficit problémájára, ugyanakkor az újraéledő alkotmányos küzdelmek minden erőt fölemésztenek, és megakadályozzák a társadalmi kohézió és a demokráciára nevelés teljesen elbaggatellizált kérdéseinek újragondolását. 4. Bármennyire is szörnyen hangozhat a mai ellenzék képviselői számára: új ajánlatot kell tennünk a magyar jobboldal számára is. A sokszor meglebegtetett nagykoalíciós elképzelések ügyében világos tartalmi ajánlat kell. Ez csakis állampolgárság-kohézió-nevelés hármasszövegében foglalt „társadalmi láb” kialakításában való megegyezés lehet. 5. A pártok és a mögöttük álló szakértők ezt a grandiózus feladatot önmagukban, a legjobb szándékkal sem oldhatják meg sikerrel. A legszívesebben egy meglepő ajánlattal rukkolnék elő, s ez az alkotmányos küzdelmek „alkotmányos felfüggesztése”. Régóta a nagykoalíció pártján állok, s régóta azt gondolom: amíg az egyik vagy a másik tábor kormányozza végig a maga szűk ciklusát, a társadalmi deficitek leküzdésére, de még csak a probléma felismerésére sincs sok esély. Ha léteznek a világban átmeneti és/vagy szakértői kormányok, talán Magyarországon ki lehetne próbálni a soha ki nem próbált nagykoalíciót.

Vajon mekkora válság kell ennek belátásához?

Tanulható-e az együttműködés?

A nyár slágertémájánál kezdve: roppant nehezen halad az ellenzéki térfélen belüli egyezkedés, és sokak szerint, ha ez így folytatódik, az ellenzék elveszíti a 2014. évi választásokat.

Jómagam ezt nem így látom: *ha* az ellenzék veszít, *az nem* a miatt következik be, mert lassú az egyezkedés, hanem azért, mert képtelen rájönni az egyezkedési folyamatban rejlő komoly, mi több szimbolikus erőre, s ahelyett, hogy a legszélesebb nyilvánosság elé tárná, régi jó szokás szerint a színpalak mögé rejti azt. Így aztán az egész ügy, mint Mesterházy Attila és Bajnai Gordon végeláthatatlan vitája tűnik föl, holott az egész vita valami újnak a kezdetét, a baloldal megújulását is szimbolizálhatná. Az ilyen szimbolikus üzenet sokkal nagyobbat szólna, mint a majdani pőre bejelentés arról, hogy ki lesz az ellenzék közös miniszterelnök-jelöltje.

Az egyeztetés, a megállapodás és a benne rejlő szimbolika még inkább fontos akkor, amikor nem azonos oldalon állók határozzák el magukat rá. Mondhatnánk azt is: nem nagy kunszt megegyezni azoknak, akik nagyjából hasonlóan gondolkodnak, ellenben óriási dolog, ha egymástól ideológiailag, értékrendileg, világmépileg stb. távol álló elitek akarnak megállapodni. Magyarországon ez utóbbiból krónikus hiány van. Krónikus, de akár európai összehasonlításban sem kirívó. Ez a cikk európai

összevetésben próbálja feltárni a hazai elitek teljesítményét. Dicsőhimnuszt zengeni persze végképp nincs okunk, de – mint látni fogjuk – elparentálni sem kell a hazai eliteket.

Sokan próbáltak már válaszolni arra a kérdésre, hogy egy országot mi tesz versenyképessé. Gazdasági, kulturális, politikai és társadalmi tényezők egyaránt előkerülnek ilyenkor; érdekes módon az *elitek* teljesítménye ritkábban. Márpedig a politikai elitek egymáshoz való viszonya (rivalizálásuk mellett), együttműködési készségük komoly versenyképességi mutató. Épp ezért fogalmaznám meg két alapvető kiinduló állításumat: 1. Az egymással egyébként konfliktusban álló, ám egynémely alapkérdésekben megegyezni képes elitek létezése jótékony hatással van egy demokrácia életére és fejlődőképességére. 2. A megegyezések viszont sosem állandóak. Magyarországon kissé túlértékeljük az 1989–90-ben létrejövő megállapodásokat, amelyekről azt feltételeztük, hogy „véglegesen” irányadóak maradnak, s most, hogy nyilvánvalóan füstbe mentek, teljesen tanácstalanul állunk, s magyarozatként csak annyit tudunk mondani, hogy az egyik elit önkényesen felrúgta a néhai megállapodásokat, és vesztébe viszi az országot.

Négy rövid egységben szeretném összefoglalni, miben látom az elitek kitüntetett szerepét. Az elsőben felvillantom, mennyire hiányzik a demokráciaelméleten belül egy karakteres elit nézőpont. A másodikban kimutatom, hogy Nyugat-Európa sem homogén az elitek szerepét illetően: vannak országok, ahol az elitek megállapodásai nagyon korán és masszívan megtörténtek, míg másutt ezekre csak a 20. század második felében került sor. Nyilvánvaló, hogy Magyarország az utóbbiak csoportjához áll közelebb, miközben „vigyázó szemét” módszeresen az előbbiekre veti. A harmadikban röviden kitérek a hazai politikai múlttra (főként a 19. századra), míg a negyedikben a rendszerváltás utáni jelenre, s felvetem a rendszerváltás kori megegyezések újraértékelésének kérdését. Sőt még a dolgozat indító bekezdésére is visszaérek.

Az elit nézőpont hasznossága

Az 1990 után létrejövő magyar demokráciát – talán már ez is egy érdekes, de itt nem elemezhető tünet – szinte kizárólag csak *intézményes* rendként szokás elemezni. Valamennyire persze érthető ez az „egyoldalúság”, hiszen a liberális demokrácia kánonja elsősorban az intézmények meglétét, működését és teljesítményét vizsgálja. Az intézmények azonban sosem önmagukban állnak. Nem véletlen, hogy az itthon kevésbé ismert nyugat-európai kutatók nagy figyelmet helyeznek az intézményeket működtető *aktorokra*. Ilyen aktor maga a társadalom (lásd Csizmadia Ervin: Miért „alapítalan” a magyar demokrácia? – *Élet és Irodalom*, 2013. április 5., **e kötetben...**), és ilyenek az elitek. A továbbiakban csak ez utóbbiakról lesz szó.

Még a legelkötelezettebb „társadalomhívó” (ha tetszik: demokrata) sem tagadhatja, hogy a politikai döntéseket végül mindig arra specializálódott elitek hozzák meg. Nem mindegy tehát, hogy egy adott országnak milyen az elitkapacitása. Viszálykodó vagy éppen együttműködő elitjei vannak-e. Ha az elitek folyamatos és kiélezett viszályban állnak egymással, nyilvánvalóan romlik a demokrácia teljesítménye, s ezt a közhangulat is megérinti. Ha az elitek között élnek az együttműködés csatornái, küzdelmük mellett is a kiszámíthatóság lesz a jellemző.

Magyarországon mindenki számára napnál világosabb, hogy a hazai elitek – ellentétben a konszenzuális demokráciák elitjeivel – nem együttműködőek, sőt (főként persze a jobboldal miatt) együttműködésre képtelenek. Ez a nem is kicsit apokaliptikus nézet (a magyar politikai elit megegyezésre való alkalmatlanságáról) azonban – összehasonlítva más országok példái-val – semmivel sem igazolható. Meglehet, inkább arról van szó, hogy a mostani nemzedékek egy nagy illúzióvesztésen mentek keresztül, hiszen 1990 után valóban úgy hitték és hittük, hogy az új magyar demokrácia (a fejlett nyugatiakhoz hasonlóan) *együttműködő* demokrácia lesz. Magának az együttműködésnek

a tartalmáról ugyan nagyon ritkán olvastam valami használhatót, de fogadjuk el, hogy ami volt, az elmúlt. De a dolog akkor sem egyedi. Hirtelenjében hadd utaljak a néhai francia köztársasági elnök, Valéry Giscard d'Estaing könyvére (*A franciák*), amelyben szerző (a baloldalt és a jobboldalt jellemezve) „két inkompatibilis rendszerről” ír. Másfélszáz évvel korábbi naplójában valami hasonlóról számol be Alexis de Tocqueville is. Ha valaki elolvassa ezeket a beszámolókat, rögtön megcsapja a történelem szele: az, hogy egy országban milyen elitek vannak, döntően nem elhatározás, hanem történelmi fejlődés kérdése. Nyilván a „két inkompatibilis rendszer” is hosszú évszázadokon át fejlődött olyanná, amilyennek ma is mutatja magát. Amiből ránk nézve az a talán finom distinkció következik, hogy bár gyaníthatóan a mi bal- és jobboldalunk is eléggé keményen szemben áll egymással, de *ettől még* nem kell azonnal magyar átokról, áfiumról, világvégéről, nemzethalálról fantáziálnunk.

A nagy kérdés persze az, hogy egy adott országban mekkora a mozgástér, hogy az elitek közötti viszonyok egyszer csak megváltozzanak. Miért van az, hogy az egyik országban a viszályt valamikor felváltja a megegyezés, míg egy másikban a történelem legkülönbözőbb periódusaiban mindig *ugyanazt* az elit-békétlenséget találjuk? Bármennyire is ahhoz a válaszhoz húz a szívünk, hogy az országok e viszályledolgozó versenyben egyenlő feltételekkel rendelkeznek, a valóságban ez nincs így.

A nyugati rendszerek utánozhatatlan „mássága”

Elitkutatók kimutatták, hogy a világon létező liberális demokráciák jelentős részében is komoly viszályok vannak az elitek között. A megegyezés persze nem a liberális demokráciák specifikuma, sőt meg is fordíthatjuk a tételt: minél komolyabb és történelmileg régebbi megegyezések alakultak ki az elitek között, annál valószínűbb, hogy ezek végeredménye napjainkban

a szilárd és fejlődőképes liberális demokrácia. Míg a másik oldalon: ha országok történelmében nagyon hosszan a megegyezés-képtelenség hagyománya rögzül, ott a liberális demokrácia kialakulása *után* is sokkal nehezebb tartós és stabil demokratikus kereteket teremteni.

Azzal a vélekedéssel szemben tehát, hogy egy új demokrácia *tabula rasa*, nagyon komoly ellenérvek hozhatók. A demokráciának még híre-hamva nem volt, amikor a legfejlettebb nyugat-európai országok későbbi fejlődését megalapozó elitmegállapodások megkötöttek, és kialakult a „tamed politics” – a politikának versenykorlátozó, szelídítettebb változata. Azok az országok, amelyek ezeken átestek, persze nekünk is modellek, csak hát ki akarná követni azt az utat, amit például (hogy csak két példát mondjak) az angolok vagy a hollandok bejártak, *mielőtt* az elitek megtalálták volna a későbbi időkre teret és fejlődést biztosító megoldásokat. Bizony nem tagadható, hogy háborúk, polgárháborúk és gyarmatosítások szegélyezik az új medret váró megállapodásokat, s ezekből a legfejlettebb Nyugat bőséggel kivette a részét. Angliában például az 1688-as „dicsőséges forradalom” a mindent megváltoztató, az egész jövőt új alapokra helyező „kegyelmi pillanat”, de hát ma már azt is tudjuk, hogy ennek is megvoltak a rendkívül bonyolult háború és diplomáciai előfeltételei. (Borus György: 1673-as fordulat Angliában: a dicsőséges forradalom előfeltétele, *Aetas*, . 2. 5–18.) Svédországban 1809-ben, Hollandiában 1813-ban történtek ilyen korszaknyitó megegyezések, s mindhárom országban voltak is vargabetűk a későbbiekben, olyan rendszerváltás-jellegű fordulatot, mint amilyeneket a kevésbé fejlett nyugati, déli vagy kelet-közép-európai országok felmutatnak, nem beszélhetünk.

De persze azt sem mondhatjuk, hogy a háborúk, polgárháborúk és gyarmatosítások láncolatából egy idő után szinte automatikusan kifáradás és megegyezés következik. Franciaországban, Olaszországban, Németországban és még nagyon sok helyen hasonlóan zaklatott volt a történelem, s mégsem következett be

(vagy csak jóval később) az eliteknek a tartós fejlődést megalapozó megegyezése. Valójában az a meghökkentő, hogy mihozzánk képest nagyon sok helyen nem is sokkal korábban (mondjuk a németeknél az 1960-as évektől, Dél-Európában az 1970-es évektől) állt be fordulat. Viszont amikor ezek létrejöttek, onnét kezdve elég teherbíróak. Ez a teherbírás az a „másság”, ami a fejlettebb Nyugatot még ma is élesen elválasztja a mi térségünk-től. Mert azt nem kell magyaráznunk, hogy az évszázadokkal korábbi angol, svéd, holland eset (de bízvást idesorolhatjuk az Egyesült Államokat is) olyan normákat és magatartási szabályokat formált ki, amelyek felülírják azt eliteknek egyébként ma Nyugaton is erősödő polarizációját. Ám a fiatalabb demokráciák is jócskán „mások”, mint a mi térségünk (és mint mi) a magatartások szilárdságban. Hiába tehát az intézmények már említett meghonosítása. Az intézmények működtető elit-aktorok a történelem során nem tanulhattak meg egy szelídebb politikát.

A magyar viszálytörténelem

A rendkívül tiszteletre méltó Bibó István a Nyugattól való elkanyarodásért „zsákutcásnak” nevezi a magyar történelmet. Jómagam a nyugatitól *eltérőnek* nevezném, amelyből lényegében mindig hiányoztak az elitek tartós megállapodásai. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy bizonyos elitmegállapodások nagyon is voltak. De ezek nem magán, hanem *közjogiak*. Gordon Wood, nemzetközileg is elismert történész, az amerikai forradalom többszörös monográfusa jól megfogalmazza ezt a különbséget: „Amerikainak lenni nem azt jelenti, hogy az ember egy adott nemzeti identitással bíró személy, hanem azt, hogy hisz bizonyos dolgokban”. (évai Csaba és Vajda Zoltán interjúja, *Aetas*, . 2. 172.) Ezek a „bizonyos dolgok” (kiterjesztve Európára) döntően *magánjogiak*, a szabadságra, az egyenlőségre és más, a mindennapi élethez szükséges értékekre vonatkoznak. A magyar

politikai fejlődésben ilyen értékek közös elfogadására vonatkozó megállapodások teljesen hiányoznak, de nem azért, mintha a hazai eliteknek ne lettek volna értékeik. Sokkal inkább azért, mert itt mindig minden a *közjog* körül forgott, s általában közjogi kényszereket, nem pedig közös értékeket intézményesítenek. Ez szerintem messze nem zsákutca, hanem egy adottság, amelylyel számolnunk kell.

Vizsont egy közjogi megegyezés sokkal kevésbé tudja megoldani az elit integrációját és kohézióját, mint egy értékbeli. Példa erre az 1867-es kiegyezés. A dualizmus megteremtése rövid időre egyesíti csak az elitet (olyannyira, hogy 1875-ben még egy új, „kiegyezésmenedzselő” szuperpárt is létrejön), de az 1890-es években már egy szélsőségesen polarizált párt- és elitstruktúra működik, s hiába jön 1899-ben átmeneti gyógyírként a „békét hozó” Széll Kálmán (érdekes, hogy nevének zászlóra tűzésével csak gazdasági értelemben próbálkozott kormányzása elején a Fidesz), 1903-ban már a kőkemény Tisza István érkezik, s az elitek közötti viszony rosszabb lesz, mint valaha. Olyannyira megromlik a helyzet, hogy 1905–1906-ban már nem is lehet parlamentáris kormányt kinevezni. Aztán amikor a parlamenten kívüli kormányzás periódusa véget ér, a teljes Tisza-ellenes ellenzék kerül hatalomra (1906–1909), hogy aztán 1910 és 1918 között újra csak a reinkarnálódott Tisza fémjelezte párt gyakorolja a kormányzati hatalmat.

Mindezt nem azért citáltam ide, hogy mennyire kompromisszumképtelenek voltak a hazai elitek, és hogy ez a fejlődés ab ovo zsákutcás. Európa számos országa hasonlóan turbulens pártpolitikát produkált, s bizony csak azokat az országokat kerülte el úgy-ahogy a belső politikai válság, amelyek a már említett korai megegyezéseken átestek. Mindenki más nyakig merült a kormányválságokba, és a pártelitek tartós megegyezésekre egyáltalán nem voltak képesek.

1990-től napjainkig: a konszenzusus átmenettől a viszálykodásig – és vissza?

A Kádár-rendszer történelmi originalitása, hogy az elitpolitikai viszálykodást nem csak felfüggesztette, hanem egyáltalán a politikai dimenziót kiiktatta a közéletből. Az 1990-es rendszerváltás idején egy olyan fajta konszenzus körvonalazódott a hazai ellen-elitiek között, amely kétségkívül újszerű volt, hiszen egyszerre rehabilitálta a *politikát* (amelyet a kádári időkben kiiktattak) és a *liberális jogállamot* (ami csak nagyon korlátozott formában létezett a Kádár-rendszer előtt).

Mivel a politikai szféra hosszú évtizedekre kiiktatódott a magyar fejlődésből, nem lehetett tudni, hogy a régebbi viszálykodó hagyományok felelevenednek-e, vagy pedig erősebb lesz az új korszak kihívása a liberális demokrácia konszenzusus megteremtésére. Sokáig (nagyjából a 2000-es évek közepéig) úgy tűnt: a második variáns következik be; az 1990-es megegyezések (s most főképpen nem is a kétharmados törvényekre, hanem a kormányzati stabilitás és a négyévenkénti váltógazdálkodás szinte automatikus fenntartására gondolok) orientálják az eliteket. Mivel valamennyi elit kipróbálhatta magát a kormányzásban, nem voltak közöttük csalódottak, akik esetleg fontolóra vehették a rendszer alapjainak megváltoztatását. Sokakkal ellentétben úgy vélem, hogy a viszálykodó hagyomány visszatérése nem a 90-es évek végén alakul ki (akkor legfeljebb a csírák jelennek meg), hanem akkor, amikor az MSZP 2006-ban egy újabb kormányzati ciklusra nyer mandátumot. Még ha el is tekintünk attól, hogy nem sokkal a választások után nyilvánosságra kerül az őszi beszéd (amely a jobboldal gondolkodásában a választások elcsalásaként rögzül), a vízválasztó az, hogy az *első kétciklusú kormányzás* a rendszerváltás hallgatóságos elitmegállapodását írja fölül. Az elitek ugyanis – ma már nyilvánvaló – abból a megfontolásból alkalmaztak egymással szemben mérsékelt politikát, hogy tudhatták: bármilyen történik, a következő ciklust ők

nyerik meg. Azaz: a viszály egy bizonyos szint fölé emelésének nem volt politikai haszna. 2006 ezt a folyamatot egyszer s mindenkorra lezárja; ettől kezdve tapasztalható a Fidesznek az a politikája, amely a Kádár-koron és a rendszerváltás utáni másfél évtizeden edződött szemlélők számára teljesen meglepő, de azoknak, akik hivatásszerűen tanulmányozzák a korábbi múltat, korántsem az.

A rendszerváltás ugyanis a „történelem vége” tételre épült (vége a kommunizmusnak, de az sem ismétlődhet meg, ami előtte volt), amihez képest ma már nyilvánvaló: a „történelem visszatért”. S megint ne legyen tévedés: nem csak Magyarországon, hanem *mindenütt*. Ott persze, ahol a történelem (mint bemutattam) a polgárháborúk és más kataklizmák után megteremtette az elitek megegyezését, ez a mostani trend sem jelenti a közös értékek fenekestül való felforgatását. Ott azonban, ahol a történelem csak közjogi megállapodásokat hozott, s azokat is elnyomták a legkülönbélebb elitviszályok, a baráti elitmagatartás elvárása szinte oktalán.

Vagy mégsem?

Ahogy utaltam rá: az aktorszemléletű megközelítés hús-vér cselekvőknek tekinti a szereplőket, és elképzelhetőnek tartja, hogy megállapodásra jussanak egymással. De nem úgy, ahogyan azt ma látjuk. Ma a Fidesz létrehozta a maga blokkrendszerét, és minden pórusából az árad, hogy ezen *kívül* nem lát a színen releváns szereplőt. Ez nyilvánvalóan nem a liberális demokrácia attitűdje, sokkal inkább a viszályos magyar múlté, amelyben – már a kádári egypártrendszer előtt is – működött az „állampárt-rendszer”: nem lévén választék kormányzásra képes pártokból, mindig ugyanazok kormányoztak.

A magyar közvélemény eddig csak a fél szemét nyitotta ki a múltra, s ezzel a féllel meglátta, hogy a Fidesz-uralom hasonlít a régi állampártok uralmához. Javasolom a *másik* szem kinyitását is; ne csak azt vegyük észre, hogy a Fidesz a magyar „viszály-hagyományt” eleveníti fel, hanem azt is, hogy a mai ellenzék pont

annyira kormányképtelen, mint azok, amelyek Tisza Kálmánnal, Bethlennel vagy Gömbössel hadakoztak.

Ez utóbbi már cikkem bevezető bekezdéséhez visz vissza; meglehet a hatékony ellenzéki alternatívához nem is lesz elég a miniszterelnök-jelöltreől szóló (akár nyilvános) egyezkedés. Lehet, hogy a jövő zenéje egyetlen komoly, a Fidesszel versenyképes párt?

Politikai botrányok a poszt-posztkommunizmusban

Most, hogy hovatovább nem múlik el nap egetverő politikai botrány nélkül, talán érdemes egy percre megállni, és elgondolkodni – nem az egyes esetekről külön-külön, hanem – a botrányok szerepéről és a botránykeltésről mint *jelenségről*. Az nyilván a politikával csak szegről-végről foglalkozóknak is feltűnik, hogy botrányból mostanában jóval több van, mint korábban, vagy legalábbis úgy tűnik, hogy több van. De persze e növekedésre igazán komoly magyarázatok eddig nemigen születtek, annál inkább merülünk bele –ahogy ez lenni szokott – az össznépi anyázásba, hogy „ez aztán már mindennek a teteje”, „ez így nem mehet tovább”. És persze megjelennek olyan hangok is – lásd magyar labdarúgás –, hogy lassan be kellene csukni a boltot, és újra kellene kezdeni vadonatúj politikai garnitúrával.

Senki elől el nem orozva a reménykedést, tisztelettel azt jelezném, hogy más országokban is akarták már leváltani a teljes és „botrányos” politikai elitet. Mi több, le is cserélték. Mint Olaszországban a 90-es évek elején. Talán sokan tudják, mi következett. Berlusconi akkor került az olasz politika homlokterébe, s azóta is ott van. Az olasz politika pedig, sajnálatos módon, a legkevésbé sem újult meg.

Épp ezért ne tessük korán és en bloc a hazai politikát. Ami persze nem azt jelenti, hogy hagyjuk is szó nélkül mindazt, ami

botrány ügyben történik. Ne hagyjuk. De talán emelkedjünk is egy csöppet a napi történések fölé. Nem arról fogok tehát írni, miért éppen a bajai választás idején jelent meg az első pillanatban is nyilvánvalóan hamis videó. Még csak nem is arról, hogy miért éppen az MSZP székházába vitték (bevallom, kezdetől várom a magyarázatot arra az egyszerű kérdésre, miért éppen oda. Tehát nem az a kérdés, hogy az MSZP sporttagozatának elnökhelyettese nem volt megrendelő, hanem az, hogy hogyan kerültek épp oda a videóval). S az sem érdekel, miért épp mostanában tette Gyurcsány Ferenc azt a bejelentést, hogy évekkel ezelőtt, pártelnöksége és miniszterelnöksége idején az MSZP pénztárába „jobb, ha nem tudjuk, honnan jöttek” pénzek érkeztek.

A botrány mint jelenség izgat. Koreográfiája. Összefüggése a politikai viszonyokkal. A rendszerrel. Voltaképp tehát a demokráciában betöltött szerepük, illetve az a változás, amin az elmúlt több mint 20 évben keresztülmentünk.

A politika mint botrány

A politika irtózatosan sokszínű világ, és ebben a botrányoknak nem csekély szerepük van. A politika – hogy csak néhány jellemvonást említsek – elvek küzdelme, szakpolitikák megvalósításának terepe, a közjó szolgálata, a társadalmi csoportokkal való kapcsolattartás művészete, a béke fenntartása, egyéni karrierpálya és még nagyon sok egyéb. Botrány is.

Nincs az a politika, amelyben valamilyen szerepet ne játszanának a botrányok. Ámde a politika azért politika, mert önszabályozó, és az állampolgárok – különösen fejlett demokráciákban – tudhatják, hogy hol vannak a botránykeltés – mondhatnánk: a „botránykoreográfia” – határai. Ezek a határok persze Nyugat-Európában is emberek (politikusok) által meghúzottak, de nagyon lényeges, hogy e határok megvonásában szerepet kap a

közvélemény is. A közvélemény, amely a politikai küzdelmekből hosszú évszázadok alatt megtanulta a lényegét, a kompromisszumkötést. Ahol a kompromisszumra való törekvés, a másik fél legalább minimális tisztelete tartósan jelen van, ott nincs szükség „vérré”, ott a közvélemény nem is pártolná, ha a mindennapi életben a botrányok egy bizonyos mennyiségi szint fölé emelkednének.

Vannak persze ott is helyzetek, amikor a botrány elkerülhetetlen, és kirobbantása nagyobb haszonnal kecsegtet, mint az, ha egy bizonyos ügy „nem szivároog ki”. A Nixon-féle Watergate-ügy például nem pusztán azért volt érdekes, mert sikerült bebizonyítani a demokratáknak a republikánus elnöki stáb általi lehallgatását, de azért is, mert az ügy tanulságaképp újfajta *etikai* szabályok megalkotására nyílt mód.

A botrányok tehát nem csupán a politikai osztályon belüli – egyébként szükségképpen – tisztátalanságokról tudósítanak, hanem haszonnal is járnak. Felhívják a figyelmet valamire, mi több, megoldást is kínálnak. A nyugati társadalmak mindmáig behozhatatlan előnye a kelet-közép-európai új demokráciákkal szemben, hogy ők a botrányaikból tanulnak. Méghozzá a legtöbbet az által, hogy esettanulmányokban és elméleti munkákban *feldolgozzák* őket. A mi társadalmunkban ennek a tanulási folyamatnak alig látjuk példáit. Nálunk a botrányok ugyanarra a rugóra járnak (egyszer csak hirtelen egy botrány kellős közepében találjuk magunkat), s egyre több van belőlük. Mintha elszabadult volna itt minden, s ember legyen a talpán, aki a folyamatot megállíthatná, vagy akár csak *megérthetné*. Pedig – érzésem szerint – van ennek a folyamatnak egy sajátos logikája, ami a magyar demokrácia elmúlt 23 évéből viszonylag jól rekonstruálható.

*A posztkommunizmus mint „láthatatlanság”
és mint botrányminimalizmus*

Ha a mából visszatekintünk a rendszerváltás utáni – sokak által posztkommunizmusnak nevezett – első másfél évtizedre, meglepve tapasztaljuk a botrányok viszonylag csekély számát. A relatíve kis szám persze csalóka, merthogy a botránykeltésnek abban az időszakban még nem léteztek azok a professzionális (értsd: manipulatív) eszközei, amelyek manapság gazdagon tenyésznek. Szépnek, tartalmasnak és szolidnak látszott akkor a politika – ismétlem, a maihoz képest.

Ez persze nem azt jelenti, hogy kijelenthetnénk: kevesebb volt akkor a botrány, mint később (ilyen jellegű összehasonlító adataink nincsenek), s a fejünket rá, hogy akkor is voltak stiklik, ügyek, pártfinanszírozási anomáliák, hogy erősebb kifejezést ne használjunk. Ám akkoriban ezekről az ügyekről nemigen tudtunk.

Aminek – véleményem szerint – két oka van.

Az egyik: maga a rendszerváltás és annak konszenzusereső természete, ami a politika sötétebb oldalának kezelésmódjára is kiterjedt. Közismert, hogy a magyar rendszerváltó pártok – ezer vitájuk ellenére – néhány alapkérdésben (lásd köztársasági elnök, média, kétharmados törvények s egyáltalán: kormányozhatóság) megegyeztek. A megegyezés sajátos dramaturgiájához hozzátartozott a négyévenkénti – szinte „automatikusan” bekövetkező – kormányváltás, így az egymással versenyben álló pártoknak voltaképpen nem volt szükségük arra, hogy pótlólagos kormánybuktató (vagy a kormányon maradáshoz szükséges ellenzékfejlesztő) erőforrásokat vessenek be. Ha a politikai osztály megtapasztalta (mert hiszen 1998-ra, három választás után ez nyilvánvalóvá vált), hogy nincs kormányzati „örökbérlet”, mi több, nincs kétciklusú kormányzás sem, akkor nem különösebben mozgósított energiákat arra, hogy a botrányiparágat felfejlessze, s ellenfeleit ilyen ügyeken keresztül „megfogja”.

A mindenkori ellenzéknek volt egy ennél biztosabb ütőkarttyája: a mindenkori *proteszt hangulat*. A választók biztosra vehetően elküldték a kormányzásból azokat, akik a megelőző négy évben ott voltak. S ezen az sem változtat – legfeljebb árnyalja a képet –, hogy 1996-ban kirobbant a Tocsik-ügy, két évvel később pedig már tényleges robbantások is voltak, tényleges halottakkal.

A másik ok, ami miatt a botrányok a posztkommunizmus első egy-másfél évtizedében nem tartoztak bele a politika mindennapi eszköztárába, az, hogy a politika mediatisáltsága (megint csak a maihoz képest) gyerekcipőben járt. A rendszerváltás után még jó ideig nem léptünk át – John Thompsonnak, az egyik legnevesebb botránykutatónak kifejezésével – a *láthatóság* korába, ezáltal nemigen számított a politikusi *hitelesség*. Csak miután a politikai verseny egyik fő terepe a média, majd pedig – a 2000-es évek közepétől – a Facebook, a twitter, a magánblogok, a közösségi média ezernyi formája lett, nos, csak egy ilyen térben lehet úgy istenigazából kikezdeni a politikai hitelességet. Mégpedig akár pillanatok alatt. Amíg ezek a terek nem működtek, a politikusokat lényegében „19. századi” módon ítéltük meg, például az általuk képviselni vélt programok alapján. Ma? Ha valaminek, hát a programjuknak van a legkisebb köze megítélésükhöz.

A politika – még egyszer mondom: mai optikából – 1990 és a 2000-es évek eleje-középe között komótos, lassú, „megegyezős” és „láthatatlan” volt, a botránytematika pedig messze nem volt olyan súlyú, a politikai folyamatok dinamikáját, ritmusát konstruáló tényező, mint manapság.

Joggal tehetjük fel a kérdést: mi változott? A politika minősége romlott le ennyire? Netán az *egyik* oldal romlott meg (mint oly sok szimpatizáns szeretné ezt látni), miközben a *másik* (amelyet ő szeret) megmaradt olyan, amilyen volt? Ezerféle válasz adható ezekre a kérdésekre. Az én válaszom átvezet a poszt-posztkommunizmus téziséhez.

*A poszt-posztkommunizmus mint láthatóság
és mint botránymaximalizálás*

A 2000-es évek elejétől Magyarországon a politika új dimenzióba került. Visszautalva az előzőekre: két értelemben. Egyrészt az első Fidesz-kormányzással a korábban tartósnak vélt megegyezési korszak véget ért; a Fidesz új érárt hirdetett. Másrészt létrejött a politika új „láthatósági” tere is – nem kis részben éppen a Fidessel szemben.

A megegyezései politika végét sokan kizárólag a Fidesz „kérelmelhetetlen” (új rendszerváltás hirdető) politikájából vezetik le. Ez persze a felszínen igaz, de nem számol azzal, hogy a Fidesz „pálfordulása” európai tendenciákat is jelez; nevezetesen a *történelmi* konfliktusok újólag való előtérbe kerülését. Ahhoz, hogy ezt megértük, nyomatékkal kell utalnom arra: a rendszerváltás, a liberális demokrácia kiépítése a történelem zárójelbe tételére épült. Azt is mondhatnám: csak így, „történelemnélküliségében” lehetett sikeres, mert hiszen nem zavarta meg a rendszerváltók fejét holmi – közöttük bizonyos már akkor meglévő – (a történelmi múlthoz való viszonyból fakadó) értékrendbeli különbségek kiélezésével. A posztkommunizmus éveiben ezeket a különbségeket – épp a demokrácia működtetése érdekében – elfedték, sőt: talán nem is tudtak ezekről a mély különbségekről.

Ez az állapot azonban egy évtized alatt alapjaiban megváltozott. Akármennyire is alapvetőnek tekintjük a rendszerváltást, azt el kell ismernünk, hogy bőven maradt benne *nyitott* kérdések, s ha alaposabban tanulmányozzuk a Fidesz 90-es évek közepi programjait, ez a párt már akkor ezekre a nyitott kérdésekre fókuszál, ezekből vezeti le új identitását. Ez az új identitás pedig sehogy sem fér össze a rendszerváltással – és súlyosan történelemmel „terhelt”. Amivel most csak arra szeretnék utalni, hogy a Fidesznek ez a „történelmi” fordulata nem túlságosan hosszú idő alatt átfordítja a békés és konszenzusosnak

tűnő politikát békétlenbe. Amitől már csak ugrásnyira vannak a botrányok. A fordulat persze nemcsak minálunk zajlik le; ha ránézünk például a spanyol politikára, kísértetiesen hasonló vonásokat látunk: a francóizmusból a demokráciába való átmenet során „felfüggesztették” a történelmi különbségeket, amelyek azonban körülbelül 20 év elteltével „visszamasztak” az ablakon. A botrányok szerepét és elterjedését tehát egyfelől a konszenzuspolitika kimerülése magyarázza.

Másfelől a 2000-es évekbeli politikai verseny „láthatósági” fordulata. Amint fentebb elmondtam: a 90-es években afféle 19. századi programverseny zajlott. Orbán Viktor 1998-as kormányra kerülésével ennek egy csapásra vége lett, mert hiszen Orbán (és az akkori Fidesz) ereje újszerűségében, *médiahatásában* volt. Orbán Viktor az antalli és horni „régimódiság” után friss és korszerű politikai vezetőnek tűnt, és éppen azért, mert fő terepe a média volt, szemben elődeivel, akik nem nagyon állták a nyilvánosságot.

Ma már teljesen nyilvánvaló: e nélkül a „forradalmi” változás nélkül nem érthetjük meg Gyurcsány Ferenc rövidebb későbbi felbukását sem. Hogy miért? Azért, mert Orbánnal szemben csak egy hasonlóképpen erősen „látszó” baloldali politikus lehetett sikeres; itt már nem volt visszaút egy bürokratikus vagy „háttérlavírozó” politikai vezetőhöz. Gyurcsány épp ezért vette fel a „nyitottkönyv-politikus” szerepét. Mindent meg akart mutatni magáról, és még annál is többet, ezáltal próbálván előnyt kovácsolni a néhány év főrbán lévő, „átmediatizált” Orbánnal szemben.

És látszólag sikerült is Gyurcsánynak partiba kerülnie Orbánnal. Mi több, le is győzte őt 2006-ban. Ezzel azonban Gyurcsány Ferenc a rendszerváltás talán legnagyobb és legidőállóbb tabuját szegte meg: két egymást követő választáson vezette győzelemre a kormányzó pártot. Láttuk fentebb: a posztkommunizmus azért volt „boldog” időszak a rendszerváltás utáni történelemben, mert az elitek valamiféle alkujára épült: egyszer ti, egyszer

mi, egyszer fent, egyszer lent. Nem túl bonyolult dramaturgia, könnyű működtetni, s ami a legfontosabb: *mindenki* nyer vele. Mégpedig amiatt, hogy *tartósan* senki nem szorul ki a hatalomból, a váltógazdálkodás szisztémája hálás minden politikai erőnek, és nem élezi ki közöttük a versenyt.

Ellenben Gyurcsány 2006-os győzelme a rendszerváltás utáni egész politikai szerkezet magatartási állományát kérdőjelezi meg. Ettől kezdve ugyanis már senki nem mondhatja, hogy a négyévenkénti automatikus kormányváltással az ő évei jönnek. Itt új kormányzati és ellenzéki stratégiák érlelődnek, s hogy mennyire nem pusztán csak a kormány–ellenzék dimenzióról van szó, mutatja az őszi beszéd kiszivárogtatásának esete. Mert nem is az a legfőbb kérdés ettől kezdve, hogy igazság- vagy hazugságbeszédet mondott-e a miniszterelnök, hanem az, hogy a botránymentes politikának ettől kezdve befellegzett. A botrányipar ez idő tájt válik szintén láthatóvá, hiszen a közönség számára is világossá lesz: itt a továbbiakban semmi sem spontán; itt akciók és ellenakciók bonyolult szövevényében zajlik a politika – s nem csak a kormány–ellenzék kontextusban, hanem a kormánypárton belül is.

S ezt a periódust talán joggal nevezhetjük poszt-posztkommunizmusnak. Abban az értelemben, hogy fölborulnak a poszt-kommunizmus híg, de azért valamennyire irányadó játékszabályai. Nyilvánvaló válik, hogy nem a demokratikus rendszer – a nyugatiak és az itthoniak által egyaránt várt – konszolidációja, hanem erodálódása következik be, amelyben alaposan kiveszi részét a 2006 és 2013 között professzionálissá fejlődő botrányipar és botránydramaturgia. Természetesen történhetett volna másképpen is, ám az őszi sztori után a miniszterelnöknek nem sikerült hitelességét helyreállítania. Sőt még 2013-ban is történtek kísérletek a 2006-os tematika felelevenítésére, és bizonyos MSZP-s politikusok lejáratására.

Természetesen nem tudjuk, az őszi történet elővételében és a bajai videó-hamisítványban egyaránt megjelenő párt-szál

összefüggésben van-e egymással. Azt sem tudjuk, hogy a botrányipar elmúlt 7 éves történetében az MSZP–Fidesz vagy az MSZP–DK szál-e (vagy esetleg valamilyen más szál) a fontosabb. Akármelyik is: az biztos, hogy a poszt-posztkommunista periódus elmúlt éveiben nem pusztán csak a kormány–ellenzék viszonyban szűntek meg a megegyezések, de megszűntek a mai ellenzéki pártok között is. Pillanatnyilag mindenki harcol és mindenki „botrányol” mindenkivel szemben. Ez fejezi ki a leginkább a manapság uralkodó legitimitáshiányos helyzetet.

A legitimációs bizonytalanság és az ellenzéki térfélen belüli botránytematika

Merthogy Magyarországon 2006 óta permanensen legitimációs bizonytalanság van. Ez a bizonytalanság az őszi kiszivárogtatásból származik, de 2010 után új alakot öltve mint a *Fidesz-kormány által képzett* legitimációs bizonytalanság van jelen. A kettős gyökere a már említett ciklustrend megfordulása. Most a baloldaldal retteg, hogy a jobboldal fog egynél több ciklust kormányozni.

Ha pedig az ellenzéki politikát a rettegés és a tehetetlenség uralja, akkor felerősödnek a politikai élet járulékos elemei, a mesterségesen kreált botrányok. Gyurcsány második győzelmére arra készítette a Fideszt, hogy 2006 és 2010 között minden lehetséges (és szinte lehetetlen) eszközt bevetessen, nehogy egy harmadik ciklust is elvigyen a balliberális oldal. Most egy második Fidesz-győzelem rémképe sarkallja apokaliptikus víziókra (és cselekvésre) a balliberális ellenzékét.

Egy nagy különbség azonban van a két korszak között. 2006 után a Fidesz nagyon rövid idő alatt el tudta hitetni a közvélemény túlnyomó részével, hogy itt legitimációs válság van (sőt illegitim a kormány), s 2008-tól már szinte száz százalékra volt vehető, hogy megnyerik a következő választást. Az ilyen jelle-

gű eltolódásnak az ellenzék felé most semmi jele. Az ellenzék ma dezorganizált és – október 23-a megmutatta – kevésbé sikeresélyes. Ezért aztán mostanság a botrányok újfajta eszkalációját figyelhetjük meg, amelyek már messze túlmutatnak a kormány–ellenzék tengelyen, s ezek már az ellenzéken belüli pozíciók átrendezésére (is) szolgálnak.

Mindezzel nem azt mondom, hogy a Fidesz-korszak legitimációs bizonytalansága megszűnt volna (egyáltalán nem), de hovatovább a botránytematika „új családja” az ellenzéki térfélen belül mutatkozik. Fogalmam sincs, hova fut ki mindez, de abban biztos vagyok: a választásokig az iparág csúcsra lesz járátva. Van ennek persze „jó” oldala is: a kutatók sokszorosán dokumentálhatják, a magyar politika hogyan jutott el az 1990-es évek „19. századi” politikájától a 2010-es évek nem is tudom hányadik századi politikájáig.

Az erkölcsi faktor, Gyurcsány és a demokrácia közeljövője

Most, hogy az ellenzéki térfél bal-liberális pártjai összeálltak, s megselekedték, amit megkövetelt tőlük a haza (mi több: a Nyugat is), az ellenzéknek megvan az esélye, hogy túllépjen az előző hónapok zűrzavarán. Az ellenzéki koncentráció eredményeképp most már csöppnyi kétségünk sem lehet, hogy a választások napjáig itt két narratíva versenyéről szól minden: a „diktatúra fölszámolásáról”, illetve a „bukott baloldal” távol tartásáról a hatalomtól. Ez persze rendben is van; mi a csoda lenne a pártok dolga, ha nem az, hogy a választások közeledtével csúcsra járassák az érzelmeket, és milliméternyi kétséget se hagyjanak a választókban, hogy ellenfelük nemcsak tehetségtelen, de gátlástalan gazember is.

De ha ennyire megengedőek vagyunk is a kampányidőszakkal kapcsolatban, érdemes megtalálnunk azokat az okokat és körülményeket, amelyek ezt a mostani – nyugodtan mondhatjuk: prolongált – érzelmi őrjöngést és a politikai retorika szélsőségesen indulatteli tónusát kialakították. Ennek az írásnak az a fő gondolata, hogy az okok döntően erkölcsi természetűek, s azzal függenek össze, hogy a táborok és a mögöttük álló értelmiségi elitek nem tudják „elviselni” a másik fél övékétől különböző erkölcsi álláspontját. Mi több, azt sem tudják, hogy ilyen erkölcsi álláspont létezik. Ami abból a téves megfontolásból táplálkozik,

hogy különféle erkölcsi felfogások nem is lehetségesek, mert a (politikai) erkölcs mindig egy és oszthatatlan. Ez azonban hamis elképzelés; sőt éppen az ellenkezője az igaz. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, a jobb- és a baloldalt éppen az erkölcsről vallott különböző felfogásuk választja el egymástól.

Erről először 2007-ben, szűk egy évvel az őszödi beszéd elhangzása után írtam Reform és/vagy erkölcs? című, az interneten ma is elolvasható írásomban (lásd e kötetben...). Annak középpontjában Kolnai Aurélnak, a neves, magyar származású politikatudósnak az a tézise állt, hogy a bal- és a jobboldal erkölcsi alapállását mély ellentét választja el egymástól. A jobboldalt – írja ő – inkább az „erény” (az erkölccsel kapcsolatos emberi minőség) érdekli; a baloldalt inkább a „dolgok” (az intézmények tökéletesíthetősége). Azt már én teszem hozzá most: a számunkra annyira vonzó nyugat-európai liberális demokráciák ritkán szóba hozott nívója az a képesség, hogy mederben tudják tartani ezt az ott is létező erkölcsi alapú elkülönülést. Arról persze szó nincs, hogy a nyugati bal- és jobboldal boldogan feloldódna egymásban, ám gond nélkül elismerik egymás erkölcsi integritását és egyenrangúságát.

Magyarországon 25 év kevés volt ugyanehhez, mi több, szinte semmilyen előrelépés nem történt a tekintetben, hogy a felek a másik erkölcsi álláspontját komolyan vegyék, vagy egyáltalán elgondolkozzanak annak az övékével egyenértékű, de attól eltérő attribútumain. Hogy ez mennyire alapkérdés, azt 2014 elején világosan látjuk: az ellenzék úgy lép fel a kormányoldallal szemben, mintha egyenesen eltagadná tőle nemcsak a politikai tehetséget és képességet, de az erkölcsi beállítódás minimumát is. Ugyan hová vezet ez? Vajon – az ellenzék győzelme esetén – milyen kormányzás épülhetne egy olyan kiindulópályára, amelyben az egyik fél eltagadja az erkölcsi egyenrangúságot ellenfelétől? (Külön tanulmányt érdemelne, hogy a kormányoldal is bőven tanújelét adta az elmúlt években: ő sincs híján az ellenzék súlyos leminősítésének, ha erkölcsi kérdésekről van szó.)

Az elmúlt 25 évben egyetlen igazán érdemi kísérlet történt az erkölcsi egyenrangúság kérdésének felismerésére és a politikai riválisok között e tekintetben létező aszimmetria áthidalására. Bármilyen furcsa, ez a felismerés Gyurcsány Ferenc nevéhez fűződik. 2004-es kormányfővé válása és 2006 között számos írásban és nyilatkozatban beszélt erről, de még a fordulópontnak tekinthető őszi beszéd 2006. szeptemberi nyilvánosságra kerülése után is próbált – nem is jelentéktelen – gesztusokat tenni a jobboldal felé. Szembenézés című, 2007-es brosúrájának egyik fejezete például ezt a címet viseli: A baloldal érzéketlensége a jobboldal radikalizmusa mögött? A kérdőjeles cím alatt a szerző azt fejtegeti, hogy bár a baloldalnak is vannak sérelmei a jobboldallal szemben, „a jobboldal sérelmei időben közelebbiek, az emlékek frissebbek, a hátrányok máig hatóbbak”. És tovább: „A baloldal nem nagyon vett tudomást erről a helyzetről, a jobboldal pedig erre a méltánytalanságra nemegyszer indulatos daccal, radikális médiapolitikával válaszolt.”

Gyurcsány tehát világosan felvázol egy kontextust: a baloldal „érzéketlensége” és „méltánytalansága” szorosan összefügg a jobboldal radikalizmusával. Ez már önmagában is figyelemre méltó, hiszen itthon még elemzők is elkövetik olykor azt a hibát, hogy az egyik fél politikáját önmagában, nem pedig ellenfele kontextusában vizsgálják. Gyurcsány nem így tesz, s igaza van. Nem mondja ki, de nyilván célja, hogy a baloldalt elmozdítsa erről az „érzéketlen” állásponttól. Helyes – és a jobboldal erkölcsi integritásának elismerésével kecsegtető – kiindulópont, hogy a jobboldal éppen azért érdemel megkülönböztetett bánásmódot és figyelmet a baloldal részéről, mert 1990-ben versenyhátrányban indult, nem lehetett ugyanis részese a Kádár-rendszernek, s ezért intézményei, politikai kultúrája és eszmevilága 1990 után nem támaszkodhatott olyan hagyományokra, mint a baloldalé. Erről akkor is azt gondoltam s ma is azt gondolom: előremutató felvetés. Gyurcsány persze nem használta a bal- és a jobboldali erkölcs fogalmát, mégis oda jutott: el kell érni, hogy létrejöjjön

egy újszerű pártverseny, amelyben a jobboldal tiszteletre méltó ellenfél, s éppen azért, mert a rendszerváltás után lényegében a semmiből kellett felépítenie magát.

Az Őszöd után papírra került sorok azonban csak olajat öntöttek a tűzre, s Gyurcsánynak esélye sem volt a két oldal közötti kapcsolatok normalizálására. Tegyük hozzá: a jobboldal már jóval az őszödi beszéd nyilvánosságra kerülése előtt visszautasította Gyurcsánynak ezt a „megértő” attitűdjét. Ennek okait a hazai elemzők igazából még nem tárták fel, s én is csak annyit állapítok itt meg, hogy a jobboldalnak volt egy határozott és egyértelműen negatív Gyurcsány-képe, s ezt Őszöd „igazolta”, illetve még „fokozta” is.

Itt azonban nem azt akarom hangsúlyozni, hogy egy politikus megítélése eleve (a belelátott személyes tulajdonságok alapján) szinte predesztinált. Sokkal inkább az a fontos, hogy az erkölcsi tematikának ez a 2004–2005-ben megindult – csak az első tyúklépésekig jutó – feldolgozása 2006 ősze után teljesen leállt és az ellenkezőjébe fordult. A Fidesznél – Kolnai szavaival – valamiféle „erkölcsi dogmatizmus” alakult ki, amelynek lényege: a másik oldal erkölcsileg megsemmisült, egyedül mi maradtunk a páston. S valóban: Gyurcsány Ferencnek és a bal-liberális tábornak a ciklus hátralévő részére szinte semmilyen erkölcsi tőkéje nem maradt, s ez okozta a 2010-es, kolosszális méretű jobboldali választási győzelmet is.

Ne varrjuk azonban az erkölcsi dimenzió kiiktatódását pusztán a jobboldal nyakába! Fordított esetben (ha egy Őszödhöz fogható beszédre lel) a baloldal is nyilván mindent megtett volna a vetélytárs politikus ellehetetlenítésére és az erkölcsi fölényhelyzet megteremtésére. Gyurcsány Ferenc és a hozzá közel álló bal-liberális tábor ott követett el máig ható és alapvető hibát, hogy egy erkölcsi természetű kérdésre nem erkölcsi természetű választ adott.

Az első erkölcsi természetű válasz Őszöd után a gyors lemondás lett volna. Erre azonban nem került sor – 2007-es tanulmá-

nyomban részletesen elmondom, miért nem. Annyit tennék most hozzá, hogy az a döntés, miszerint Gyurcsánynak maradnia kell, voltaképp levezethető a Kolnai által bemutatott baloldali erkölcsi alapállásból. Kolnai ezt perfekcionizmusnak nevezi, ami valami olyasmit jelent, hogy a baloldali politikus mindig tökéletesíteni akarja az intézményeket, s minden mást ennek rendel alá. Teszi ezt például egyre több szakpolitikával. Ezzel szemben a jobboldal perfekcionista (a két szó között elenyészőnek tűnhet a különbség), s határhelyzetekben a tökéletes, nemes személyiségek példájára fogékony. Gyurcsány a saját tábor erkölcsi tradíciói szerint voltaképp nem logikátlanul cselekedett (hiszen úgy ítélték meg, maradása az egyetlen garancia a demokratikus intézményrendszer megőrzésére), amire persze a másik oldal nem kevésbé logikusan reagált (roppant indulatosan hívta fel a figyelmet a politikusi erény hiányára és a politikusi tekintély szertefoszlására).

Gyurcsány számára azonban létezett volna egy másik erkölcsi válaszlehetőség is – a lemondáson innen és az erkölcsi kérdést voltaképp zárójelbe tevő folytatáson túl. Meg kellett volna tennie még egy lépést a jobboldali erkölcsi felfogás integritásának elismerése felé. Fel kellett volna ismernie, hogy a jobboldali közönség számára micsoda óriási erkölcsi skandalum az övé. Nem azt kellett volna sulykolni, hogy Őszöd igazságbeszéd volt (ismét a racionalitás-motívum), hanem észlelni kellett volna, hogy a beszédből kiragadott részek alkalmasak egy vezető erkölcsi integritásának lenullázására. A nullpontról felállni pedig csak újrakezdéssel lehet. Hogyan tehetné volna ezt meg a miniszterelnök? Úgy, hogy a nyilvánosság elé lép, s nem a parlamentben kér maga ellen bizalmi szavazást (amit, mint tudjuk, megnyert), hanem a médianyilvánosságot használja fel a beszéd keltette indulatok megfordítására, mintegy új erkölcsi mandátumot kérve a közvéleménytől.

Egy ilyen beszéd lehetőséget teremthetett volna az erkölcsi álláspontok későbbi manifesztálódására és arra is, hogy a felek

a jövőben bátran és világosan beszélhessenek erkölcsi profiljukról. Sajnálatos módon egyik sem valósult meg, így most, a 2014-es választások előtt a lehető legleegyszerűsítettebb vélekedések élnek egymásról.

Nem tudjuk persze, ilyen módon lett volna-e esélye Gyurcsánynak lecsillapítani az ellene irányuló „jobboldali” népharagot. Elképzelhető, hogy nem. Ám azzal, hogy meg sem próbált a legszélesebb nyilvánosságban elnézést kérni a beszédért, voltaképp éppen az általa korábban (és később is) tematizált erkölcsi dilemmákat kerülte ki, hogy aztán ő is és tábora is kizárólag a jobboldalra testálja a felelősséget az indulatok növekedéséért.

Az erkölcsi újrakezdésért harcba szálló beszéd elmaradását megítélésem szerint a hazai baloldali és liberális politika sajátosan féloldalas Nyugat-percepciója magyarázza. Ennek centrumában ugyanis a rendszerváltás jellemző értelmiségi felfogása állt: az új magyar liberális demokrácia a nyugati intézmények átvételére és bevezetésére épül, s mindaz, ami ezen túl van (például a jobboldaliaknak fontos magatartások és erények), csak esetlegesen, szituatívan kapcsolódik hozzá. Gyurcsány ugyan bebizonyította, hogy látja a baloldal „érzéketlenségét” és „mél-tánytalanságát” a jobboldallal szemben, mi több, nem is nagyon tudunk olyan bal-liberális politikust mondani az elmúlt két és fél évtizedben, aki ezt ilyen élesen látta és ilyen határozottan kimondta volna. Csakhogy Gyurcsány épp ott torpant meg, ahol ennek az „újfajta” szemléletnek érvényt szerezhetett volna. Ennek aztán a 2006–2014 közötti időszakra súlyos következménye lett, hiszen az „új” Gyurcsány éppolyan legitimitási deficittel küzd, mint a „régí”, s a ma őt szeretők tábora is éppen akkora, mint a régié.

Azt persze elismerhetjük, hogy az 1990 utáni magyar demokráciában a tévé-kamerákba néző, elnézést és új mandátumot kérő beszéd finoman szólva sem volt hagyomány. Csakhogy Gyurcsány épp azért, mert formátumos politikus, hagyományt teremthetett volna. Amiért nem teremtett, az egy nálunk erős

tévhit arról, hogy a politika szőröstül-bőröstül a racionalitás mestersege, s az a politikus, aki esetleg elismeri, hogy erkölcsileg nem járt el helyesen, ezzel a gyengeségét ismeri el. Gyurcsány és táborá pedig semmiképp nem akart gyengének mutatkozni, sőt 2006 őszén a kormánytábor azzal győzködte magát, hogy az utcai rendbontásnak, mi több, a rendszer eltávolításának megakadályozására egyedül Gyurcsány maradása a helyes döntés.

Az olvasó természetesen joggal kérdezi, hogy e régi történet hogyan kapcsolódik napjainkhoz és a választásokhoz. Nos úgy, hogy ez az előtörténet szervesen hozzátartozik a maihoz. Nem mintha Gyurcsány Ferenc „bukott” politikus lenne. Utaltam már rá a bevezetőben, hogy a teljes jobboldal ezt a mantrát mondja – nemcsak Gyurcsányra, hanem az egész baloldalra. Ami egy liberális (sőt egy nem liberális) demokráciában képtelenség. Egy demokráciában gyorsan változnak a pártverseny feltételei, s mind a győzelem, mind a bukás viszonylagos és időben korlátozott. A jobboldal – persze érthető módon – azt akarja bizonyítani a közönségének, hogy a bal-liberális tábor szinte örökre megbukott, ami, ugyebár, nem kifejezetten demokratikus gondolat. „Cserébe” persze a bal-liberális oldal diktatórikusnak, autoriternek, nemritkán fasisztoidnak nevezi a ma kormányzókat. A közönség pedig rákattant ezekre az „ikerfogalmakra”, nagymértékben tovább dúsítva jelentésüket, azt a képzetet keltve magában és mindannyiunkban, hogy ez a magyar politikai verseny voltaképpen nem szól másról, mint a másik tábor lehető legprecízebb kiiktatásáról.

Mindamellet, hogy ez végtelenül improduktív játék, még arra is tökéletesen alkalmatlan, hogy egyáltalán azonosítsa a probléma gyökerét. A bal-liberális oldalon főképpen az elveszett jogállamért sopánkodnak, s ha egyáltalán valamiféle magyarázatot keresnek, akkor mindössze a Fidesz „gyalázatos aknamunkájához” jutnak el. Ez azonban (szakmám nevében különösen ezt kell mondanom) fölöttébb gyenge, egyszerű, ráadásul nem is helytálló magyarázat. A kérdés ugyanis visszavisz bennünket

oda, hogy vajon miért nem sikerül a magyar politikában olyan alaphelyzetet kialakítani, amelyben mindegyik tábor erkölcsi integritását elismerik. Megítélésem szerint ez mindennek az alapja és ómegája.

Ha a jobboldal „örökre bukottnak” tekinti a bal-liberális oldalt, megtagadja tőle, hogy az bármiféle erkölcsi minőséget képviselhet. Ha a baloldal autoriternek, sőt gazembernek nevezi a jobboldalt, ugyancsak nem adja jelét annak, hogy az általa mélységesen lenézett féllel valaha is együtt akar működni.

Miközben (lássunk csodát) a jobboldal állítólag már megvalósította a nemzeti együttműködés rendszerét, a balliberális oldal pedig 2014 tavaszától készül saját romeltakarítására s egy neki adekvát berendezkedés létrehozatalára. De hát hogyan képzelik? Mi lesz a vesztes felekkel? Közelebb jutunk-e így ahhoz, hogy megértsük a másik tábor erkölcsi pozícióit?

Kizárólag akkor van esély egy akármelyik tábor által vezetett „új Magyarország” felépítésére (legyünk szerényebbek: a mostaninál kicsit együttműködőbb politikai légkörre), ha megértjük, hogy egymástól különböző, de egymással egyenrangú politikai alternatívák állnak egymással szemben. A felidézett Gyurcsány-sztori azért érdekes számunkra ma is, mert 2006–2007-ben Gyurcsány Ferenc ott állt a küszöbön, hogy ezt megértse, de nem tudta elfogadtatni talán saját táborával sem és a szélesebb társadalommal sem. Őszödi beszédének kiszivárogtatása után úgy folytatta politikusi szereplését, hogy a saját oldal „érzéketlenségei” és „méltánytalanságai” már kevésbé érdekelték. 2010 utáni visszatérésében pedig már nyoma sincs, hogy elfogadná, elfogadtatná a jobboldal erkölcsi integritását.

Őt és az egész politikai elitet pompásan megmintázta az Alföldi Róbert-féle *István, a király*. Erről az előadásról szintén tébolyult vita folyt, de számunkra most nem ez az érdekes, hanem az, hogy a darab pontosan mutatja: mi van akkor, amikor – talán senki nem akarná, hogy így legyen, de – elszabadulnak az indulatok. A darab azt mutatja, hogy egy idő után az örületet senki

nem tudja leállítani (legfeljebb a rendező vágya a koronába közösen bezárt országgal).

Az erkölcsi tematika tehát nagyon hangsúlyos elem a mai magyar politikában. Gyurcsány története pedig azért is etalon, mert egy morális tartalmú nyilvános „igazságbeszéd” talán egészen más irányt szabhatott volna az elmúlt nyolc évnek, ma talán egészen másképpen gondolkodnánk az erkölcsről, s nem jutottunk volna el a „bukott baloldal” és a „diktatúra” unalmas narratíváihoz. Ha elhangzik, talán a mai ellenzéki összefogás is teljesen másképpen alakult volna, mint így.

Donáth Ferenc és a demokratikus ellenzék*

A demokratikus ellenzék monográfusaként (Csizmadia, 1995, I–II–III.), továbbá témáról szóló számos cikk szerzőjeként (lásd például Csizmadia, 2012) határozott elképzelés él bennem Donáth Ferencnek a demokratikus ellenzékhez fűződő kapcsolatáról. Mielőtt ezek kifejtésébe kezdenék, engedtessek meg egy személyes megjegyzés. Közismert Donáth Ferenc jászárokszállási születése, ahol ifjúkorát is töltötte. Jómagam az 1980-as évek vége óta szinte minden nyáron eltöltök e településen néhány hetet, lévén ott van rokonságomnak hétvégi háza. Ennek az egybeesésnek a jelentőségére persze az 1990-es évek elején, amikor a demokratikus ellenzék történetét írtam, még nem nagyon figyeltem fel. Holott az ellenzékről szóló monográfia tekintélyes részét ott, a Jászárokszállás külterületén lévő nyaraló teraszán írtam. Ez nem érdem, de talán egy Donáth Ferencről szóló tematikus folyóiratszámomban megérdemel egy említést. Örülök, hogy e „történelmi” település életébe, mindennapjaiba lassan három évtizede beleszagolhatok.

„Pontosan ilyenek képzelek el egy köztársasági elnököt” – idézte fel a nekem adott interjújában Pap Mária szavait Kenedi János¹. S mindabból, ami Donáthról tudható (személyesen nem

volt módom ismerni), e megállapítás talán nem is áll messze a valóságtól. Azt már én teszem hozzá, hogy az a korszak ellenzéki szerveződése, amelyről beszélni fogok (tehát az 1970–80-as évek), Magyarországon két dolgot mutatott meg egyszerre. Egyfelől megmutatta, milyen *politikai reformokra* volna szükség ahhoz, hogy Magyarország felzárkózhasson a fejlettebb európai államokhoz. Erre utal Pap Mária mondatának az a része, hogy ő „simán” el tudná *képzeln*i köztársasági elnököknek Donáth Ferencet. Mondta ezt akkor, amikor Magyarországon a főhatalmat az Elnöki Tanács gyakorolta, s szó sem volt még arról, hogy belátható időn belül az egyszemélyi köztársasági elnöki intézmény létrejöjjön.

Másfelől a mondat arra is utal, hogy nem csak a politikai program volt a fontos, de a *személyi tényező*, az integratív kapacitás is. Elvégre egy elnököt úgy szoktunk elképzelni, mint aki „kifejezi a nemzet egységét” – márpedig Donáth Ferenc nyilván azért is kaphatta meg Pap Máriától a „bizalmat”, mert tevékenységével azt bizonyította, hogy képes táborokat átívelni és egyesíteni.

Ilyen integratív kapacitású emberek persze mindig vannak, de szerepük korántsem mindig egyformán erős és megbecsült. Amikor (mint például napjainkban) a politikai polarizáció igen erős, nincs az az integratív kapacitású személyiség, aki ezt áthidalhatná. Az integratív személyiség tulajdonságainak felértékelődése tehát „korfüggő”: bizonyos korokban igény mutatkozik ilyenekre, más korokban aligha. A Kádár-rendszer nem túl erős politikai polarizáltsága közepette, úgy is mondhatnánk: puhuló diktatúrában az ilyen karakterjegyek felértékelődtek.

De pontosan mit is jelent ez az integráló képesség Donáth esetében? Mindenekelőtt a korszakban meghatározó társadalmi-politikai csoportok közötti átjárás képességét. Manapság az ilyen képességekre kevésbé van szükség, hiszen ma két táborra osztódott Magyarország. A Kádár-rendszer második szakaszában is különböző természetesen a hatalom és az ellenzék érdeke, közöttük mégsem hermetikusan zárt a kommunikáció. Egy koráb-

bi könyvemben nem véletlenül neveztem a késő Kádár-korszakot a „diszkurzív diktatúra” periódusának, ami valami olyasmit jelent, hogy bár a hatalom szerkezetében, a pozíciók birtoklásában nem történik változás, a „puha” tényezők, a kommunikatív struktúrák már a pártállam utáni korszakot készítik elő – még ha a felek ennek talán nincsenek is tudatában (Csizmadia, 2001.)

Ebben a periódusban nagyon is sokat számított az olyan személyiség, akinek „közvetítői erőforrásai” voltak, aki a meghatározó tényezők mindegyikével ápolt kapcsolatokat. Aktuálisan három tényezőről beszélhetünk: a pártvezetésről, a demokratikus ellenzékéről és a népiekről. Ebben a háromszögben formálódik a Kádár-rendszer politikája, s Donáth Ferenc azért lehetett integrátor, mert mindhárom csoporthoz fűzték kötelek. E kapcsolati háló működéséért pedig Donáth rendelkezett a politikai játéktér formálásának nem mindennapos képességével is.

A politikai játéktér fő meghatározója természetesen a pártvezetés, amely úgy hiszi magáról, hogy a politika formálása az ő monopóliuma. Ezt egészen a 80-as évek elejéig joggal hiheti is, lévén nincs elegendő erővel és befolyással rendelkező vetélytársa. Ám a *Beszélő* megindulásával, s a demokratikus ellenzék önmeghatározásával azzal az elemével, hogy az ellenzék a hatalmat és önmagát is egyaránt *törpe kisebbségnek* deklarálja², az ellenzék nem kevesebbet állít, mint hogy ő is jogot formál a politika alakítására, s nem tartja elfogadhatónak a hatalom politikaformálási monopóliumát. A népiek messze nem deklaráltak ilyen éles álláspontot; s bár maguk is szerettek volna változásokat, óvatosabbak voltak, és nem nagyon bonyolódtak legalitásukat megkérdőjelező kalandokba.

Már e három szereplő összjátékában való közreműködés is jelzi a játéktér bonyolultságát. De a helyzet még ennél is bonyolultabb. Ha a három meghatározó csoporton kívül még más csoport

tokra is kiterjed a figyelmünk, akkor esetleg a Kádár-rendszer értelmiségi-politikai szerkezetének új dimenziói is megmutatkoznak a szemünk előtt. Ennek a sokszereplős játéktérnek a leírására korábban előterjesztettem egy ajánlatot, amikor *ötfféle* értelmiségi csoportot és ezek szervezeti elrendeződését vázoltam fel (Csizmadia, 2001). Most csupán annyit jelzek, hogy e csoportok egymás mellett élő és olykor bonyolultan összeérő mikrovilágáról nagyon keveset tudunk, holott az egész ellenzéki szubkultúra szempontjából is fontos lenne számba vennünk ezeket a politikai és társadalmi *netzörkök*. Véleményem szerint a jövőben sokkal többet kell tennünk a formális mellett az informális kapcsolatok feltárására, már csak azért is, mert ezt kívánja meg tőlünk a nyugat-európai kurrens irodalommal való lépéstartás is, hiszen az informális politika kutatása a mai politikatudomány egyik meghatározó irányzata (Stowe, 2013; Helmke–Levitsky, 2004; Lauth, 2000; lásd még Csizmadia, 2006).

Mindennek rövid ismertetésére azért volt szükség, hogy rámutathassak: Donáth Ferenc az eddig ismertnél véleményem szerint bonyolultabb politikai játéktér egyik főszereplője, meghatározó figurája volt. Ennek a játéktérnek a továbbiakban három aspektusával foglalkozom: a generációssal, a szervezettel és az ideológiával.

Szekfü Gyula híres könyvének címét alkalmazva a mi témánkra: a magyar demokratikus ellenzék életében és szerveződésében is elkülöníthetünk egymástól *három nemzedéket*. Az első nemzedékhez tartoztak azok, akik már a Kádár-rendszer előtt (a 30-as, 40-es, 50-es években) is politizáltak, szocializációs tapasztalataikat a Horthy-rendszerben, illetve a második világháborút követően szerezték. Nem mondom azt, hogy túlságosan sokan maradtak ilyenek az 1956 utáni Magyarországon, már csak azért sem, mert azok az idősebb nemzedékek, amelyek a Horthy-féle establishmenthez kötődtek, 1945 után nagy részben elhagyták

az országot, vagy belső emigrációba, hallgatásba kényszerültek. Az első ellenzéki nemzedék esetében tehát meghatározó a Horthy-rendszerhez kapcsolódó *ellenálló* múlt, ami sokszor a kommunista párthoz való tartozást jelentette. Ezt a „szociológiai” hátteret azért kell hangsúlyoznunk, mert a Kádár-rendszerben természetesen csak egy meghatározott társadalmi hátterű ellenzék keletkezhetett; a régi rendszerhez kötődő keresztény, konzervatív, jobboldali elemek a szerveződés folyamatában nem kaphattak szerepet.

Donáth Ferenc ennek az első nemzedéknek a meghatározó figurája, aki az 1930-as években az illegális kommunista párt-hoz tartozott, majd pedig részt vett az 1945 utáni újjászerveződő magyarországi politikában. Ám a szélesebb közvélemény számára alig ismertek ezek a régebbi szerepek, s annál ismertebb az 1956-os, amikor Donáth Nagy Imre közvetlen munkatársa volt. 1956 után pedig Donáth azon kevesek egyike, akik a régi ellenálló múlttal való folytonosságot képviseli.

Természetesen az nem volt eleve elrendelve, hogy ez az ellenállói tapasztalat valaha is hasznosulni fog a kádári Magyarországon. Ahhoz, hogy ez így legyen, két dologra elementárisan szükség volt. Az egyik magának a belső politikai helyzetnek a fokozatos változása. Az tehát, hogy – Romániával vagy az NDK-val ellentétben – Magyarországon nem keményedtek, hanem puhultak a viszonyok, s ezáltal a pártvezetésen belül is repedések keletkeztek. E repedések tették lehetővé, hogy Donáth (az ellenállói mellett) a már említett közvetítői képességeit latba vethesse. A másik, hogy az idősebb korban lévő első nemzedék mellett szükség volt az ellenzék *második* nemzedékére, azokra, akiket a rendszer magával szembe fordított, s akiknek mindennapos tapasztalata volt a rendszer diszfunkcionális működése. Ők lettek a demokratikus ellenzék *magja* vagy *törzsnemzedéke*.

A második nemzedék, a voltaképpeni demokratikus ellenzék történetét hajlamosak vagyunk „egy tömbként” nézni, holott érvelésem épp arra irányul, hogy ez a kör egy bonyolultabb

generációs és másmilyen (lásd később) játéktér része, még ha talán legfontosabb része is. Ha nincs a Donáth fémjelezte első nemzedék, az általa adott inspiráció és politikai eszmevilág, az ellenzék második nemzedéke talán össze sem szerveződik, és semmiképpen nem tudja befutni azt a pályát, amelyet később befutott. Egyetlen példával érzékeltetve ezt: Donáth – és még néhány idősebb, az ellenzék környezetébe kerülő – ember az ellenzéki csoportok egymás közötti együttműködését „tanította” meg a fiatalabb, a rendszerrel a 70-es évek második felére szembekerülő törzsnemzedéknek. Kenedi János fogalmazta meg, hogy itt a népfrontosság tapasztalatáról, a magyar politikai kultúra megújításáról van szó.³ Donáth ugyanis nem csak azt tanította meg, hogyan kell együttműködni, hanem azt is, hogyan lehet *elkerülni*, hogy a hatalom összeugrassza a különféle ellenzéki csoportokat.

Ugyancsak az idősebb nemzedék vezéralakján, Donáthon múlott, hogy egy integráló szellemi elődöt is talált az ellenzék számára – Bibó István személyében. Nem véletlen, hogy az 1979-es *Bibó-émlékkönyv* szerkesztőbizottságának Donáth lett az elnöke. Nem kis teljesítmény a demokratikus ellenzék és a népiek közös népfrontos Bibó-kötete, ami mindennél ékesebben bizonyítja azt a fenti tételünket, hogy vannak korok, amikor a polarizáció korántsem olyan erős, hogy az egyébként egymástól távoli nézeteket képviselő gondolkodókat végletesen eltávolítaná egymástól. Épp ennek jegyében Csurka István vagy Csoóri Sándor jól megfértek Kis Jánossal és Bence Györggyel (hogy csak egy példát említsünk).

De volt az ellenzéknek egy *harmadik* nemzedéke is. Ők már a második nemzedékhez képest is fiatalabbak, és a politikáról vallott nézeteikben, karakterükben is mást képviselnek. Ezt a kört reprezentálja az 1980-as évek közepén megjelenő „plebejus” vonalat képviselő *Demokrata* című lap, amely – utólag már nyilvánvaló – sok tekintetben szemben állt az ellenzék „elitista” szárnyával (például a *Beszélő* körével). Nincs arról tudomá-

sunk, hogy ezzel a harmadik nemzedékkel Donáthnak intenzív kapcsolata lett volna. Annál inkább mondhatjuk, hogy az első és a második nemzedék közötti kapcsolat határozta meg az egész ellenzék karakterét. Szigorúan generációs aspektusból nézve azonban ennek a tagolt generációs palettának a mozgása az 1980-as évek közepén (Donáth halála után) megváltozik. Részint az ellenzéki törzsnemzedék ekkor jut el ahhoz az identitáshoz, amely már nem a népfrontosságra, mint inkább az *önálló identitás* megfogalmazására koncentrált; részint ekkor válik világossá a második és a harmadik nemzedék közötti konfliktus is (nem véletlen, hogy a rendszerváltás után e két nemzedék útjai teljesen elválnak egymástól, s a harmadik ellenzéki nemzedék nagy része nem is integrálódik a rendszerváltás utáni pártpolitikába).

Áttérve a szervezeti kérdésre, három tisztázandó van: 1. Milyen intézményes közegekben helyezkedett el a demokratikus ellenzék és azon belül Donáth Ferenc? 2. Ebből a háttérből milyen szervezett akciókra került sor? 3. Mi az intézményes szempont jelentősége az ellenzék szempontjából a Kádár-rendszerben?

Ami az intézményes elhelyezkedést illeti: a Kádár-rendszerben – leegyszerűsítve – *három* intézményes elhelyezkedési mód létezett: a hivatalos, a periferiális és a nem intézményes. Hivatalos elhelyezkedési mód az, amikor valaki az állam által működtetett – és olykor központilag szorosabban ellenőrzött – intézményekben dolgozik. Közismert a rendszeren belüli későbbi reformereknek az a jelmondata, hogy a rendszert „belülről” (ha tetszik: a létező intézményeken keresztül) lehet megváltoztatni. A demokratikus ellenzék kialakulásában erőteljesen közrejátszott, hogy a hivatalos intézményekben való működésük (főleg a 70-es évek elejétől-közepétől) ellehetetlenült. Így tehát ebben a közegben az ellenzék a 70-es évek második felétől csak nagyon korlátozottan vesz részt.

A második szféra a periferiális intézmények világa. Ezeket az intézményeket szintén a hivatalos hatalom hozza létre vagy inkább „engedi” (sokat mindjárt az 1960-as évek elejétől), de eltérően a „hivatalos” intézményektől, ezek irányítása és felügyelete nem olyan szigorú, úgyhogy szabadabban lehetnek gyűjtőhelyei akár ellenzéki gondolatoknak, sőt szerveződéseknek is. Ezeknek a háttérintézményeknek a körét és működését részletesen bemutattam könyvemben (Csizmadia, 1995. I: 167–171), úgyhogy ennek taglalásától itt eltekinthetünk. Ilyen közegeben találjuk Donáth Ferencet is, aki (egészen 1983-ig) a Szövetkezeti Kutatóintézet bázisán tölti be ellenzékorganizátori szerepét (miközben persze mezőgazdasági szakmunkákat is ír).

Ez egy tipikus háttérintézmény volt akkoriban, viszonylag nagy belső autonómiával. A belső autonómia a szamizdatok terjesztésére, és egy szabadabb, kötetlenebb beszédre vonatkozik – a rendszer ezeket ebben az időben már „eltúrte”. De azért ennél többet is mondhatunk. Nem pusztán a pártvezetés részéről való túrésról, esetleg tehetetlenségről beszélhetünk (ez túl egyszerű magyarázat lenne), sokkal inkább a pártvezetésen belüli komoly megosztottságról. Ha ettől eltekintünk, nem érthetjük meg az ellenzékéről szóló párthatározatok sajátos tartalmát, nyelvezetét és olykor egymásnak is ellentmondó állításait (lásd például az első ellenzék határozatról: Csizmadia, 2012 oldalszám kell). S abban, hogy a pártvezetésen belül ez a belső törésvonal kialakult és fejlődött, bizonyosan szerepet játszott Donáth Ferenc, akiről fentebb már megállapítottuk, hogy a pártvezetés bizonyos köreivel (például Aczél Györggyel) is rendszeresen kommunikált. Tudásunk mai szintjén ugyan még nem mernék arra vállalkozni, hogy közvetlen összefüggésbe hozzam a hatalomnak az ellenzékéről szóló határozatait (azok ellentmondásos nyelvezetét és tartalmát) a hatalom és az ellenzék közötti informális kapcsolatok jellegével, mindenesetre, ha nem gondoljuk azt, hogy véletlenszerű jelenségekkel van dolgunk, akkor a jövőben érdemes lesz erre az összefüggésre is nagyobb figyelmet fordítanunk.

A harmadik „elhelyezkedési módot” *nem intézményesnek* nevezzük. Ide az ellenzékiek két csoportja tartozik: azok, akiket eltávolítottak állásukból (és utána már nem tudtak/akartak a hivatalos intézményekbe visszamenni); illetve azok, akik már eleve nem is akartak azokba bemenni. Lényegében ide tartozott az ellenzék második nemzedékének nagy része és szinte a teljes harmadik nemzedék. Ez azt jelenti, hogy ezeknek az embereknek tartósan nem volt állásuk, s bevételi forrásaikat ún. „négermunkával” szerezték.

A három különböző típusú (intézményes, periferiális, nem intézményes) elhelyezkedési mód közül tehát a második és a harmadik volt az, amely egy erős informális szervezeti hálózatot eredményezve meghatározó szereppel bírt végig a 80-as években és a rendszerváltás folyamatában is. E nélkül az informális kapacitás nélkül az ellenzék nem lett volna képes egy valamennyire is együttműködő stratégia kialakítására, és hatásos akciók (tiltakozások, aláírásgyűjtések stb.) szervezésére.

Ezekben az akciókban mindenütt ott látjuk Donáth Ferencet, illetve az ő tekintélyét. Az első akció, amelyben szerepe ténylegesen megmutatkozik az 1. Charta-aláírás (1977. január), majd ezt követi a 2. Charta-aláírás (1979. október). Emellett Donáth szerzője a szerveződő ellenzék informális gondolatcsere-folyamának, a szamizdat *Napló*. De míg ezen akciókban nem egyértelmű a vezető szerepe, később ez is bizonyossággá válik. 1979-ben, a már említett *Bibó-émlékkönyv* szerkesztőbizottságának ő az elnöke; 1983-ban, a *Beszélő* 1983. őszi 1956-os, tematikus számának ő a fő inspirálója; és 1985-ben ő a monori konferencia előkészítő bizottságának elnöke. Tekintélye nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a demokratikus ellenzék laza értelmiségi szubkultúrájából alternatív politikai program megfogalmazására alkalmas politikai közösség válik.

S ezzel már a fejezet elején jelzett harmadik kérdésnél vagyunk: mi is az intézményes faktor szerepe az ellenzék fejlődésében?

A válasz az, hogy az előző részben bemutatott generációs tagoltságot az intézményes „összpontosulás” ne engedje széttörözni, hanem azt valamilyen rendezett keretek között tartsa, és az ellenzék politikai célok megfogalmazására alkalmas közösséggé tegye. Erre formális, de főként informális ellenzéki gyűjtőpontok nélkül kevés esély lett volna. Donáth Ferenc érdeme, hogy segítette az ellenzék fiatalabb nemzedékeinek abban, hogy megtalálják az összefogás, a közös célokért való fellépés informális közegeit, továbbá az, hogy ezeket a célokat a politikai vezetés egy része számára legalábbis, vagy legalábbis mérlegelhetővé tette. Főképpen az 1985-ös monori tanácskozás tekinthető ebből a szempontból vízválasztónak, amelyben a két meghatározó értelmiségi ellenzék már – kiegészülve történészekkel, közgazdászokkal és másokkal – mint egy közös politikai jövő letéteményese jelenhetett meg.

Nagy kérdés egyébként, mi lett volna, ha Donáth a 80-as évek második felét is megéri. Különösen érdekes, mit szolt volna a Monorral meginduló együttműködési folyamat lakiteleki „visszafordulása” láttán. Nem gondolom, hogy örült volna neki. Közvetítő típusú személyiségek sosem örülnek művük széttörése láttán. S hipotézisem pontosan ez: éppen a 80-as évek második fele mutatja meg, hogy Donáth és a demokratikus ellenzék törzsnemzedékének felfogása nem csak, hogy nem azonos pályán haladt, de ennél többről van szó. Az ellenzék második nemzedéke önálló útra lépett. A közvetítő szerep a rendszerváltáshoz közeledve talán túlhaladottá vált.

S ezzel már az *ideológiai* kérdések megvitatására térünk át. Állításunk itt az, hogy míg a generációs kérdésben harmóniába volt hozható az első és a második ellenzéki nemzedék, s míg az ellenzéki akciókban és intézményekben jól kidomborodott Donáth Ferenc szerepe és befolyása, addig ideológiai téren az általa képviselt felfogás már *nem illeszkedett* a második nemzedék által

a 80-as években kifejlesztett döntően emberi jogi alapú, liberális politika-felfogáshoz.

Ahhoz, hogy a különbséget megvilágítsam, először röviden érintenem kell a Donáth és az ellenzék gondolkodását jellemző *közös* pontokat. Ilyennek tekintem azt, hogy valamennyien „bibóisták” voltak: határolt forradalmat és megszorított többpártrendszert akartak⁴. Fontosnak tekintették a civil társadalom öntudatra ébresztését és a politikai kultúra újraalapozását. Ugyancsak közös volt bennük 1956 céljainak, üzeneteinek és legfőképp *morális példájának* felvállalása. Ám ez utóbbi már át is vezet bennünket az eltérésekhez. Ezek közül a legkardinálisabb ideológiai különbség – véleményem szerint – az volt, hogy mit is lehet *megvalósítani* az 1956-os célokból. Donáth Ferenc e tekintetben egyértelműen azon az alapon állt, hogy az 1956-ban elbukott célok legfontosabbika, a munkástanácsokra alapozott közvetlen demokrácia, s ez a célkitűzés az 1980-as években is aktuális. Az ellenzék mag-nemzedéke ebben a kérdésben már a 80-as évek elejétől dominánsan más állásponton volt. Igaz ugyan, hogy egy rövid időszakra és bizonyos szerzőknél felbukkan a közvetlen demokrácia mint cél, de az 1982 és 1984 között zajló ellenzék vitában (Lásd Csizmadia, 1992), már határozottan kisebbségben van ez az álláspont az emberi jogi és jogállami vonulat mellett. Ez utóbbi elemzése egyáltalán nem tartozik e tanulmány tárgyához, csupán annyit jegyzek meg, hogy itt egy jogvédő, jogkiterjesztő és az alkotmányos állam bevezetését preferáló irányzatról van szó, amely ekkor még nem jut el a nyugati típusú parlamentáris demokrácia elfogadásáig (vagy inkább ennek a célnak a nyilvános kitűzéséig), de az 1985-ös monori konferencián Kis János már e tekintetben is nagy lépést tesz, amikor egy alkotmányos kibontakozási programmal áll elő. Ennek a programnak pedig már valóban nem sok köze van a Donáth által képviselt ideológiai premisszákhöz. A gondolati elválás még pregnánsabb az 1987-ben, Donáth halála után kiadott *Társadalmi szerződés*, amelyben az ellenzék már a Kádár utáni

(bár még nem tudni, milyen) új szakaszra készül, s végképp elhagyja azokat a követeléseket, amelyek a korai szakasz közvetlen demokratikus igényeihez kötődnek.⁵

Azt mondhatjuk tehát, hogy az ideológia területén a demokratikus ellenzék meghatározó erői éppen a donáthi célokkal ellentétes utat járnak be a 80-as évek második felében. Hiszen ahelyett, hogy erősítenék a népfront jellegű ellenzéki együttműködést, éppen „felbomlasztják” azt. De itt messze nem csak az egyik szárny, a demokratikus ellenzék, hanem a másik, a népicik szándékai szinte azonosak. Egyúttal annak a „szociálpszichológiai” jelenségnek is tanúi vagyunk, amikor egy „mester” távozásával (aki addig összetartotta az ideológiailag nagyon heterogén táborokat) a „tanítványok” között valamiféle természetes elkülönülés vagy akár „örökösödési harc” indul meg.

Végül – s összegzésképp – hadd hozzak be egy másik történelmi analógiát. Említettem már Szekfű híres művét a „három nemzedékről”, s ezzel párhuzamba állítottam az 1980-as évek „három ellenzéki nemzedékét”. Már ebből is látszik, mennyire nagy jelentőséget tulajdonítok a nemzedéki kérdésnek, s annak, hogy a rendszerváltást megelőző korszakot ne egyetlen generáció művének tekintsük.

Most még tágabb keretben azt mondanám: az a fajta „sűrített” nemzedéki politika, amely az 1980-as évekre jellemző volt, nagyon emlékeztet engem a magyar reformkor ilyen irányú folyamataira. Az 1830–1848 közötti két évtizedben is három meghatározó, egymástól tanuló és egymással rivalizáló nemzedék áll a porondon: Széchenyi, Kossuth és Petőfi nemzedéke. Közülük – életkorilag és tekintélyileg is – Széchenyi az etalon, és a folyamatok sokáig azon a nyomvonalon haladnak, amelyet ő tart kívánatosnak. Vele szemben azonban megjelenik egy, a közvélemény támogatását is bíró irányzat: Kossuth reformprogramja, amelyet persze Széchenyi túlzónak és „forradalom-gya-

núsnaK” tart. S mindkettőjükön túl akarnak lépni a legfiatalab-
bak, Petőfiék.

Donáth Ferenc ebben az összehasonlításban (s visszautalva
Pap Mária mondatára is) olyan „induló” tekintéllyel bír, mint
akár Széchenyi. Széchenyi miniszter lett, Donáthból nem lett
köztársasági elnök. Széchenyi sokáig egy szélesebb közvéle-
mény formálója volt; Donáth egy szovjet típusú társadalomban,
puhuló diktatúrában csak egy szűkebb, de fontos közeg formá-
lója lehetett. Széchenyivel szemben már korán fellépett Kos-
suth, és közöttük az eszmei rivalizálás végigkíséri az 1830–40-es
éveket. Donáth és a demokratikus ellenzék között inkább egy
szimbiotikus kapcsolat van sokáig; az idős és tapasztalt Donáth
segít az ellenzéknek, hogy erejét megtapasztalja, és önmagát
megszervezze. Kossuth az 1840-es végén látszólag legyőzi Szé-
chenyit, hogy aztán a forradalom közös kormányában mindket-
ten benne legyenek. Donáth nem éri meg a rendszerváltást,
de – mint ahogy kimutattam – nézetei és az ellenzék nézetei a
80-as évek elejétől már egyáltalán nem esnek egybe. Ettől füg-
getlenül egy új korszakban állhattak volna azonos oldalon. Vé-
gezetül Széchenyi és Kossuth vonalának (így együtt) új kihívója
támad az 1840-es évek végén, s ez Petőfiék radikális nemzedé-
ke. Az 1980-as végén nagyjából ebbe a táborba sorolhatjuk az
ellenzék ún. plebejus szárnyát, illetve a más előéletből érkező
Fidesz-nemzedéket.

Ahogy Széchenyi szerepét és történelmi megítélését sem
módosítja, hogy a Kossuthtal való küzdelemben hol alulmaradt,
hol ő volt följebb; Donáth Ferenc szerepét sem az alapján íté-
lhetjük meg, hogy a 80-as években az ellenzék számos gondo-
latán túllépett. Ő az „első” ellenzéki nemzedék meghatározó
figurája, s történelmi jelentőségét az adja, hogy kovásza lett
mindannak, ami később történt.

Jegyzetek

* A szöveg a 2013. szeptember 5-én, a Politikatörténeti Intézetben elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ Interjú Kenedi Jánossal. In *A magyar demokratikus ellenzék*, II., T-Twins Kiadó, 1995. 215.

² A „törpe kisebbség” kifejezést az ellenzék vezető folyóiratának, a *Beszélő*nek beköszöntő cikkében olvashatjuk. Lásd Lapunk élé. *Beszélő Összkiadás*, AB-Beszélő Kiadó, 1992. 12.

³ Interjú Kenedi Jánossal, In *A magyar demokratikus ellenzék*, II. 215.

⁴ A monori konferenciáról és Kis János beszédéről lásd Csizmadia, 1995. I. 310–317.

⁵ A társadalmi szerződés a *Beszélő* különszámaként jelent meg 1987 júniusában. Lásd: *Beszélő Összkiadás*, II. AB-Beszélő Kiadó, 1992. 748–791. Lásd még: Csizmadia: 1995. I. 381–394.

Irodalom

Csizmadia Ervin (1990): Milyen ellenzék legyen Magyarországon? A Beszélő ellenzék-vitája, I-II. *Kritika*, március–április.

Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék*. I–II–III. T-Twins Kiadó

Csizmadia Ervin (2001): *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-európáról a késő Kádár-rendszerben*. Századvég Kiadó.

Csizmadia Ervin (2006): Formális és informális politika. *Politikatudományi Szemle*, 2. 5–26.

Csizmadia Ervin (2012): A demokratikus ellenzék társadalmi programja. In *Kádár János és a 20. századi magyar történelem*, Napvilág Kiadó.

Helmke, Gretchen – Levitsky, Steven (2004): Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*, December, 725–740.

Lauth, Hans-Joachim (2000): Informal Institutions and Democracy, *Democratization*, July, 21–50.

Stowe, Randall, W. (2013): Informal Governance in International Organizations. *Review of International Organizations*, Aug., 121–136.

A kötetben megjelent írások eredeti megjelenési helye

- A magyar pártfejlődés történelmi perspektívában: új hipotézisek - *Politikatudományi Szemle*, 2009. 4. 7–36. o.
- Kihívás és megoldás. A pártstruktúra átalakulásának változatai Magyarországon. *Századvég*, 2012. 3. 62–82. o.
- Demokratizálódási hullámok és politikai programok. Az 1989 utáni magyar és az 1945 utáni német átmenet összehasonlító perspektívában. *Metszetek*, 2013. 2–3. 80–96. o.
- A magyar jobboldal természetrajza. Miért olyan a Fidesz, amilyen, és lehetne-e más? *Élet és Irodalom*, 2013. 05. 17.
- Reform és/vagy erkölcs. A „jelen helyzetéről” 2007 kora nyarán. *www.meltanyosság.hu*, 2007. június
- A rendszerváltás fogalmáról. *Élet és Irodalom*, 2009. 07. 01.
- Lehet-e a lomhából fürge? A magyar politikai hagyomány az alkalmazkodás korában. *Élet és Irodalom*, 2010. 04. 25.
- A „mindenkori” harmincas évek. Miért ismétli önmagát a magyar politika? *Élet és Irodalom*, 2010. 07. 18.
- Az inkompatibilitás politikája. Miért hiányzik az együttműködés a magyar politikai kultúrából? *Élet és Irodalom*, 2010. 10. 24.
- Demokráciában nevelni? A liberális demokrácia és a politikai nevelés. *Élet és Irodalom*, 2012. 03. 12.
- Tovazötyögés vagy felforgatás. Mi a jobb: ha minden változik, vagy ha semmi? *Élet és Irodalom*, 2012. 08. 29.
- A politikai program fogalmáról és értelmezéséről. Bevezetés az október 23-a utáni vitákhoz *Élet és Irodalom*, 2013. 10. 31.

Átok vagy adottság. A politikai megosztottság káráról és hasznáról. *Élet és Irodalom*, 2013. 02. 07.

Miért „alaptalan” a magyar demokrácia? *Élet és Irodalom*, 2013. 04. 13.

Tanulható-e az együttműködés? *Élet és Irodalom*, 2013. 08. 14.

Politikai botrányok a poszt-posztkommunizmusban. *Élet és Irodalom*, 2013. 11. 15.

Az erkölcsi faktor, Gyurcsány és a demokrácia közeljövője. *HVG*, 2014. 01. 25.

Donáth Ferenc és a demokratikus ellenzék. *Múltunk*, 2014. (megjelenés előtt)